

Zeszyty
Naukowe
Katolickiego
Uniwersytetu
Lubelskiego
Jana Pawła II

WYDAWCA

Katolicki Uniwersytet Lubelski
Jana Pawła II

RADA NAUKOWA

prof. dr Davide Bennato, Università di Catania
prof. dr hab. Henryk Domański, Polska Akademia Nauk
dr Roch Dunin-Wąsowicz, University College London
ks. prof. dr hab. Janusz Mariański, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
dr hab. Jadwiga Plewko, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
prof. dr hab. Antoni Sulek, Uniwersytet Warszawski
ks. prof. dr hab. Janusz Surzykiewicz, Katholische Universität Eichstätt-Ingolstadt
dr hab. Jacek Śliwak, prof. KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
prof. dr hab. Wojciech Świątkiewicz, Uniwersytet Śląski
prof. dr A. Javier Treviño, Wheaton College, MA
ks. prof. dr hab. Sławomir H. Zaręba, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

REDAKTOR NACZELNY

dr hab. Krzysztof Motyka, prof. KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

dr Monika Dobrogowska, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, English-language Editor
ks. dr hab. Stanisław Fel, prof. KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
prof. dr Edoardo Fittipaldi, Università degli Studi di Milano
dr hab. Małgorzata Gruchoła, prof. KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
ks. dr hab. Maciej Hułas, prof. KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
dr Krzysztof Jurek, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
prof. dr hab. Zbigniew Kurcz, Uniwersytet Wrocławski
dr Katarzyna Lenart-Kłoś, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
prof. A. James McAdams, University of Notre Dame
prof. dr hab. Krystyna Romaniszyn, Uniwersytet Jagielloński
dr Małgorzata Szyszka, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
prof. dr Yuliia Yemelianova, Volynskiy Natsionalnyi Universytet im. Lesi Ukrainky

SEKRETARZ REDAKCJI

Agata Tkaczyk

Zeszyty **2024**
Naukowe
Katolickiego
Uniwersytetu
Lubelskiego
Jana Pawła II

Rok LXVII
Nr 4 (268)
2024

Kwartalnik

KATOLICKI
UNIwersytet
LUBELSKI
JANA PAWŁA II

KUL 1918

OPRACOWANIE REDAKCYJNE
Paula Ulidowska

OPRACOWANIE KOMPUTEROWE
Jarosław Bielecki

PROJEKT OKŁADKI
Dorota Woźniak

ADRES REDAKCJI

Zeszyty Naukowe KUL
Al. Raclawickie 14, 20-950 Lublin
tel.: 0048 81 454 53 40
e-mail: znkul@kul.pl
<https://czasopisma.kul.pl/znkul>

WYDAWNICTWO KUL

ul. Konstantynów 1H, 20-708 Lublin
tel.: 0048 81 454 56 78
e-mail: wydawnictwo@kul.pl
<https://wydawnictwo.kul.pl>

MAGDALENA DZIURKA*, ANNA JEDYNAK**,
KRZYSZTOF JUREK***, BEATA DOBROWOLSKA****

Predictors of Nurses' and Midwives' Moral Sensitivity in Clinical Practice: A Cross Sectional Study

Predyktory wrażliwości moralnej pielęgniarek i położnych w praktyce klinicznej – badanie przekrojowe

Abstract

Moral sensitivity, which encompasses the ability to identify and respond to ethical issues in care, is essential for healthcare professionals to effectively manage complex clinical scenarios and support patient autonomy. The aim of this study was to assess the moral sensitivity of nurses and midwives and its predictors and to assess the psychometric properties of the Polish version of the Moral Sensitivity Questionnaire Revised (MSQ-R-Pol). A cross-sectional study was conducted among 683 midwives and nurses working in hospitals in Poland. The 2-component 9-item MSQ-R-Pol is a reliable tool with satisfactory psychometric properties. The predictors of moral sensitivity were: higher age, having children, very good material conditions, working with adult patients aged 18 to 65 years and neonatal/infant patients. The findings also reveal a negative correlation between moral sensitivity and various workplace issues, such as team relationships and professional competence limitations. There was no difference in moral sensitivity between nurses and midwives, nor in the sensitivity of this group measured before and during COVID-19 pandemic. The MSQ-R-Pol is a reliable and valid

* Magdalena Dziurka, MA – Department of Holistic Care and Management in Nursing, Faculty of Health Sciences, Medical University of Lublin, Poland, e-mail: magdalena.dziurka@umlub.pl, ORCID: 0000-0001-7371-1418.

** Anna Jedynek, MA – Provincial Polyclinical Hospital in Skierniewice, Poland, e-mail: anna.kopiejek@wp.pl, ORCID: 0000-0003-0699-3819.

*** Dr Krzysztof Jurek – Institute of Sociology, Faculty of Social Sciences, John Paul II Catholic University of Lublin, Poland, e-mail: krzysztof.jurek@kul.pl, ORCID: 0000-0003-2641-0510.

**** Prof. Dr hab. Beata Dobrowolska – Department of Holistic Care and Management in Nursing, Faculty of Health Sciences, Medical University of Lublin, Poland, e-mail: beata.dobrowolska@umlub.pl, ORCID: 0000-0001-9178-9534.

tool adapted to cultural conditions. Hospital managers and policymakers should focus their future actions on predictors of moral sensitivity, such as organisational issues, the specific characteristics of work in a particular ward and patient populations, by supporting nurses and midwives in ethical decision-making, the development of their ethical competencies, positive leadership and the development of resilience.

Keywords: ethics, nursing, psychometrics, validation study, nurses, midwifery

Abstrakt

Wrażliwość moralna, która obejmuje zdolność do identyfikowania i reagowania na kwestie etyczne w opiece, jest niezbędna dla pracowników ochrony zdrowia do skutecznego zarządzania złożonymi sytuacjami klinicznymi i wspierania autonomii pacjentów. Celem niniejszego badania była ocena wrażliwości moralnej pielęgniarek i położnych oraz jej predyktorów, a także ocena właściwości psychometrycznych polskiej wersji Kwestionariusza Wrażliwości Moralnej (MSQ-R-Pol). Badanie przekrojowe przeprowadzono wśród 683 położnych i pielęgniarek pracujących w szpitalach w Polsce. Dwuskładnikowy 9-czynnikowy MSQ-R-Pol jest rzetelnym narzędziem o zadowalających właściwościach psychometrycznych. Predyktorami wrażliwości moralnej były: wyższy wiek, posiadanie dzieci, bardzo dobre warunki materialne, praca z dorosłymi pacjentami w wieku od 18 do 65 lat oraz z noworodkami/niemowłętami. Wyniki ujawniły negatywną korelację między wrażliwością moralną a różnymi kwestiami związanymi z miejscem pracy, takimi jak relacje w zespole i ograniczenia kompetencji zawodowych. Nie stwierdzono różnicy między wrażliwością moralną pielęgniarek i położnych, a także wrażliwością tej grupy mierzoną przed i podczas pandemii COVID-19. MSQ-R-Pol jest rzetelnym i trafnym narzędziem dostosowanym do warunków kulturowych. Zarządzający szpitalami i decydenci powinni skoncentrować swoje przyszłe działania na predyktorach wrażliwości moralnej, takich jak kwestie organizacyjne, specyfika pracy na danym oddziale i populacje pacjentów, wspierając pielęgniarki i położne w etycznym podejmowaniu decyzji, rozwoju ich kompetencji etycznych, pozytywnym przywództwie i rozwoju odporności.

Słowa kluczowe: etyka, pielęgniarstwo, psychometria, badanie walidacyjne, pielęgniarki, położnictwo

Introduction

In the nursing profession, the literature emphasises the importance of ethics education for undergraduates, focusing on the assessment of their ethical/moral sensitivity and the acquisition of ethical skills.¹ To deliver high-quality, holistic care and to cope with ethical challenges in clinical settings during their work, students need to develop moral sensitivity.² Nurses, midwives and other

¹ F. Borhani, A. Abbaszadeh, M. Mohsenpour, *Nursing Students' Understanding of Factors Influencing Ethical Sensitivity: A Qualitative Study*, "Iranian Journal of Nursing and Midwifery Research" 2013, vol. 18, no. 4, p. 310–315; H.M. Bayoumy, J. Halabi, O. Esheaba, *Translation, Cultural Adaptation, Validity and Reliability of The Moral Sensitivity Questionnaire for Use in Arab Countries*, "Saudi Journal for Health Sciences" 2017, vol. 6, p. 151–162.

² N. Cannaerts, C. Gastmans, B.D. Casterlé, *Contribution of Ethics Education to the Ethical Competence of Nursing Students: Educators' and Students' Perceptions*, "Nursing Ethics" 2014, vol. 21, no. 8, p. 868; Z.G. Baykara, S.G. Demir, S. Yaman, *The Effect of Ethics Training on Students Recognizing Ethical Violations and Developing Moral Sensitivity*, "Nursing Ethics" 2015, vol. 22, no. 6, p. 664.

healthcare professionals with higher sensitivity are better at assessing others' feelings and responses and recognising potential actions.³ The terms ethical sensitivity and moral sensitivity are used interchangeably, although they differ. Lützn et al. examined moral sensitivity, defining it as the ability to recognise moral conflicts, taking into account the ethical implications of decisions and a broad understanding of the patient's predicament. Moral sensitivity can be considered in different dimensions, but from a personal perspective, it refers to the awareness that an individual's actions impact others or themselves.⁴ In contrast, Weaver et al. defined ethical sensitivity as the ability to make decisions with compassion and intelligence, taking into account the uncertainty of the care situation. It requires a critical understanding of ethical codes, clinical experience, academic knowledge and self-knowledge, and the ability to anticipate consequences.⁵ Moral sensitivity is characterised not only by the involvement of cognitive and emotional factors, but also by being a cognitive-critical process. It includes thinking and reflecting, honesty, making judgments in care conflicts, decision-making, discussing and negotiating moral and legal issues.⁶ Moral sensitivity fosters a patient-nurse relationship based on trust and responsiveness to individual needs, thereby supporting patients' autonomy and protecting their vulnerability.⁷ The most commonly used tool for evaluating moral sensitivity is the Lützn et al.⁸ Moral Sensitivity Questionnaire (MSQ).⁹ The MSQ tool has been validated in Brazil,¹⁰ Korea¹¹ or China.¹²

³ M.F. Jiménez-Herrera, I. Font-Jimenez, L. Bazo-Hernández et al., *Moral Sensitivity of Nursing Students. Adaptation and Validation of the Moral Sensitivity Questionnaire in Spain*, "PLoS One" 2022, vol. 17, no. 6, p. e0270049; J. Rest, *Development in Judging Moral Issues*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1979.

⁴ K. Lützn, G. Nordström, M. Evertzon, *Moral Sensitivity in Nursing Practice*, "Scandinavian Journal of Caring Sciences" 1995, vol. 4, no. 9, p. 131-138.

⁵ K. Weaver, J. Morse, C. Mitcham, *Ethical Sensitivity in Professional Practice: Concept Analysis*, "Journal of Advanced Nursing" 2008, vol. 62, no. 5, p. 607-618.

⁶ T. Muramatsu, M. Nakamura, E. Okada, *The Development and Validation of the Ethical Sensitivity Questionnaire for Nursing Students*, "BMC Medical Education" 2019, vol. 19, no. 215; F. Borhani, M. Mohsenpour, *Barrier to Acquiring Ethical Sensitivity: Perceptions of Nursing Students*, "Journal of Medical Ethics" 2011, vol. 5, no. 15, p. 83-104; M. Shayestehfar, C. Torabizadeh, S. Gholamzadeh et al., *Ethical Sensitivity in Nursing Students: Developing a Context-Based Education*, "Electronic Journal of General Medicine" 2020, vol. 17, no. 2, p. em195.

⁷ Y.C. González, A.M. Prieto, *Nurses' Moral Sensitivity Regarding the Terminally Ill*, "Investigación y Educación en Enfermería" 2019, vol. 37, no. 3, p. e07.

⁸ K. Lützn, C. Nordin, G. Brolin, *Conceptualization and Instrumentation of Nurses' Moral Sensitivity in Psychiatric Practice*, "International Journal of Methods in Psychiatric Research" 1994, vol. 4, p. 241-248.

⁹ H.M. Bayoumy, J. Halabi, O. Esheaba, *Translation, Cultural Adaptation...*, p. 151; C.R. Dalla Nora, E.L. Zoboli, M.M. Vieira, *Validation of a Brazilian Version of the Moral Sensitivity Questionnaire*, "Nursing Ethics" 2019, vol. 26, no. 3, p. 823; F.F. Huang, Q. Yang, J. Zhang et al., *Cross-Cultural Validation of the Moral Sensitivity Questionnaire-Revised Chinese Version*, "Nursing Ethics" 2016,

Considering the significance of research on moral sensitivity and the lack of possibility of its assessment among Polish medical professionals, including midwives and nurses, the aim of this study is to assess the preliminary results of Polish nurses' and midwives' moral sensitivity perceived in clinical practice, to examine the validity of the Polish version of the Moral Sensitivity Questionnaire Revised and to analyse the correlations between moral sensitivity and its determinants.

In the literature, studies have examined the relationships between moral sensitivity and sociodemographic variables,¹³ hospitals' ethical climate,¹⁴ ethical decision-making,¹⁵ adherence to the code of professional ethics,¹⁶ job satisfaction or occupational burnout¹⁷ and the quality of nursing care for patients with COVID-19.¹⁸ The MSQ-R was developed within the Western cultural context, and how it applies to nurses and midwives working in Poland is unknown. Currently, there is no Polish translation of the MSQ-R available and no published use of the MSQ-R among the Polish population. Previous research¹⁹ has not identified a correlation between selected variables describing the work environment and the challenges encountered by nurses and midwives, particularly regarding working conditions in this European region and moral sensitivity as assessed by the Moral Sensitivity Questionnaire Revised.²⁰ Additionally, this study included both nurses and midwives from various wards, including obstetrics, psychiatry,

vol. 23, no. 7, p. 784; S.S. Han, J. Kim, Y.S. Kim et al., *Validation of a Korean Version of the Moral Sensitivity Questionnaire*, "Nursing Ethics" 2010, vol. 17, no. 1, p. 99.

¹⁰ C.R. Dalla Nora, E.L. Zoboli, M.M. Vieira, *Validation of a Brazilian Version...*, p. 824.

¹¹ S.S. Han, J. Kim, Y.S. Kim et al., *Validation of a Korean Version...*, p. 99.

¹² F.F. Huang, Q. Yang, J. Zhang et al., *Cross-Cultural Validation...*, p. 785.

¹³ F.T. Arslan, P. Calpbiniçi, *Moral Sensitivity, Ethical Experiences and Related Factors of Pediatric Nurses: A Cross-Sectional, Correlational Study*, "Acta Bioethica" 2018, vol. 24, no. 1, p. 9–18; E.A. Öztürk, A. Şener, Z. Koç et al., *Factors Influencing the Ethical Sensitivity of Nurses Working in a University Hospital*, "Eastern Journal Of Medicine" 2019, vol. 24, no. 3, p. 257–264.

¹⁴ B. Cerit, H. Özveren, *Effect of Hospital Ethical Climate on the Nurses' Moral Sensitivity*, "The European Research Journal" 2019, vol. 5, no. 2, p. 282–290.

¹⁵ A. Lim, S. Kim, *Nurses' Ethical Decision-Making During End of Life Care in South Korea: A Cross-Sectional Descriptive Survey*, "BMC Medical Ethics" 2021, vol. 22, p. 94.

¹⁶ Y.S. Kim, S.W. Kang, J.A. Ahn, *Moral Sensitivity Relating to the Application of the Code Of Ethics*, "Nursing Ethics" 2013, vol. 20, no. 4, p. 470.

¹⁷ F.T. Arslan, P. Calpbiniçi, *Moral Sensitivity...*, p. 9; N. Kulakaç, S. Uzun, *The Effect of Burnout and Moral Sensitivity Levels of Surgical Unit Nurses on Job Satisfaction*, "Journal of PeriAnesthesia Nursing" 2023, vol. 38, no. 5, p. 768.

¹⁸ M. Darzi-Ramandi, A. Sadeghi, L. Tapak et al., *Relationship Between Moral Sensitivity of Nurses and Quality of Nursing Care for Patients with COVID-19*, "Nursing Open" 2023, vol. 10, no. 8, p. 5252.

¹⁹ F.T. Arslan, P. Calpbiniçi, *Moral Sensitivity...*, p. 9; A. Lim, S. Kim, *Nurses' Ethical Decision-Making*, p. 94; M. Dziurka, B. Dobrowolska, *Determinants of Moral Sensitivity of Midwives and Nurses – Current State of Knowledge*, "Pielęgniarstwo XXI wieku/Nursing in the 21st Century" 2023, vol. 22, no. 1, p. 41–47.

²⁰ K. Lütznén, C. Nordin, G. Brolin, *Conceptualization and Instrumentation...*, p. 241.

anaesthesiology, intensive care, labour and delivery, surgery, gynaecology, and neonatal intensive care.

Methods

Aim

The aim of this study is threefold: (a) to assess the preliminary results of Polish nurses' and midwives' perceptions of moral sensitivity in clinical practice and its predictors; (b) to examine the validity of the Polish version of the Moral Sensitivity Questionnaire (MSQ-Pol); and (c) to analyse the correlations between moral sensitivity and its determinants.

Study Design

A descriptive, cross-sectional study was conducted in Polish hospitals in two voivodeships in Eastern Poland (Lubelskie and Podkarpackie voivodeships). Convenience sampling involved the inclusion of nurses employed in the hospital, based on their availability, proximity to conduct of the study, and the hospital's agreement to participate.

Setting and Sampling

A Raosoft Sample Size Calculator was used to determine the sample size. For a confidence level of 0.95, a margin of error of 0.05, and a response distribution of 0.50, a sample size of 384 respondents was required (based on the report of the Supreme Chamber of Nurses and Midwives in 2019 as a population size indicator). The Strengthening the Reporting of Observational studies in Epidemiology guidelines (STROBE),²¹ were used to improve the quality of reporting. The following inclusion criteria were used to participate in the study: informed consent, license to practice as a midwife and/or nurse, currently working in a hospital as a midwife or nurse, and a minimum of two years of clinical practice as a midwife or nurse. Data were collected via convenience sampling over a 14-month period from March 2019 to December 2020 (the beginning of the COVID-19 pandemic interrupted the collection of surveys, collection resumed in November and December 2020) in hospitals in southeastern Poland

²¹ E. von Elm, D.G. Altman, M. Egger et al., *STROBE Initiative The Strengthening the Reporting of Observational Studies in Epidemiology (STROBE) Statement: Guidelines for Reporting Observational Studies*, "Journal of Clinical Epidemiology" 2008, vol. 61, no. 4, p. 344.

(Lubelskie and Podkarpackie voivodeships). These voivodeships were chosen because of the similar state of registered and working nurses, midwives and their age structure.²² A total of 683 questionnaires were distributed to convenience sample of nurses working in the hospital. In the first phase of the study (test), 565 (82.72%) questionnaires were completed correctly and returned, and in the second phase of the study (retest), 143 (20.94%) questionnaires were completed correctly and returned. From the total sample of respondents, 435 (76.99%) respondents participated in the survey before the pandemic, and 130 (23.01%) completed questionnaires during the second wave of the pandemic (n = 331 nurses-prepandemic, n = 103 midwives-prepandemic, n = 87 nurses-during pandemic, n = 44 midwives-during pandemic; respectively, representing the following % of the total study sample: 58.58%, 18.23%, 15.40%, 7.79%).

Data Collection Process

Data were collected via the Paper-And-Pencil Interviewing method (PAPI) from March 2019 to December 2020 (the beginning of the COVID-19 pandemic interrupted the collection of surveys, collection resumed in November and December 2020) in hospitals in southeastern Poland. After receiving approval from hospital managers in the Lubelskie and Podkarpackie voivodeships, printed questionnaires were distributed to nursing and midwifery staff who met the inclusion criteria and verbally consented to participate. Participants were informed about the study's purpose, data collection process (test and retest stages), and their right to withdraw at any time. Completed questionnaires were sealed in envelopes, handed to the ward supervisor, and collected by the researchers on an agreed date.

Instruments

The following research tools were used:

1. The Moral Sensitivity Questionnaire Revised (MSQ-R) is a nine-item questionnaire developed by Lützné et al. that measures self-awareness of the moral character of a certain situation. The MSQ-R includes three factors: moral burden, moral strength and moral responsibility. The MSQ-R is a 9-item questionnaire with six answer options (1 – *strongly disagree*, 6 – *strongly agree*). It consists of three identified factors of ethical sensitivity: moral burden (items 4, 6, 7 and 8), moral strength (items 2, 3 and 5) and

²² Supreme Chamber of Nurses and Midwives, *Number of Nurses and Midwives Registered and Employed*, <https://nipip.pl/liczba-pielegniarek-poloznych-zarejestrowanych-zatrudnionych/> (accessed: 25.07.2024).

moral responsibility (items 1 and 9). A higher score indicates higher moral sensitivity.²³ In this study, the Polish version (MSQ-R-Pol) of the MSQ-R was used. The approval for the use of the MAQ-R was obtained from the author of the tool before conducting the research. The process of translating and adapting Lützn's MSQ-R questionnaire to Polish conditions was performed with the use of the International Test Commission Guidelines for Translating and Adapting Tests.²⁴ The MSQ-R was first translated separately into Polish by two bilingual speakers. Their translations were merged after discussion and then reviewed by experts to ensure construct-item alignment and cross-language equivalence. Later, after the experts' discussion a draft Polish version was back-translated into English by a native speaker. The structure of the MSQ-R was left unchanged. Finally, the Polish MSQ-R was pre-tested with a small group of nurses and midwives, with their feedback incorporated into the final version.

2. A questionnaire developed by the authors to collect sociodemographic data and characteristics of the work environment of nurses and midwives (e.g., age, education, place of residence, marital status, occupation, length of service, satisfaction with job and salary, completion of specialist courses, type of employment agreement, working mode, and age of patients to whom care services are provided).

Data Analysis

The statistical analysis was performed with the use of IBM SPSS Statistics software. Varimax rotation was chosen for exploratory factor analysis (EFA) to test the factor structure of the MSQ-Pol. To measure sampling adequacy, the Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) test and Chi-square for Bartlett's test of sphericity were used. The internal consistency of the factors of the MSQ-Pol was calculated via Cronbach's alpha. In this study, a Cronbach's alpha coefficient greater than 0.7 was considered satisfactory. Descriptive statistics of the collected data are summarised as the mean (M), percentage, and standard deviation (SD). Statistical significance in the final model was set at $p < 0.05$. Pearson's correlation coefficient (r) test was used to measure the associations between the selected variables. Nonnormally distributed data were analysed via the Kruskal-Wallis and Mann-Whitney U tests.

In order to verify the normality of the distributions of the MSQ-R-Pol variable across the nurses, midwives groups, a series of analyses were conducted to verify

²³ K. Lützn, V. Dahlqvist, S. Eriksson et al., *Developing the Concept of Moral Sensitivity in Health Care Practice*, "Nursing Ethics" 2006, vol. 13, no. 2, p. 187.

²⁴ International Test Commission, *International Test Commission Guidelines for Translating and Adapting Tests, Second Edition*, 2017, <http://www.intestcom.org> (accessed: 25.07.2024).

the similarity of the sample distribution to the theoretical normal distribution. The KS (Kolmogorov–Smirnov) and SW (Shapiro–Wilk) test, with $p < 0.05$ for a given variable were used to indicate a significant difference between the distribution of scores in the sample and the theoretical normal distribution. The Levene's test was used to check the homogeneity of the variances.

Multiple linear regression analysis (the stepwise method) was used to identify independent variables that predicted moral sensitivity. To assess potential predictors of moral sensitivity, multiple linear regression was conducted via the stepwise method by introducing sociodemographic variables (age, education, place of residence, marital status, social situation, having children, living conditions, additional education, age of patients, work mode, type of contract, additional place of work and job satisfaction). Multicollinearity was checked, as were the minimum and maximum variable inflation factor (VIF). A general F test and adjusted R-square test were performed. Standardised Beta coefficients (β) were calculated to assess the level of association and statistical significance in the multiple regression analysis.

Ethical Issues

The research was approved by the Bioethics Committee at the Medical University of Lublin (number: KE-0254/267/2020). All participants received detailed information about the study's purpose, how the data would be collected anonymously, and the voluntary nature of participation. They were assured of their right to withdraw at any time. Only those who provided written consent were included in the study. Consent forms and survey responses were collected separately in sealed envelopes at specified times and locations to maintain anonymity. The data collected were entered into a password-protected Excel sheet accessible exclusively to the principal investigator, ensuring continued confidentiality.

Results

Study Participants

The sample consisted of 565 (82.7%) respondents, 418 nurses (73.98%) and 147 midwives (26.02%; Tabela 1). The vast majority of the respondents were women ($n = 544$, 96.3%), were married ($n = 420$, 74.3%), lived in urban areas ($n = 363$, 64.2%), had a master's degree in midwifery or nursing ($n = 300$, 53.1%), and were religious ($n = 540$, 95.6%). The average age of nurses was 38.10

(SD = 10.29) and for midwives 32.02 (SD = 7.76), with the total age of respondents 38.10 (SD = 10.05; Tabele 1).

Table 1. Study participant characteristics

		M	Me	SD	Min	Max
Age	Nurses	38.10	39.00	10.29	23.00	62.00
	Midwives	32.02	30.00	7.76	24.00	59.00
	Total	36.52	34.00	10.05	23.00	62.00
		N (565)		%		
Gender	Women	544		96.3		
	Men	21		3.7		
Place of residence	Rural area	202		35.8		
	City	363		64.2		
Marital status	Single	145		25.7		
	Married	420		74.3		
Religious person	Yes	540		95.6		
	No	25		4.4		
Education	Medical high school	25		4.4		
	Medical vocational school	26		4.6		
	Bachelor's degree in midwifery/nursing	211		37.3		
	Master's degree in midwifery/nursing	300		53.1		
	Doctor of Health Science/Medical Science	3		0.5		
Additional Postgraduate Courses	Specialised courses	423		80.0		
	Qualification courses	333		62.9		
	Specialisations	118		22.3		
	Postgraduate studies	26		4.9		
Profession	Nurses before pandemic	331		58.58		
	Nurses during pandemic	103		18.23		
	Midwives before pandemic	87		15.40		
	Midwives during pandemic	44		7.79		

M = Mean; Me - Median; SD = Standard deviation; Min - Minimum, Max - Maximum, N - number of participants; % - percent

Psychometric Properties of the Polish Version of the Moral Sensitivity Questionnaire – Revised (MSQ-R-Pol)

The Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) test used to measure sampling adequacy yielded 0.869, and Chi-square for Bartlett's test of sphericity was significant ($\chi^2 = 1727.751$; $df = 36$; $p < 001$). The factor loadings for all the moral sensitivity items were between 0.503 and 0.836, which revealed the good structure of the MSQ-R-Pol.

Factor 1, “moral strength and moral responsibility”, contained 5 items and explained 44.86% of the variance. Its eigenvalue was 4.038. Factor 2 had an

eigenvalue of 1.184 and explained 13.16% of the variance. The factor “moral burden” consisted of 4 items (Supplementary File 1. Moral Sensitivity Questionnaire – Revised: psychometric properties).

Cronbach’s alpha for the subscale “moral strength and moral responsibility” was 0.844, and that for the subscale “moral burden” was 0.658. The coefficients of discriminatory power of the items across the scale ranged from 0.373–0.646 (Supplementary File 1. Moral Sensitivity Questionnaire – Revised: Psychometric properties).

The internal consistency of the factors of the MSQ-R-Pol was calculated via Cronbach’s alpha. The overall Cronbach’s alpha coefficient was 0.827 (Supplementary File 2. Moral Sensitivity Questionnaire – Revised: Internal consistency, reliability).

The correlations between the subscales were high and statistically significant. The test-retest reliability analysis ($n = 143$) revealed that the test and retest means did not differ. This shows that the MSQ-R-Pol is representative and stable over time (Supplementary File 2. Moral Sensitivity Questionnaire – Revised: Internal consistency, reliability).

The distribution of the MSQ-R-Pol scores was significantly different from a normal distribution ($SW = 0.99$; $p < 0.001$, $KS = 0.06$; $p < 0.001$). The results of the analyses are shown in Table 2.

Moral Sensitivity of Nurses and Midwives

The mean total score received by respondents was 42.56 ($SD = 5.74$), among nurses 42.72 ($SD = 5.66$) and midwives 42.14 ($SD = 5.97$). The lowest score obtained was 22, and the highest score was 54, Table 3.

The assumption of equality of variance in the tested groups (nurses-prepandemic, midwives-prepandemic, nurses-during pandemic, midwives-during pandemic) was met ($F(3; 561) = 0.99$; $p = 0.398$). The variability of the results in the tested groups was similar. The distribution of MSQ-R-Pol scores for the Nurses-prepandemic was significantly different from the normal distribution ($KS = 0.08$; $p = 0.002$), the distribution of MSQ-R-Pol scores for the Midwives-prepandemic was similar to the theoretical normal distribution ($KS = 0.09$; $p = 0.053$). The distribution of MSQ-R-Pol scores was similar to the theoretical normal distribution for the Nurses-during pandemic ($KS = 0.07$; $p = 0.400$) and Midwives-during pandemic ($SW = 0.99$; $p = 0.838$). The analysis showed no significant effect of the nurses-midwives pre/pandemic on MSQ-R-Pol scores, $F(3; 561) = 0.42$; $p = 0.738$; $\eta^2 = 0.00$. The severity of MSQ-R-Pol scores was similar in the groups analysed, Table 3.

Analysis by Levene’s test showed that the assumption of equality of variance in the tested Nurses – Midwives was met, $F(1; 563) = 0.29$; $p = 0.592$.

Table 2. Descriptive Statistics and the Distribution for the MSQ-R-Pol

Variable	N	Min	Max	M	SD	SE	Me	Measures of distribution symmetry			Kolmogorov-Smirnov test		Shapiro-Wilk test	
								Skewness	Kurtosis	KS	p	KS	p	SW
MSQ 1	565	2.00	6.00	5.28	0.85	0.04	5.00	-1.13	0.92	0.29	< 0.001	0.77	< 0.001	
MSQ 2	565	2.00	6.00	5.18	0.82	0.03	5.00	-0.87	0.57	0.24	< 0.001	0.81	< 0.001	
MSQ 3	565	1.00	6.00	4.62	0.94	0.04	5.00	-0.36	-0.07	0.22	< 0.001	0.89	< 0.001	
MSQ 4	565	1.00	6.00	4.62	1.00	0.04	5.00	-0.81	1.00	0.25	< 0.001	0.87	< 0.001	
MSQ 5	565	2.00	6.00	4.89	0.88	0.04	5.00	-0.65	0.40	0.26	< 0.001	0.85	< 0.001	
MSQ 6	565	1.00	6.00	4.17	1.22	0.05	4.00	-0.29	-0.55	0.17	< 0.001	0.92	< 0.001	
MSQ 7	565	2.00	6.00	5.00	0.85	0.04	5.00	-0.60	0.03	0.24	< 0.001	0.85	< 0.001	
MSQ 8	565	1.00	6.00	4.35	1.10	0.05	4.00	-0.53	-0.02	0.22	< 0.001	0.90	< 0.001	
MSQ 9	565	1.00	6.00	4.45	1.12	0.05	5.00	-0.64	0.25	0.21	< 0.001	0.90	< 0.001	
MSQ	565	22.00	54.00	42.57	5.74	0.24	43.00	-0.33	0.05	0.06	< 0.001	0.99	< 0.001	

N = Number; Min = Minimum value; Max = Maximum value; M = Mean; SD = Standard deviation; SE = Standard error of the mean; Me = Median; p = Statistical significance. The results of the KS (Kolmogorov-Smirnov) and SW (Shapiro-Wilk) test, with p < 0.05 for a given variable, indicate a significant difference between the distribution of scores in the sample and the theoretical normal distribution; MSQ 1-9 = question number in the MSQ-R-Pol

The variability of the results in the tested groups was similar. The analysis showed that the distribution of MSQ-R-Pol scores for the Nurses was significantly different from the normal distribution ($KS = 0.06$; $p = 0.003$), the distribution of MSQ-R-Pol scores for the Midwives was similar to the theoretical normal distribution ($KS = 0.07$; $p = 0.094$). The analysis showed no significant correlation of the Education on MSQ scores, $F(1; 563) = 1.13$; $p = 0.289$; $\eta^2 = 0.00$. The severity of the MSQ-R-Pol scores were similar across the nurses, midwives analysed.

Analysis by Levene's test showed that the assumption of equality of variance in the tested groups before and during the pandemic was met, $F(1; 563) = 2.13$; $p = 0.145$. The variability of scores in the tested groups was similar. The analysis showed that the distribution of MSQ-R-Pol scores for the Before group was significantly different from the normal distribution $KS = 0.08$; $p < 0.001$, the distribution of MSQ-R-Pol scores for the During group was similar to the theoretical normal distribution $KS = 0.06$; $p = 0.236$. Analysis showed no significant effect of pandemic on MSQ-R-Pol scores, $F(1; 563) = 0.02$; $p = 0.882$; $\eta^2 = 0.00$. The severity of MSQ-R-Pol scores was similar in the groups analysed, Table 3.

Table 3. Moral Sensitivity Questionnaire – Revised: Scores

		N	M	Me	SD	SD	SE	Min	Max
Before pandemic	Nurses	331	42.67	43.00	5.51	5.51	0.30	25.00	54.00
	Midwives	103	42.16	42.00	6.03	6.03	0.60	27.00	54.00
	Total	434	42.55	43.00	5.63	0.27	283.1	25.00	54.00
During pandemic	Nurses	87	42.92	43.00	6.22	6.22	0.67	22.00	54.00
	Midwives	44	42.07	42.00	5.90	5.90	0.89	29.00	54.00
	Total	131	42.63	42.00	6.10	0.53	282.6	22.00	54.00
Global	Nurses	418	42.72	43.00	5.66	0.28	287.7	22.00	54.00
	Midwives	147	42.14	42.00	5.97	0.49	269.7	27.00	54.00
	Total	565	42.56	43.00	5.74	-0.33	0.05	22.00	54.00

M – Mean, Me – Median, SD – Standard Deviation, Min – Minimum, Max – Maximum, SE = Standard error of the mean; Rank = Average rank for the group

Moral Sensitivity and Correlation with Chosen Variables

The study results showed a positive correlation between the moral sensitivity ($r = 0.280$, $p = 0.000$) and age of the respondents (Supplementary File 3. Moral Sensitivity Questionnaire – Revised and correlation with chosen variables). Seniority was positively correlated with the subscales of the MSQ-R-Pol Factor 1 and Factor 2 ($r = 0.459$, $p = 0.018$; $r = 0.847$, $p = 0.000$). Additionally, having children ($Z = -6.113$, $p = 0.000$), marital status ($Z = -3.144$, $p = 0.002$), having qualification courses ($Z = -2.739$, $p = 0.006$) and postgraduate studies ($Z = -2.122$, $p = 0.034$), paediatric patients aged 6–18 years ($Z = -2.252$, $p = 0.024$), adult

patients between 18 and 65 years ($Z = -2.713, p = 0.007$) correlated negatively with nurses' and midwives' moral sensitivity. Furthermore, our study revealed a correlation of working mode ($H = 9.930, p = 0.007$) and MSQ (Supplementary File 3. Moral Sensitivity Questionnaire – Revised and correlation with chosen variables).

Regression Analysis Model Summary of Moral Sensitivity

The overall score was associated with higher age ($\beta = 0.240; t = 4.929; p < 0.001$), having children ($\beta = 0.121; t = 2.534; p = 0.012$), very good material conditions ($\beta = 0.097; t = 2.446; p = 0.015$), working with adult patients aged 18–65 years ($\beta = 0.127; t = 2.855; p = 0.004$), and neonatal/infant patients ($\beta = 0.108; t = 2.417; p = 0.016$; Table 4).

Factor 1 scores were associated with higher age ($\beta = 0.224; t = 4.552; p < 0.001$), having children ($\beta = 0.105; t = 2.182; p = 0.030$), higher job satisfaction ($\beta = 0.085; t = 2.116; p = 0.035$), working with adult patients from 18 to 65 years ($\beta = 0.162; t = 3.599; p < 0.001$), neonatal/infant patients ($\beta = 0.113; t = 2.543; p = 0.011$), and working in one location ($\beta = -0.084; t = -2.103; p = 0.036$; Table 4).

Factor 2 scores were associated with higher age ($\beta = 0.271; t = 6.349; p < 0.001$), having a specialisation ($\beta = 0.106; t = 2.497; p = 0.013$), and being married ($\beta = -0.102; t = -2.478; p = 0.013$; Table 4).

Table 4. Regression analysis model summary of moral sensitivity

Model	Nonstandardised factors				
	B	SE	β	t	p
	34.575	1.047		33.037	<.001
Age	.138	.028	.240	4.929	<.001
Having children ^A	1.434	.566	.121	2.534	.012
Material conditions	1.126	.460	.097	2.446	.015
Patients from 18 to 65 years of age ^B	1.664	.583	.127	2.855	.004
Neonatal/infant patients ^C	1.262	.522	.108	2.417	.016

Dependent variable: Global
 $F = 16.627; p < 0.002; R^2 = 0.130$

Model	Nonstandardised factors				
	B	SE	β	t	p
	3.979	.203		19.643	<.001
Age	.015	.003	.224	4.552	<.001
Patients from 18 to 65 years of age ^B	.251	.070	.162	3.599	<.001
Neonatal/infant patients ^C	.159	.062	.115	2.543	.011
Having children ^A	.148	.068	.105	2.182	.030
Job satisfaction	.074	.035	.085	2.116	.035
Additional work ^D	-.123	.059	-.084	-2.103	.036
Dependent variable: Factor 1					
F = 12.826; p < 0.001; R ² = 0.122					

Model	Nonstandardised factors				
	B	SE	β	t	p
	3.713	.127		29.325	<.001
Age	.021	.003	.271	6.349	<.001
Having a specialisation ^E	.203	.081	.106	2.497	.013
Social status	-.183	.074	-.102	-2.478	.013
Dependent variable: Factor 2					
F = 17.464; p < 0.001; R ² = 0.086					

B – unstandardised beta; *SE* – standard error for the unstandardised beta; β – standardised beta; *t* – test; dummy coding: ^A1 – yes; 0 – no; ^B1 – yes; 0 – no; ^C1 – yes; 0 – no; ^D1 – yes; 0 – no; ^E1 – yes; 0 – no.; *F* change test based on *F* statistic used to determine the significance of *R* square change; *R*² – *R*-squared

There was a negative correlation between the level of moral sensitivity and problems arising in the respondents' work, including relationships in the nursing team ($\rho = -0.101$; $p = 0.017$), relationships within the therapeutic team, with other professionals ($\rho = -0.091$; $p = 0.031$), relationships with the management of the hospital ($\rho = -0.099$; $p = 0.019$), and limitations in one's own professional competence ($\rho = -0.104$; $p = 0.013$, Table 5).

Table 5. Correlation between the level of moral sensitivity and problems occurring in nurses' and midwives' work

	Factor 1 “moral strength and moral responsibility”		Factor 2 “moral burden”		Global	
	rho	p	rho	p	rho	p
Patients' conditions	-.108*	0.010	0.048	0.258	-0.037	0.377
Patients' expectations	-0.040	0.345	.106*	0.012	0.040	0.342
Expectations of patients' families	-0.027	0.522	.089*	0.034	0.039	0.355
Lack of time for direct face-to face-care	0.067	0.113	0.045	0.281	0.059	0.161
Lack of equipment and resources for high quality of healthcare	-0.046	0.275	-0.067	0.110	-0.063	0.133
Relationships in the nursing team	-.129**	0.002	-0.063	0.133	-.101*	0.017
Relationships in the therapeutic team, with other professionals	-.104*	0.013	-0.063	0.135	-.091*	0.031
Relations with hospital managers	-.093*	0.028	-.088*	0.038	-.099*	0.019
Limitations in one's own professional competences	-.147**	0.000	-0.036	0.393	-.104*	0.013
Moral dilemmas in relation to patient care	-.113**	0.007	-0.018	0.677	-0.069	0.103
Low salary	-0.049	0.243	0.019	0.645	-0.017	0.685
Low prestige of nurses'/midwives' work	-0.037	0.382	-0.008	0.850	-0.023	0.578
Physical load	0.022	0.599	0.005	0.911	0.018	0.677
Mental load	0.049	0.242	0.016	0.701	0.041	0.326
Medical/nursing documentation requirements	0.054	0.199	0.048	0.252	0.064	0.132
Risk of making a mistake	0.014	0.732	0.000	0.999	0.012	0.775
Low professional competences of others medical professionals	-.116**	0.006	0.015	0.719	-0.041	0.333

*definitely yes - 1; definitely no - 5; rho - Spearman's rho; * < 0.05; ** < 0.001

Discussion

The present study was conducted to assess the preliminary results of Polish nurses' and midwives' perceptions of moral sensitivity in clinical practice, its predictors and to examine the psychometric properties of the Polish version of the Moral Sensitivity Questionnaire – Revised (MSQ-R-Pol) and to analyse the correlations between moral sensitivity and its determinants. The process of adapting, validating and examining the psychometric properties of the MSQ-R-Pol provides the opportunity to fill gaps in the current knowledge and allows further more precise research and analysis of this phenomenon. Two

fundamental elements in the evaluation process of a measurement instrument are its reliability and validity. The results of this study confirm that the Polish version of the MSQ-R is a reliable and stable tool with satisfactory psychometric properties. First, the overall internal consistency of the MSQ-R-Pol according to Cronbach's alpha (0.827) revealed good properties of the scale, with a comparable Chinese MSQ-R version (0.82)²⁵ and Lütznén et al.²⁶ original English version of the MSQ (0.78). Second, the correlations between the subscales were high and statistically significant. In addition, the MSQ-R-Pol is representative and stable over time, and the factor loadings revealed the good structure of the tool. However, Exploratory Factor Analysis (EFA) revealed a two-factor structure (Factor 1 – “moral strength and moral responsibility” – explained 44.86% of the variance; Factor 2 – “moral burden” – explained 13.16% of the variance) for the MSQ-R-Pol, contrary to the English version of the scale,²⁷ which was the same as the Chinese version.²⁸ Huang et al. suggested that this is caused by the fact that Chinese nurses do not perceive a clear differentiation between the concepts of moral responsibility and moral strength.

A sense of moral burden arises from problems or situations involving moral value.²⁹ Moral strength is demonstrated by the courage to act and justify actions on behalf of another, such as a patient, rather than self-defence.³⁰ It involves taking a moral stance in conflicts and showing resilience and endurance.³¹ Additionally, the moral strength of a character helps individuals recover from adversity and provides protection. Moral responsibility involves adhering to rules and regulations, understanding their purpose, and recognising moral problems from the individual patient's perspective.³² The Polish nurses' and midwives' level of moral sensitivity (42.56) was similar to the scores obtained by Spanish nursing students (42.51).³³ The group was homogeneous, and there were no differences between nurses and midwives moral sensitivity. The overall score was associated with increased age, having children, very good material conditions, working with adult patients aged 18–65 years and neonatal/infant patients.

²⁵ F.F. Huang, Q. Yang, J. Zhang et al., *Cross-Cultural Validation...*, p. 784.

²⁶ K. Lütznén, G. Nordström, M. Evertzon, *Moral Sensitivity in Nursing Practice*, p. 131.

²⁷ K. Lütznén, V. Dahlqvist, S. Eriksson et al., *Developing the Concept...*, p. 187.

²⁸ F.F. Huang, Q. Yang, J. Zhang et al., *Cross-Cultural Validation...*, p. 784.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ K. Lütznén, V. Dahlqvist, S. Eriksson et al., *Developing the Concept...*, p. 187.

³¹ J.G. Dyer, T.M. McGuinness, *Resilience: Analysis of the Concept*, “Archives of Psychiatric Nursing” 1996, vol. 10, p. 276–282.

³² K. Lütznén, V. Dahlqvist, S. Eriksson et al., *Developing the Concept...*, p. 187.

³³ M.F. Jiménez-Herrera, I. Font-Jimenez, L. Bazo-Hernández et al., *Moral Sensitivity of Nursing Students...*, p. e0270049.

Additionally, Factor 1 – “moral strength and moral responsibility” scores were associated with increased age, having children, higher job satisfaction, working with adult patients from 18 to 65 years of age, neonatal/infant patients and working in one location, whereas Factor 2 – “moral burden” scores were associated with increased age, having a specialisation, and being married. Previous studies have shown that women have higher scores in the level of moral sensitivity.³⁴ According to Gilligan’s theory of moral development, which aligns with previous research, women and men have different socialisation processes and ethical development.³⁵

An interesting result was shown by Tosun, where higher scores on the nurses’ benevolence subscale were linked to their maternal instinct.³⁶ Moreover, moral sensitivity is enhanced through ethical education, as evidenced by senior nursing students scoring higher than first-year students. As suggested by Park et al., increased education, reflection and discussion on ethical issues enhance moral sensitivity in caregiving relationships among nursing professionals and students.³⁷ Many studies have shown that age is correlated with the moral sensitivity of nurses.³⁸ Arslan et al. reported that older paediatric nurses (over 41 years of age) have greater moral sensitivity.³⁹ Tuveson and Lützén suggested that older nurses, through their experience with difficult moral conflicts in both their professional and personal lives, have developed greater moral sensitivity.⁴⁰

There was a negative correlation between the level of moral sensitivity and problems arising in the respondents’ work, including relationships in the nursing and therapeutic team, other professionals and management of the hospital, or limitations in one’s own professional competencies. According to Nobahar et al., stronger teamwork among intensive care nurses was related to higher level of moral sensitivity and fewer cases of missed care.⁴¹ They also suggest that a concentration on designing an intervention to strengthen teamwork has the potential to help lead intensive care nurses to increase their moral sensitivity,

³⁴ C.B. O’Connell, *Gender and the Experience of Moral Distress in Critical Care Nurses*, “Nursing Ethics” 2015, vol. 22, no. 1, p. 41.

³⁵ C. Gilligan, *Male Orientation and Moral Development*, in: *Women and Moral Theory*, eds. E. Kittay, D. Meyers, Harvard University Press, Cambridge 1987.

³⁶ H. Tosun, *Determining Sensitivity of the Nurses and the Physicians Against the Ethical Dilemmas Which Experienced at the Health Care Practices*, PhD Thesis, İstanbul University, İstanbul 2005.

³⁷ M. Park, D. Kjervik, J. Crandell et al., *The Relationship of Ethics Education to Moral Sensitivity and Moral Reasoning Skills of Nursing Students*, “Nursing Ethics” 2012, vol. 19, no. 4, p. 80.

³⁸ F.F. Huang, Q. Yang, J. Zhang et al., *Cross-Cultural Validation...*, p. 784–793.

³⁹ F.T. Arslan, P. Calpbinici, *Moral Sensitivity...*, p. 16.

⁴⁰ K. Lützén, A. Johanson, G. Nardüstrom, *Moral Sensitivity: Some Differences Between Nurses and Physicians*, “Nursing Ethics” 2000, vol. 7, no. 6, p. 520; H. Tuveson, K. Lützén, *Demographic Factors Associated with Moral Sensitivity Among Nursing Students*, “Nursing Ethics” 2016, vol. 28, p. 847–855.

⁴¹ M. Nobahar, M. Ameri, S. Goli, *The Relationship Between Teamwork, Moral Sensitivity, and Missed Nursing Care in Intensive Care Unit Nurses*, “BMC Nursing” 2023, vol. 22, no. 1, p. 241.

decrease missed nursing care and have a positive effect on the promotion of the quality of patient care.⁴² Additionally, Kohanová et al. highlighted the importance of addressing nursing rationing among graduates and practicing nurses to enhance teamwork and improve patient care outcomes in acute settings.⁴³

In our study there were no differences between nurses' and midwives' moral sensitivity before and during the pandemic, thus the analysis showed no significant effect of pandemic on MSQ-R-Pol scores. This may be due to the small number of respondents who participated in the study during the COVID-19 pandemic. Additionally, the sample did not include employees of hospitals converted in Poland into those dedicated to COVID-19 patients. In contrast, in Seo and Kim's study, working in the COVID-19 direct response department influenced nurses' ethical sensitivity,⁴⁴ whereas in the study by Yilmaz et al. no significant difference was found between the moral sensitivity levels of those who worked in COVID-19 units and those who did not work.⁴⁵

Limitations

Various factors may affect moral sensitivity in clinical settings for nurses and midwives. Future research should investigate additional factors, specific hospital wards and use qualitative methods. Also, we have chosen to analyse some results for midwives and nurses because of the lack of significant differences between the two groups (our results indicated that the study group was homogeneous). In the future, separate study for these two groups of professionals are recommended. As the first study measuring this stress among Polish nurses and midwives with the MSQ-R-Pol tool, it lacks prior comparables. In our study, there was no difference between nurses' and midwives' moral sensitivity before and during the pandemic, thus the analysis showed no significant effect of the pandemic on MSQ scores. This may be due to the small number of respondents during the COVID-19 pandemic. Furthermore, our study was cross-sectional with convenient sampling, which may lead to results that may not accurately reflect the broader population and cannot be generalised. This research can be used as a baseline for subsequent studies that use random sampling methods.

⁴² Ibidem.

⁴³ D. Kohanová, A. Solgajova, D. Bartoničková, *The Association of Rationed Nursing Care and the Level of Teamwork in Acute Care Setting: A Cross-Sectional Study*, "Pielęgniarstwo XXI wieku/Nursing in the 21st Century" 2024, vol. 23, no. 2, p. 100–105.

⁴⁴ H. Seo, K. Kim, *Factors Influencing Public Health Nurses' Ethical Sensitivity During the Pandemic*, "Nursing Ethics" 2022, vol. 29, no. 4, p. 858–871.

⁴⁵ S. Yilmaz, G. Özbek Güven, M. Demirci et al., *The Relationship Between Covid-19 Burnout and the Moral Sensitivity of Healthcare Professionals*, "Acta Bioethica" 2023, vol. 29, no. 2, p. 229.

Conclusion

Initial results of the Polish version of the Moral Sensitivity Questionnaire Revised (MSQ-R-Pol) show reliability and validity in clinical practice. This adapted tool effectively measures moral sensitivity among healthcare professionals in Poland, accounting for cultural and linguistic differences. Statistical analysis confirmed its psychometric strengths, including internal consistency and construct validity. Using the MSQ-R-Pol in clinical settings has provided valuable insights into healthcare ethics and moral sensitivity, highlighting its role in improving patient care and ethical decision-making. The questionnaire is also useful for identifying areas for enhancing moral sensitivity and promoting higher ethical standards in clinical practice. Hospital managers and policymakers should focus their future actions on predictors of moral sensitivity, such as organisational issues, the specific characteristics of work in a particular ward and patient populations, by supporting nurses and midwives in ethical decision-making, the development of their ethical competencies, positive leadership and the development of resilience.

Supplementary Materials

Supplementary File 1. Moral Sensitivity Questionnaire – Revised: Psychometric properties

Item	Factor 1 “moral strength and moral responsibility”	Factor 2 “moral burden”	Correlation of items Total	Cronbach's alpha after removal of items
1. I always feel a responsibility that the patient receives good care, even if the resources are inadequate	.825		.588	.804
2. My ability to sense the patient's needs is always helpful in my work	.836		.629	.801
3. I have a very good ability to feel how I should talk about difficult things with the patient	.678		.562	.806
4. My ability to sense the patient's needs means that I do more than I have the strength for		.526	.590	.802
5. I have a very good ability to sense when a patient is not receiving good care	.752		.646	.798

Item	Factor 1 “moral strength and moral responsibility”	Factor 2 “moral burden”	Correlation of items Total	Cronbach's alpha after removal of items
6. I find it very difficult to deal with my feelings that are aroused when a patient is suffering		.823	.417	.827
7. When caring for patients, I am always aware of the balance between the potential of doing good and the risk of causing harm to them	.692		.612	.802
8. My ability to sense a patient's needs means that I often find myself in situations in which I feel inadequate		.774	.498	.814
9. It helps me to know what is good or bad for the patient when I can follow rules and regulations		.503	.373	.830
Variance percent	44,864	13,156		
Eigenvalue	4,038	1,184		

Supplementary File 2. Moral Sensitivity Questionnaire – Revised: Internal consistency, reliability

Correlations between subscales	Factor	Alfa Cronbacha	Number of items	Item
	Factor 1	.844	5	1, 2, 3, 5, 7
	Factor 2	.658	4	4, 6, 8, 9
	Total	.827	9	
Internal consistency	Factor	Factor 1	Factor 2	Total
	Factor 1	x		
	Factor 2	.541**	x	
	Total	.889**	.867**	x
Test-retest reliability	Factor			Correlation value
	Pair 1 – Factor 1	Test & Retest		.720
	Pair 2 – Factor 2	Test & Retest		.673
	Pair 3 – Overall score	Test & Retest		.750

Factor 1 – “moral strength and moral responsibility”; Factor 2 – “moral burden”; ** < 0.001

Supplementary File 3. Moral Sensitivity Questionnaire – Revised and correlation with chosen variables

		Age					
		r				p	
Factor 1		.541**				0.000	
Factor 2		.889**				0.000	
Global		.280**				0.000	
		Seniority					
		r				p	
Factor 1		.459*				0.018	
Factor 2		.847**				0.000	
Global		0.092				0.656	
		Having children				Statistics	
		Yes		No			
		M	SD	M	SD	Z	p
Factor 1		5.13	0.66	4.79	0.67	-6.054	0.000
Factor 2		4.53	0.77	4.18	0.76	-5.182	0.000
Global		43.75	5.51	40.69	5.61	-6.113	0.000
		Single		In relationship		Statistics	
		M	SD	M	SD	Z	p
Factor 1		4.89	0.66	5.03	0.69	-2.430	0.015
Factor 2		4.22	0.76	4.46	0.78	-3.177	0.001
Global		41.34	5.49	42.99	5.78	-3.144	0.002
		Qualification courses				Statistics	
		Yes		No			
		M	SD	M	SD	Z	p
Factor 1		5.05	0.69	4.91	0.66	-2.913	0.004
Factor 2		4.45	0.79	4.32	0.78	-1.882	0.060
Global		43.08	5.81	41.83	5.58	-2.739	0.006
		Postgraduate studies				Statistics	
		Yes		No			
		M	SD	M	SD	Z	p
Factor 1		5.31	0.63	4.98	0.68	-2.428	0.015
Factor 2		4.64	0.82	4.38	0.78	-1.525	0.127
Global		45.12	5.48	42.44	5.73	-2.122	0.034
		Patient – paediatric patients from 6 to 18 years				Statistics	
		Yes		No			
		M	SD	M	SD	Z	p
Factor 1		5.11	0.68	4.97	0.68	-2.169	0.030
Factor 2		4.49	0.77	4.37	0.79	-1.801	0.072
Global		43.53	5.70	42.33	5.74	-2.252	0.024

	Patient – adults 18 to 65 years				Statistics	
	Yes		No		Z	p
	M	SD	M	SD		
Factor 1	5.06	0.67	4.82	0.68	-3.703	0.000
Factor 2	4.43	0.81	4.31	0.70	-1.624	0.104
Global	43.00	5.75	41.34	5.57	-2.713	0.007

	Work mode						Statistics	
	8h shifts		12h shifts		Other		H	p
	M	SD	M	SD	M	SD		
Factor 1	5.13	0.63	4.98	0.69	4.69	0.50	7.681	0.021
Factor 2	4.56	0.71	4.37	0.80	4.19	0.42	6.438	0.040
Global	43.88	5.17	42.40	5.86	40.23	3.59	9.930	0.007

	Are you satisfied with your professional work?***	
	rho	p
Factor 1	.086***	0.041
Factor 2	-0.011	0.801
Global	0.034	0.415

M – Mean; SD – Standard Deviation; Z – Mann-Whitney U test; r – Pearson's r; rho – Spearman's rho; H – Kruskal–Wallis H; * < 0.01; ** < 0.001; *** < 0.05; 1 – definitely not; 5 – definitely yes; Factor 1 – “moral strength and moral responsibility”; Factor 2 – “moral burden”

Bibliography

- Arslan F.T., Calpbincici P., *Moral Sensitivity, Ethical Experiences and Related Factors of Pediatric Nurses: A Cross-Sectional, Correlational Study*, “Acta Bioethica” 2018, vol. 24, no. 1, p. 9–18.
- Baykara Z.G., Demir S.G., Yaman S., *The Effect of Ethics Training on Students Recognizing Ethical Violations and Developing Moral Sensitivity*, “Nursing Ethics” 2015, vol. 22, no. 6, p. 661–675.
- Bayoumy H.M., Halabi J., Esheaba O., *Translation, Cultural Adaptation, Validity and Reliability of the Moral Sensitivity Questionnaire for Use in Arab Countries*, “Saudi Journal for Health Sciences” 2017, vol. 6, p. 151–162.
- Borhani F., Abbaszadeh A., Mohsenpour M., *Nursing Students' Understanding of Factors Influencing Ethical Sensitivity: A Qualitative Study*, “Iranian Journal of Nursing and Midwifery Research” 2013, vol. 18, no. 4, p. 310–315.
- Borhani F., Mohsenpour M., *Barrier to Acquiring Ethical Sensitivity: Perceptions of Nursing Students*, “Journal of Medical Ethics” 2011, vol. 5, no. 15, p. 83–104.
- Cannaerts N., Gastmans C., Casterlé B.D., *Contribution of Ethics Education to the Ethical Competence of Nursing Students: Educators' and Students' Perceptions*, “Nursing Ethics” 2014, vol. 21, no. 8, p. 861–878.
- Cerit B., Özveren H., *Effect of Hospital Ethical Climate on the Nurses' Moral Sensitivity*, “The European Research Journal” 2019, vol. 5, no. 2, p. 282–290.
- Dalla Nora C.R., Zoboli E.L., Vieira M.M., *Validation of a Brazilian Version of the Moral Sensitivity Questionnaire*, “Nursing Ethics” 2019, vol. 26, no. 3, p. 823–832.
- Darzi-Ramandi M., Sadeghi A., Tapak L., Purfarzad Z., *Relationship Between Moral Sensitivity of Nurses and Quality of Nursing Care for Patients With COVID-19*, “Nursing Open” 2023, vol. 10, no. 8, p. 5252–5260. DOI: 10.1002/nop2.1763.

- Dyer J.G., McGuinness T.M., *Resilience: Analysis of the Concept*, "Archives of Psychiatric Nursing" 1996, vol. 10, p. 276–282.
- Dziurka M., Dobrowolska B., *Determinants of Moral Sensitivity of Midwives and Nurses – Current State of Knowledge*, "Pielęgniarstwo XXI wieku/Nursing in the 21st Century" 2023, vol. 22, no. 1, p. 41–47.
- von Elm E., Altman D.G., Egger M., Pocock S.J., Gøtzsche P.C., Vandenbroucke J.P., *STROBE Initiative The Strengthening the Reporting of Observational Studies in Epidemiology (STROBE) Statement: Guidelines for Reporting Observational Studies*, "Journal of Clinical Epidemiology" 2008, vol. 61, no. 4, p. 344–349. DOI: 10.1016/j.jclinepi.2007.11.008.
- Gilligan C., *Male Orientation and Moral Development*, in: *Women and Moral Theory*, eds. E. Kittay, D. Meyers, Harvard University Press, Cambridge 1987.
- González Y.C., Prieto A.M., *Nurses' Moral Sensitivity Regarding the Terminally Ill*, "Investigación y Educación en Enfermería" 2019, vol. 37, no. 3, p. e07.
- Han S.S., Kim J., Kim Y.S., Ahn S., *Validation of a Korean Version of the Moral Sensitivity Questionnaire*, "Nursing Ethics" 2010, vol. 17, no. 1, p. 99–105. DOI: 10.1177/0969733009349993.
- Huang F.F., Yang Q., Zhang J., Zhang Q.H., Khoshnood K., Zhang J.P., *Cross-Cultural Validation of the Moral Sensitivity Questionnaire-Revised Chinese Version*, "Nursing Ethics" 2016, vol. 23, no. 7, p. 784–793. DOI: 10.1177/0969733015583183.
- International Test Commission, *International Test Commission Guidelines for Translating and Adapting Tests, Second Edition*, 2017, <http://www.intestcom.org> (accessed: 25.07.2024).
- Jiménez-Herrera M.F., Font-Jimenez I., Bazo-Hernández L., Roldán-Merino J., Biurrun-Garrido A., Hurtado-Pardos B., *Moral Sensitivity of Nursing Students. Adaptation and Validation of the Moral Sensitivity Questionnaire in Spain*, "PLoS One" 2022, vol. 17, no. 6, p. e0270049. DOI: 10.1371/journal.pone.0270049.
- Kim Y.S., Kang S.W., Ahn J.A., *Moral Sensitivity Relating to the Application of the Code of Ethics*, "Nursing Ethics" 2013, vol. 20, no. 4, p. 470–478. DOI: 10.1177/0969733012455563.
- Kohanová D., Solgajova A., Bartoničková D., *The Association of Rationed Nursing Care and the Level of Teamwork in Acute Care Setting: A Cross-Sectional Study*, "Pielęgniarstwo XXI wieku/Nursing in the 21st Century" 2024, vol. 23, no. 2, p. 100–105.
- Kulakaç N., Uzun S., *The Effect of Burnout and Moral Sensitivity Levels of Surgical Unit Nurses on Job Satisfaction*, "Journal of PeriAnesthesia Nursing" 2023, vol. 38, no. 5, p. 768–772. DOI:10.1016/j.jopan.2023.01.012.
- Lim A., Kim S., *Nurses' Ethical Decision-Making During End of Life Care in South Korea: A Cross-Sectional Descriptive Survey*, "BMC Medical Ethics" 2021, vol. 22, p. 94. DOI: 10.1186/s12910-021-00665-9.
- Lützn K., Dahlqvist V., Eriksson S., Norberg A., *Developing the Concept of Moral Sensitivity in Health Care Practice*, "Nursing Ethics" 2006, vol. 13, no. 2, p. 187–196. DOI: 10.1191/0969733006ne837oa.
- Lützn K., Johanson A., Nardüstrom G., *Moral Sensitivity: Some Differences Between Nurses and Physicians*, "Nursing Ethics" 2000, vol. 7, no. 6, p. 520–530.
- Lützn K., Nordin C., Brolin G., *Conceptualization and Instrumentation of Nurses' Moral Sensitivity in Psychiatric Practice*, "International Journal of Methods in Psychiatric Research" 1994, vol. 4, p. 241–248.
- Lützn K., Nordström G., Evertzon M., *Moral Sensitivity in Nursing Practice*, "Scandinavian Journal of Caring Sciences" 1995, vol. 4, no. 9, p. 131–138. DOI: 10.1111/j.1471-6712.1995.tb00403.x.
- Muramatsu T., Nakamura M., Okada E., Katayama H., Ojima T., *The Development and Validation of the Ethical Sensitivity Questionnaire for Nursing Students*, "BMC Medical Education" 2019, vol. 19, no. 215, p. 1–8.
- Nobahar M., Ameri M., Goli S., *The Relationship Between Teamwork, Moral Sensitivity, and Missed Nursing Care in Intensive Care Unit Nurses*, "BMC Nursing" 2023, vol. 22, no. 1, p. 241. DOI: 10.1186/s12912-023-01400-y.
- O'Connell C.B., *Gender and the Experience of Moral Distress in Critical Care Nurses*, "Nursing Ethics" 2015, vol. 22, no. 1, p. 32–42. DOI: 10.1177/0969733013513216.

- Öztürk E.A., Şener A., Koç Z., Duran L., *Factors Influencing the Ethical Sensitivity of Nurses Working in a University Hospital*, "Eastern Journal Of Medicine" 2019, vol. 24, no. 3, p. 257–264. DOI: 10.5505/ejm.2019.05025.
- Park M., Kjervik D., Crandell J., Oermann M.H., *The Relationship of Ethics Education to Moral Sensitivity and Moral Reasoning Skills of Nursing Students*, "Nursing Ethics" 2012, vol. 19, no. 4, p. 568–580. DOI: 10.1177/0969733011433922.
- Rest J., *Development in Judging Moral Issues*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1979.
- Seo H., Kim K., *Factors Influencing Public Health Nurses' Ethical Sensitivity During the Pandemic*, "Nursing Ethics" 2022, vol. 29, no. 4, p. 858–871. DOI: 10.1177/09697330211072367.
- Shayestehfard M., Torabizadeh C., Gholamzadeh S., Ebadi A., *Ethical Sensitivity in Nursing Students: Developing a Context-Based Education*, "Electronic Journal of General Medicine" 2020, vol. 17, no. 2, p. em195.
- Supreme Chamber of Nurses and Midwives, *Number of Nurses and Midwives Registered and Employed*, <https://nipip.pl/liczba-pielegniarek-poloznych-zarejestrowanych-zatrudnionych/> (accessed: 25.07.2024).
- Tosun H., *Determining Sensitivity of the Nurses and the Physicians Against the Ethical Dilemmas which Experienced at the Health Care Practices*, PhD Thesis, İstanbul University, İstanbul 2005.
- Tuvelsson H., Lützn K., *Demographic Factors Associated with Moral Sensitivity Among Nursing Students*, "Nursing Ethics" 2016, vol. 28, p. 847–855.
- Weaver K., Morse J., Mitcham C., *Ethical Sensitivity in Professional Practice: Concept Analysis*, "Journal of Advanced Nursing" 2008, vol. 62, no. 5, p. 607–618. DOI: 10.1111/j.1365-2648.2008.04625.x.
- Yılmaz S., Özbek Güven G., Demirci M., Karataş M., *The Relationship between Covid-19 Burnout and the Moral Sensitivity of Healthcare Professionals*, "Acta Bioethica" 2023, vol. 29, no. 2, p. 229–236.

WIOLETTA SZYMCZAK*, JUSTYNA SZULICH-KAŁUŻA**

Contemporary Forms of Religious Participation: Between Individualisation and Social Mobilisation. The Phenomenon of Differentiation from the Perspective of Empiricism and Media Discourse

Współczesne formy uczestnictwa religijnego:
pomiędzy indywidualizacją a społeczną mobilizacją.
Fenomen zróżnicowania w optyce empirii
i dyskursie medialnym

Abstract

The subject of analysis in this article is the declarations of participation in select religious events available in the Catholic Church in Poland. It will be an exploratory search on the similarities and differences among respondents, those who participate in these events, with an analysis of media discourses on the topic of events that are distinguished from others according to the above criteria. The considerations are based on the complementary use of quantitative methods (nationwide representative survey, cluster analysis) and qualitative methods (discourse analysis using the framing technique). The first part of the paper identifies three of the ten religious events in our research, and

* Dr hab. Wioletta Szymczak, prof. KUL – Institute of Sociological Sciences, Faculty of Social Sciences, The John Paul II Catholic University of Lublin, Poland, e-mail: wioletta.szymczak@kul.pl, ORCID: 0000-0002-8749-8862.

** Dr hab. Justyna Szulich-Kałuża, prof. KUL – Institute of Journalism and Management, Faculty of Social Sciences, The John Paul II Catholic University of Lublin, Poland, e-mail: justyna.szulich-kaluza@kul.pl, ORCID: 0000-0002-6845-168X.

the participants formed a most homogenous internal group that was different from the rest. The next part situates the analysis in the context of media processes. Its goal is to determine what knowledge about the select events make up the media discourse, the linguistic and visual framework this is placed in and the meaning-creating role of these discourses while indicating the centres and fringes of frameworks. The conclusions formulated and based on the analyses note the titular phenomenon of diversification of forms of religious participation, saturating it substantively by recognising and categorising the content aspects of this differentiation.

Keywords: religious participation, religious diversity, media discourse, framing

Abstrakt

Przedmiotem analiz w niniejszym artykule są deklaracje uczestnictwa w wybranych wydarzeniach religijnych oferowanych w ramach Kościoła katolickiego w Polsce, eksploracyjne poszukiwanie podobieństw i zróżnicowania respondentów – uczestników tych wydarzeń – oraz analiza dyskursów medialnych na temat wydarzeń wyróżnionych spośród innych, według powyższego kryterium. Rozważania bazują na komplementarnym zastosowaniu metod ilościowych (ogólnopolski sondaż reprezentatywny, analiza skupień) oraz jakościowych (analiza dyskursu z wykorzystaniem techniki ramowania). W pierwszej części artykułu wskazane zostały trzy spośród dziesięciu ujętych w badaniu wydarzeń religijnych, których uczestnicy tworzyli grupy najbardziej homogeniczne wewnątrznie oraz różniące się od pozostałych. Druga część sytuje analizy w kontekście procesów mediatyzacji. Jej celem jest ustalenie, jaką wiedzę o wyodrębnionych wydarzeniach, konstruuja dyskursy medialne, jakie ramy językowe i wizualne są w niej osadzone oraz jaka jest znaczeniowótórcza rola tychże dyskursów z wyznaczeniem centrów i peryferiów ram. Sformułowane na podstawie analiz konkluzje odnotowują tytułowy fenomen zróżnicowania form uczestnictwa religijnego, nasycając go merytorycznie przez rozpoznanie i kategoryzowanie treściowych aspektów tegoż zróżnicowania.

Słowa kluczowe: uczestnictwo religijne, zróżnicowanie religijne, dyskurs medialny, ramowanie

Introduction

The analysis of contemporary religious fields allows us to notice that there are multidirectional processes of change located within dynamic socio-cultural transformations of an international and global nature. Within religion and religiosity, researchers identify the phenomena of secularisation, individualisation and deinstitutionalisation or desecularisation in this context.¹

Transformations in the field of religiosity are related to and intersect with trends within other systems and areas of individual and social life, including ecology, health care, orientation towards experiencing ‘I’, the search for the sacred and the construction of one’s religiosity along with doctrinal freedom, defined as the new

¹ K. Góźdz, *Historical and Theological Sources of Secularism and Secularisation*, “*Verbum Vitae*” 2022, vol. 40, no. 2, p. 359–373, DOI: 10.31743/vv.13269; J. Mariański, *Megatrendy religijne w społeczeństwach ponowoczesnych. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2016; idem, *Indywidualizacja religijna i moralna jako megatrend społeczny i kulturowy*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2021.

spirituality category.² Its characteristic features, apart from the immanent and holistic orientations, include the fulfilment of spiritual and/or religious needs on the outskirts or outside traditional Christian churches or religions.³

An example of a country where the above-mentioned phenomena and processes are becoming more and more visible is Poland, with a clear secularisation trend, but also the existence of various forms of community faith experiences. The title's issue can and is worth analysing on the example of Polish society, treating this project as *in statu nascendi* research and an exemplification of the phenomena discussed in the text. Poland's context also gives insight into the directions of changes in society with the historically established position of the Catholic Church and the traditional roots of religious identity.⁴

Empirical studies dealing with the issue of religious changes in Poland record declines in the levels of religious practices on the one hand and an accompanying stabilisation of the indicators of deeply religious people on the other hand.⁵ Scientists also point to the eclecticism of beliefs and religious syncretism among people declaring to be Catholic, its weakening, but also the development of new religious identities.⁶ These phenomena coexist, as mentioned, alongside a rich landscape of religious communities and movements, increasingly popular regional or nationwide events, and various forms of closed retreats related to temporal and spatial exclusion from everyday life.⁷

² R. Wuthnow, *Growing Up Religious. Christians and Jews their Journey to Faith*, Beacon Press, Boston 2000; J. Cottingham, *The Spiritual Dimension. Religion, Philosophy and Human Value*, Cambridge University Press, Cambridge 2005; H. Knoblauch, *Individualisierung, Privatisierung und Subjektivierung*, in: *Handbuch Religionssoziologie. Veröffentlichungen der Sektion Religionssoziologie der Deutschen Gesellschaft für Soziologie*, Springer VS, Wiesbaden 2018, p. 329–346, DOI: 10.1007/978-3-531-18924-6_13; J. Mariański, *O nowej duchowości – próba opisu zjawiska*, "Nauki o wychowaniu. Studia interdyscyplinarne" 2021, no. 12, p. 40–68, DOI: 10.18778/2450-4491.12.04.

³ R. Wuthnow, *The Contemporary Convergence of Art and Religion*, in: *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion*, Oxford University Press, Oxford 2009, p. 360–374, DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199588961.013.0020; P. Holmes, *Spirituality. Some Disciplinary Perspectives*, in: *Sociology of Spirituality*, eds. P.C. Jupp, K. Flanagan, Routledge, London 2007, p. 23–42; D. Motak, *Religia – Religijność – Duchowość. Przemiany zjawiska i ewolucja pojęcia*, "Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia Religioznologiczne" 2000, no. 43, p. 201–218.

⁴ J. Mariański, *Tożsamości religijne w społeczeństwie polskim. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2017; K. Kosela, *Polak i katolik. Splątana tożsamość*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warsaw 2003.

⁵ CBOS, *Opinie i diagnozy no. 50/2022: Sekularyzacja po polsku*, ed. M. Grabowska, Warsaw, Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej; CBOS, *Religijność młodzieży*, prepared by R. Boguszewski, in: *Opinie i Diagnozy no. 49/2022: Młodzież 2021*, Warsaw, Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, p. 134–149.

⁶ J. Mariański, *Tożsamości religijne w społeczeństwie polskim...*

⁷ A. Petrowa-Wasilewicz, *Ruchy i stowarzyszenia katolickie*, in: *Kościół w Polsce 2023. Raport*, Katolicka Agencja Informacyjna Sp. z o.o., Instytut Dziedzictwa Myśli Narodowej im. Romana Dmowskiego i Ignacego J. Paderewskiego, Warsaw 2023, p. 96–106.

The above-mentioned transformations of the religious sphere are also related to the expanding technological and digital era, which evokes dynamic and widespread processes of mediatisation.⁸ In addition to adapting many areas of social, political, religious and cultural life to the logic of media functioning, they take the form of communicative construction of socio-cultural reality in which the media support the flow of meanings, interpretations and discourses.⁹

Postmodern man finds himself at the junction between real and virtual reality, and values virtual space more highly as a zone of total freedom, quick and inexhaustible knowledge, quick connections and efficient communication.¹⁰ An important perspective for understanding mediatisation processes is Stewart Hoover's theory 'from medium to meaning', which emphasises the media's participation in transmitting and creating the image of reality and the beliefs of people, environments and institutions, as well as in increasing the awareness and reflectivity of recipients.¹¹ The reflections of Norman Fairclough are of significant importance in this context, in which he emphasises that media discursive practices are not only a passive description of reality, but a manifestation of an active attitude towards it and shaping causal relationships between them and broader socio-cultural structures and processes.¹²

The outlined socio-cultural background creates an interpretive framework for the analysis of both traditional, long-existing forms of religious participation, as well as new forms of religious participation, understood here as joining movements, communities, organisations and the religious events they propose, which are on the contemporary map of religious choices to make. Declared participation in them is not only an aspect of religiosity that can be isolated and empirically researched, but it is one of the possible manifestations of the processes mentioned earlier. This is an interesting subject of analysis, especially due to the paradigm of differentiation that connects these processes, which are

⁸ J. Szulich-Kałuża, *Tożsamość religijna w dobie mediatyzacji religii*, "Roczniki Nauk Społecznych" 2021, no. 1, p. 133–150, DOI: 10.18290/rns21491.9; eadem, *Mediatyzacja religii*, in: *Leksykon terminów medialnych*, eds. K. Wolny-Zmorzyński et al., Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2024, p. 74–75.

⁹ A. Hepp, *Mediatization and the 'Molding Force' of the Media*, "Communications" 2012, no. 1, p. 1–28, DOI: 10.1515/commun-2012-0001; N. Couldry, A. Hepp, *Conceptualizing Mediatization: Contexts, Traditions, Arguments*, "Communication Theory" 2013, no. 2, p. 191–202, DOI: 10.1111/comt.12019.

¹⁰ S. Frunzä, *Human Condition and the Sacred in the Digital Era*, "Journal for the Study of Religions and Ideologies" 2019, no. 18, p. 164.

¹¹ S. Hoover, *Complexities: Case of Religious Cultures*, in: *Mediatization: Concept, Change, Consequences*, Peter Lang, New York 2009, p. 123–138; R. Leśniczak, *Mediatyzacja religii w czasach globalizacji i neoglobalizacji. Wybrane refleksje medioznawcze*, "Studia Medioznawcze" 2022, no. 4, p. 1314, DOI: 10.33077/uw.24511617.sm.2022.4.712.

¹² N. Fairclough, *Discourse and Social Change*, Polity, Cambridge 1992, p. 41; idem, *Critical Discourse Analysis: A Critical Study of Language*, Longman, London–New York 1995, p. 132.

anchored and at the same time strengthened by modernity, yet visible in many spheres of sociocultural life.

In this context, it is worth recalling the findings of Wolfgang Welsch, according to whom postmodernity is an era reconciled with the irreversibility of differences in our conceptualisations of reality. It is an era affirming diversity and dispersion, discontinuity and partiality of knowledge, while allowing for a multiplicity of opinions, offers, and choices.¹³ Our times give particular value and even primacy to the principles of pluralism, multiculturalism, tolerance and openness. The principle of human freedom and subjective view of the surrounding world, the right to autonomous knowledge and opposition to any form of subordinating anyone by the state, groups, power systems, ideological and worldview systems, and imposed ways of perceiving reality are exposed.¹⁴

The subject of consideration will therefore be declarations of participation in selected religious events. A preliminary exploration of the discussed area of the Catholic Church's operation in Poland and the pastoral proposals offered within its structures (parishes, orders, retreat centers, etc.) indicated the diversity of the religious offer, which resulted in the selection of ten types of religious events for empirical research. For the research project, they were categorised according to their dominant character (individual or community), addressees (individuals, groups or larger communities, such as professional groups), organisational forms (days of retreat, retreats, sessions, events), religious practices mediating contact with the sacred (e.g., individual, communal, charismatic prayer, reading the Holy Scripture, silence, meditation), and finally ways of expressing, recognising and popularising religion in Poland (e.g. silence, community prayer, singing, sharing and conversation).

The analyses undertaken are empirical and based on the assumption that participation in the events discussed includes a response to the Church's institutional offer, located in the Church's various structures. It shows a subjective decision revealing interest in a given form of religious expression and satisfaction of one's religious needs.

Our first goal was to determine which of the analysed events are popular among what percentage of people. Then, we wanted to check whether and to what extent respondents declaring participation in these events create groups that are internally similar or different from others. The subject of this stage of research was an exploratory search for similarities and differences between respondents, the participants of religious events. The second goal of the analyses conducted for the article places them in the context of mediatization processes.

¹³ W. Welsch, *Unsere postmoderne Moderne*, Akademie Verlag, Berlin 2008.

¹⁴ Z. Sareło, *Postmodernistyczny styl myślenia i życia*, in: *Postmodernizm. Wyzwanie dla chrześcijaństwa*, ed. Z. Sareło, Pallottinum, Poznań 1995, p. 92–97.

The aim was to examine and determine what knowledge about events identified based on quantitative analysis is constructed by media discourses, or, in other words, to characterise the meaning-creating role of these discourses. This was achieved by searching for and framing online semiotic resources and then determining the meaning potential of discourses on the analysed forms of religious participation. At the same time, we were interested in determining what content was omitted (deletion effect) and what content was added and exposed (addition effect).

In achieving the goals formulated in this way, we rely on the complementary use of quantitative and qualitative methods, which will be presented in parts II and III of the study, respectively. At the stage of quantitative research, the designed procedure will ultimately lead to the identification of environments that stand out from others, their homogeneity and diversity, making them the subject of a qualitative procedure. It, in turn, will focus on analysing the content of media discourses and aim to capture a compendium of socially constructed knowledge regarding participation in the discussed religious events.

Methods

The subject of this part of the study is data from a representative multi-topic survey conducted in September 2020 on a representative sample of 1,010 Poles, aged 15+. It was conducted using the CATI method based on an interview questionnaire. It included, among others, questions about self-definition in terms of religiosity and spirituality,¹⁵ and then participation in religious events categorised according to the areas of spirituality represented in them, widespread in the Polish Catholic Church and according to the entities conducting and addressees of these events.

In the first phase, data analysis is exploratory. We present independent variables that, in light of sociological research, are related to participation in particular religious events and have statistically significantly diversified the studied population. These include age, gender, education, place of residence, religious practices, assessment of the financial situation, and self-declarations regarding religiosity. In the next step, we propose cluster analysis, which in turn allowed us to select groups of events for qualitative analyses.

¹⁵ W. Szymczak, J. Szulich-Kałuża, *Religious or Spiritual? Empirical Manifestations of Contemporary Changes in Poles' Self-Declarations and Media Representations*, "Verbum Vitae" 2022, vol. 40, no. 2, p. 813–842.

In our times, discourse analysis comes in various varieties. It is most often critical, linguistic and social analysis,¹⁶ and multimodal discourse analysis has become particularly popular in recent years. The 21st century is a time of stabilisation of the cognitive field in terms of multimodality, meaning the multi-semiotic complexity of the created representations of the reality surrounding us, and in particular media messages.¹⁷ Already in the second half of the 20th century, Halliday's model of discourse analysis¹⁸ began to take into account other codes of meaning creation than language, which had long been treated as the dominant social semiotic system.

Multimodality becomes an interdisciplinary approach that provides concepts, methods and research frameworks for describing media practices and does not favour any one semiotic code.¹⁹ Multimodal and online communication increasingly models discursive practices.²⁰ Cross-references/links create extensive network structures, constructing thematically related hypertexts. They open up an interesting research field due to their hypertext nature, non-linearity and the creation of knowledge bases that are more extensive than those from classic media.

When selecting research material for discourse analysis, it was decided to select Internet messages using the most popular Internet search engine, Google (<https://www.google.com>). According to world rankings, it is first and responsible for 91.58% of all Internet users' search and query traffic on the Internet (data for October 2023).²¹ Using the keywords 'enthronement movements', 'Christian meditations' and 'religious order retreats' as search terms, we selected a list of 100 items ordered according to the relevance of the search engine's recommendation algorithm (search date: 25 April 2023). Since an important element of Internet user activity is the free use of references/links in the network structure

¹⁶ M. Kopytkowska, Ł. Kumiega, *Krytyczna analiza dyskursu: konteksty, problemy, kierunki rozwoju*, in: *Analiza dyskursu publicznego. Przegląd metod i perspektyw badawczych*, eds. M. Czyżewski et al., Wydawnictwo Akademickie SEDNO, Warsaw 2017.

¹⁷ S. Norris, *Multimodal Discourse Analysis: A Conceptual Framework*, in: *Discourse and Technology: Multimodal Discourse Analysis*, eds. P. Levine, R. Scollon, Georgetown University Press, London–Washington 2004, p. 101–115.

¹⁸ M.A.K. Halliday, *Explorations in the Functions of Language*, Edward Arnold, London 1973; idem, *Language as Social Semiotics. The Social Interpretation of Language and Meaning*, University Park Press, Baltimore 1978.

¹⁹ R. Iedema, *Multimodality, Resemiotization: Extending the Analysis of Discourse as Multi-Semiotic Practice*, "Visual Communication" 2003, no. 2, p. 29–57.

²⁰ C. Fraas, S. Meier, C. Pentzold, *Wprowadzenie: perspektywy interdyscyplinarnych transmedialnych badań nad dyskursem*, in: *Lingwistyka mediów. Antologia tłumaczeń*, eds. R. Opiłowski, J. Jarosz, P. Staniewski, Atut, Neisse Verlag, Wrocław–Dresden 2015, p. 201.

²¹ A. Chris, *Top 10 Search Engines in the World*, Reliablesoft, <https://www.reliablesoft.net/top-10-search-engines-in-the-world/> (accessed: 25.03.2024).

and the construction of thematically related hypertexts, we indexed Internet texts to two depth levels.

Therefore, our research corpus included a list of 100 consecutive, unrepeated, organic search results from the first search and algorithmically selected results from a second depth level for the items from the first list. Then, guided by an intentional and qualitative selection, a corpus of 42 most relevant texts was completed for the final analysis. The units of analysis were entire texts, along with their graphic layout and visual elements.

In the study, the lines of discourse were determined using a framing technique that combines theoretical inspirations from many areas, including linguistics, media sciences, sociology and psychology.²² We define frames as interpretative schemes embedded in media discourse using specific words, metaphors, and images by various social actors classified as symbolic elites, e.g., journalists, experts, and politicians. Of interest were also discussions on the issue of the communicative influence of language and image on each other, as well as determining the synergy effect and the degree of coherence of this influence. We assume that in texts and media messages, keywords activate certain thinking patterns in recipients, reinforced by frames composed of linguistic expressions and image representations of various complexity (words, groups of words, sentences, fragments of texts, images, symbols, and graphic layouts on the page).

Media frames will be examined using content analysis based on the fragmented reconstruction technique, in which individual elements are first extracted and later combined into frames. The received list of frames relating to our problem field includes several details. The issue of enthronement movements includes the framework of ideological diversity and the framework of structural and functional diversity. On the topic of Christian meditation, a framework for diversified meditation practice and a framework for diversified threats were distinguished, while on the subject of monastic retreats, the following framework was established: a framework for the diversity of the retreat offer and a framework for the diversity of retreatants.

Ethical Approval: The study was conducted in accordance with the Declaration of Helsinki and approved by the Research Ethics Committee of the Institute of Sociological Sciences of the John Paul II Catholic University of Lublin (protocol code: 02/DKE/NS/2020).

²² K. Franczak, *Analiza ramowania*, in: *Analiza dyskursu publicznego. Przegląd metod i perspektyw badawczych*, eds. M. Czyżewski et al., Wydawnictwo Akademickie SEDNO, Warsaw 2017, p. 145.

Results

Participation in Religious Events in the Context of Socio-Demographic Variables and Cluster Analysis

Respondents answered questions concerning which of the following forms of retreats or religious events they had participated in at least once in the past two years (they were asked to refer to the period before the pandemic). Among all the respondents, a total of 245 people took part in any event, meaning almost one-fourth (24.3%). This group was further analysed. We were interested not only in the number of individual declarations and the measurement of the phenomenon, but also in the structure of the group and the distribution of data resulting from the cluster analysis. Thanks to it, interrelated categories of respondents participating in various religious events were identified. We treated the clusters and the events dominating them as trends emerging in 2020, which we then made the subject of a qualitative analysis in the fall of 2023. This involved examining the lines of media discourse on forms of religious participation, in particular determining the media framework of religious events whose participants, in light of our research, are characterised by the greatest uniformity (homogeneity). The structure of the research group is presented in Table 2.

Table 1. The results of the summary statistic

Variables	Category	N/M	%/SD
Gender	Man	106	43.4
	Woman	139	56.6
Education	Primary/middle school	44	18.1
	Basic	60	24.3
	High School	81	33.1
	Higher	60	24.5
Town's population recategorised	countryside	103	42.1
	small town (< 100 thousand)	62	25.1
	big city (≥ 100 thousand)	80	32.8
Age	Min. 15 Max. 86	50.00	50.12
Assessment of the material situation	I'm doing very well	9	3.7
	I'm doing rather well	80	32.6
	I'm doing tolerably, average	132	53.9
	I'm doing rather poorly	21	8.6
	I'm doing very poorly, I'm in a difficult financial situation	3	1.3
Religious practices	believer and regular practitioner	105	42.6
	believers and irregular practitioners	97	39.5
	believer but not practicing	38	15.4
	non-believer	6	2.5

The types of events respondents were asked about are marked with the abbreviations shown in Table 2, and the event groups themselves, located in the cafeteria, are the following: retreats addressed to professional or task groups – businessmen, leaders, teachers, lawyers, doctors, etc. (01 ret-business), meditation sessions, meditation schools organised by religious orders, meditation groups at Catholic parishes or associated within the World Community of Christian Meditation (02 medyt.ch), closed retreats conducted by orders, such as: Ignatian, Carmelite, Benedictine, Dominican, Franciscan and others (03 ret-religious orders), retreats ‘for the body and soul’ related to the practice of fasting, organised by orders or retreat houses (retreats with Daniel’s fast, St. Hildegard’s fast, or Dr. Ewa Dąbrowska’s diet) (04 ret-body/soul), meetings of enthronement movements (related to the cult of Jesus Christ the King) (05 enthrone), nationwide/regional religious events, e.g. festivals of faith, masses and evangelisation campaigns in city stadiums and/or with the participation of charismatics, the ‘Rosary to the Borders’, ‘Poland Under the Cross’ (06 fest/events), ‘healing’ masses (07 healing masses), events organised by communities related to the spirituality of saints, e.g. Father Pio, St. Rita, Marta Rubin, Father Ruotolo Dolindo (08 Rita/saints), Tridentine masses, events organised by traditional communities (09 masses-Tridentine), retreats organised by religious organizations, e.g. the Light-Life Movement, Neocatechumenate, Catholic Action, Catholic Youth Association, Nazareth Families, etc. (10 ret-rel.org). Respondents were to mark all events in which they participated in the period specified in the question. The frequency of selecting individual events is presented in Table 2.

Table 2. Indications of participation in individual events, N = 245

Category	N	Response %	Researched %
01 ret-business	43	9.2	17.4
02 medyt.ch.	28	6.0	11.4
03 ret-rel orders	35	7.5	14.2
04 ret-body/soul	58	12.5	23.7
05 enthrone	30	6.5	12.4
06 fest/event	46	9.9	18.8
07 healing masses	95	20.4	38.5
08 Rita/saints	37	8.0	15.0
09 Tridentine masses	52	11.3	21.4
10 ret-rel.org	40	8.6	16.3
Total	464	100.0	189.0

Due to the multiple-choice questions, in the context of further analyses, it was important to determine how often respondents marked more than one answer. The idea was to indicate the degree of co-occurrence of categories, meaning to determine the extent to which respondents, through their participation, combine specific categories of religious events. As Table 3 shows, nearly 60% of respondents chose more than one answer, i.e., more than one type of event in which they participated (among them, 36.2% indicated two events, 18.2% three, 3.8% four, and 1.3% of the people marked five events). Combining these events in the majority of respondents may indicate that there is an undisclosed (unknown to the researcher) internal division within this group of respondents, which may become the basis for two different goals: (1) determining a new classification based on co-participation in types of religious events; (2) indicating the religious events that differ from others and create the most homogeneous groups.

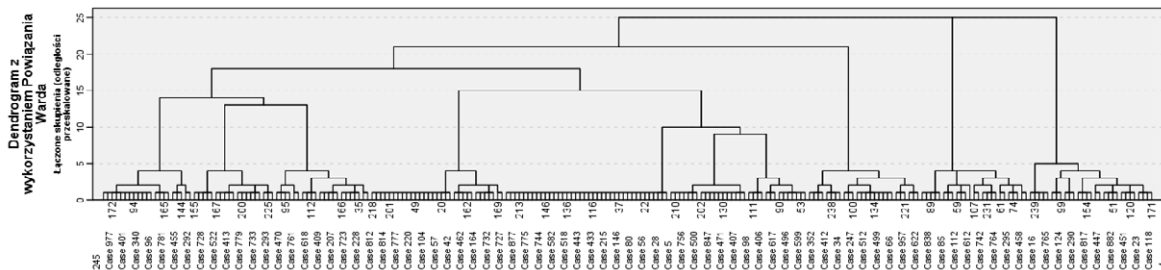
Table 3. Number of selected events

	N	%
1	99	40.5
2	89	36.2
3	45	18.2
4	9	3.8
5	3	1.3
Total	245	100.0

Using hierarchical cluster analysis, which involves dividing a complex data set into clusters (groups) in such a way that the elements in the same group are as homogeneous as possible and at the same time as heterogeneous (different) as possible from the elements in the other groups, clusters that stand out from the whole were isolated. The Ward Method was used, one of the agglomerative clustering methods, which uses the analysis of variance approach to estimate the distance between clusters.

The result of the analysis is, among others, the dendrogram, which is a graphical interpretation of the obtained effects. As can be seen from the dendrogram, at the most general level, five clusters are distinguished: first two, then one, then the remaining observations are divided into two groups. The cut-off point is introduced here. At this stage of the analysis, we can see that another specific division has emerged into five separate clusters, or that four clusters differ significantly from the rest (which still groups approximately 40% of the observations – Table 4). It is therefore worth taking a look at the clusters that were identified as a result of the analysis described above.

Dendrogram 1.

Dendrogram using the Ward Method. Linked groups (distances recalculated). Table 4 shows, how the declarations concerning events are grouped.

Table 4. Group clusters

	N	%
1	101	41.2%
2	29	11.8%
3	24	9.8%
4	27	11.0%
5	65	26.3%

The next step of the analysis was to determine how the separate clusters compare to declarations of participation in religious events. Table 5 shows the percentage of people declaring participation in a specific event in each cluster. In other words, we determined which events are dominant for particular clusters.

The table shows that the greatest uniformity (homogeneity) in terms of participation in the previously presented religious events is characterised by three clusters: 2, 3 and 4, and the events that dominate in them are: enthronement movements (95.2% of people selecting this are in this cluster), meditations (here are 85.8% of the people who pointed to this type of religious event), retreats organised by religious orders (in this case, 77.2% of the people pointing to these events are in this cluster). Therefore, we can assume that these three events generate a community of believers that is most different from the rest. This is a cognitively interesting reason to look at the characteristic features of such participation and the groups declaring them from the point of view of media creations. They follow the accepted assumption that the Internet is currently a key channel for transmitting content, and its resources, treated as discursive practices, actively co-create a multidimensional, diversified social reality.

Table 5. Groups divided into categories of religious events

		1	2	3	4	5	Total
01 ret-business	N	0	2	7	5	29	43
	%	0.0%	5.1%	15.5%	10.6%	68.8%	
02 medyt.ch.	N	0	4	24	0	0	28
	%	0.0%	14.2%	85.8%	0.0%	0.0%	
03 ret-rel orders	N	0	5	2	27	1	35
	%	0.0%	13.6%	6.7%	77.2%	2.5%	
04 ret-body/soul	N	27	10	3	2	16	58
	%	45.9%	18.0%	4.6%	4.2%	27.3%	
05 enthrone	N	0	29	0	0	1	30
	%	0.0%	95.2%	0.0%	0.0%	4.8%	
06 feast/event	N	17	5	10	7	8	46
	%	35.9%	10.3%	20.9%	16.1%	16.8%	
07 healing masses	N	62	8	3	4	17	95
	%	65.9%	8.2%	3.3%	4.5%	18.1%	
08 Rita/saints	N	0	3	5	3	26	37
	%	0.0%	6.8%	14.9%	8.0%	70.4%	
09 Tridentine masses	N	32	5	3	3	8	52
	%	61.6%	10.3%	6.5%	6.3%	15.4%	
10 ret-rel.org	N	4	2	3	4	27	40
	%	10.0%	6.1%	6.4%	11.0%	66.5%	
Total	N	101	29	24	27	65	245

Religious Events Dominating the Clusters in the Media Discourse: Enthronement Movements, Christian Meditations, and Retreats Organized by Religious Orders

Enthronement Movements

The first frame of the hypertext about enthrone-ment movements is their ideological diversity. It is filled with content about a multitude of social, political and legal goals, with the overriding one being the Enthronement of Jesus Christ. The first frame is based on two substructures, each of which expresses a different way of interpreting the act of enthrone-ment. The dominant substructure here is evoking, in addition to religious goals, the individual (personal) and socio-political dimensions along with their legal consequences. Enthronement is described in reference to the political, social and legal spheres:

Accepting the reign of Christ means submitting to His laws and applying them in your personal life and the life of the nation²³, the act of enthronement means, first of all, recognizing Jesus Christ as the King of the nation and King of our state,²⁴ recognizing with faith the reign of Jesus, submitting and entrusting to Him one's personal life, the main purpose of performing the act is to recognize with faith the rule of Jesus, to submit and entrust to Him one's personal, family and national life in all its dimensions and to shape these according to God's laws.²⁵

The content elements of the framework identify the religious, social, moral and legal consequences of enthronement:

Breaking with individual and otherworldly Christianity,²⁶ recognizing God's law as the superior law over all constitutions that we would like to formulate ourselves, over statutory law, the superiority of God's law over other legal documents that Poland is forced or wants to apply to itself, those formulated abroad or imposed on us,²⁷ subordination to statutory law and broadly applied in judicial practice, (...) means handing the future of our nation to the Lord Jesus with the utmost trust in God's Mercy and begging Him for a blessing, that He take into His hands the future of our country. They distinguished the Catholic religion as the true, main, basic religion, which is also defended by the state and official authorities. Religion, which is obligatory at our universities. This includes not only preparation for First Holy Communion, but also at universities and all faculties. Justice and social love will be expressed in all the acts that we implement in practice. Economic, social and political life will be intertwined with love and justice, and we will try to show these truths to others, including non-believers as well as atheists.²⁸

The second substructure of the interpretation of enthronement relates to this act, and at the same time the axis of activity of people declaring participation in such events, primarily to the religious sphere and to shape everyday life personal relationships, including a deep relationship with Christ.

²³ Michael. Dla Tryumfu Niepokalanej, *Intronizacja Chrystusa Króla w Polsce*, 1.10.2015, <https://www.czasopismomichael.pl/archiwa/item/intronizacja-chrystusa-krola-w-polsce> (accessed: 10.02.2024).

²⁴ Ibidem.

²⁵ W. Wesołowski, *Czy Chrystusa można ogłosić Królem Polski*, "Niedziela Ogólnopolska" 2021, no. 47, p. 10–12, <https://www.niedziela.pl/artykul/156467/nd/Czy-Chrystusa-mozna-oglosic-Krolem-Polski> (accessed: 10.02.2024).

²⁶ Deon.pl, *O co chodzi z intronizacją?*, <https://deon.pl/kosciol/komentarze/o-co-chodzi-z-intro-nizacja,377405> (accessed: 10.02.2024).

²⁷ Michael. Dla Tryumfu Niepokalanej, *Intronizacja Chrystusa Króla...*, <https://www.czasopismo-michael.pl/archiwa/item/intronizacja-chrystusa-krola-w-polsce> (accessed: 10.02.2024).

²⁸ Ibidem.

It is important to put Christ at the center of one's life. This is not so much about putting a crown on Him, but about making Him the most important person with whom I make life decisions, and everyday choices, and in seeking tasks that God assigns. If I walk with Him through life, Jesus will tell me what to do to make this life better,²⁹ we want to accept His laws and acknowledge Him, so that He may reign in our hearts, in us,³⁰ first enabling Him to reign in our hearts to bear fruit in our lives³¹.

The second frame signals the structural and functional differentiation of enthronement movements. The problem field corresponds to the organisational dimension of the functioning of various sections of these movements and their connections with key people, the leaders around whom specific communities are created, function and shape their identity. This framework is activated by linguistic expressions that direct the recipient's attention to two camps: moderate and radical. The former is gathered around two people, Father Zygmunt Dobrzycki and the Krakow mystic Rozalia Celakówna:

This movement is considered more moderate because it does not postulate the enthronement of Christ as a person, but only emphasizes the royal dignity of the Sacred Heart of Jesus. It focuses on the private acceptance of the reign of Christ in the heart of every Catholic, and this makes it a personal movement of trust.³²

The radical camp is centred around the following people: Fr. Tadeusz Kiersztyn and Fr. Piotr Natanek.

The second, more radical move is associated with Fr. Tadeusz Kiersztyn, an advocate of the enthronement of Christ as King of Poland.³³

The media face of the enthronement movement in Poland is Fr. Piotr Natanek, and the most ardent supporters of enthronement interpreted in the radical trend – the Knights of Christ the King:

Fr. Natanek entrenched himself in his Grzechynia, among faithful people in red cloaks with the image of a crowned Jesus, but not with a crown of thorns, but with a golden one. According to their declarations, there are 2,822 Knights of Christ the King in Poland

²⁹ W. Wesołowski, *Czy Chrystusa można ogłosić Królem Polski*, <https://www.niedziela.pl/artykul/156467/nd/Czy-Chrystusa-mozna-oglosic-Krolem-Polski> (accessed: 10.02.2024).

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem.

³² Deon.pl, *O co chodzi z intronizacją?*, <https://deon.pl/kosciol/komentarze/o-co-chodzi-z-intronizacja,377405> (accessed: 10.02.2024).

³³ Ibidem.

and another 1,179 abroad.³⁴ On Internet television, Fr. Natanek's prayers are broadcast non-stop, which only attracts more supporters.³⁵

The multitude of environments related to the idea of the enthronement of Jesus Christ is reflected in various groups with different names, e.g.:

Community for the Enthronement of the Sacred Heart of Jesus, Knighthood of Jesus Christ the King, The 'Rose' Association and the Heart of Jesus Foundation, Movement for the Defense of the Republic of Poland 'Self-Governing Poland', the Association 'Movement for the Enthronement of Jesus Christ the King of Poland'.³⁶

In the analysed corpus of texts about enthronement movements, the image has a complementary function, where the text and image are semiotic partners. Graphic highlights and illustrations evoke a non-linear reception by navigating users to the exposed parts of the texts. In our interpretations, we use salience theory³⁷ and the assumption that the process of assimilating images is controlled by the most visible elements. The most numerous representations in the photographs are images of the Knights of Christ the King and national symbols (white and red flags). The authors selected visual codes that can easily be called dominant discursive codes (e.g., gatherings and public manifestations of the Knights of Christ the King, wide framing of crowds participating in the enthronement ceremonies).

The second group consists of arbitrary codes (e.g., images of Jesus Christ with royal insignia), meaning universal codes, similarly understood and read regardless of cultural conventions. The photographs are characterised by straight, frontal or slightly angled shots for deliberate positioning involving hyperbolisation of the statues of Jesus. The visual narrative is coherent, exposing national symbols (red, long capes, white and red flags) and royal symbols (insignia of power: crown, apple, scepter). In Polish culture, the red colour displayed has a highly emotional and symbolic associative value.

The graphic layout of the texts is characterised by low sensory stimulation and poor interactivity in stimulating the recipient's cognitive activity. In the

³⁴ J. Gądek, *Rycerze Chrystusa Króla na manowcach Kościoła – jest ich kilka tysięcy*, WP Wiadomości, 18.11.2016, <https://wiadomosci.wp.pl/rycerze-chrystusa-krola-na-manowcach-kosciola-jest-ich-kilka-tysiecy-6059959288717953a> (accessed: 10.02.2024).

³⁵ Deon.pl, *O co chodzi z intronizacją?*, <https://deon.pl/kosciol/komentarze/o-co-chodzi-z-intro-nizacja,377405> (accessed: 10.02.2024).

³⁶ Deon.pl, *Usadzić Chrystusa na tronie*, <https://deon.pl/kosciol/komentarze/usadzi-jezusa-na-tronie,377624> (accessed: 10.02.2024).

³⁷ L. Itti, C. Koch, *A Salience – Based Search Mechanism for Overt and Covert Shifts of Visual Attention*, "Vision Research" 2000, no. 40, p. 1489–1509.

process of perception, he is faced with an undeveloped hypertext structure, linearity and unidirectionality of communication, including the lack of need for individual selection and integration of text and visual codes. The graphic structure uses simple procedures: highlighting frames of headings, thematic sections and expert statements, changing the shape and color of fonts. The above-mentioned compositional practices may provoke non-linear reception, but their main task is to make the text more attractive and coherent.

Christian Meditations

The content of the hypertext about Christian meditation allows reconstructing two frameworks. The first framework differentiates meditation practices based on three substructures: the essence of meditation (in a broad and narrow sense), elements and features of meditation, and a framework of topics arising from religiously and culturally 'alien' spiritual practices. The vocabulary of the first framework is dominated by terms combining meditation with the presence of God – Christ and prayer. The essence of Christian meditation, in a broad sense, is Christocentric orientation, requiring internal discipline and turning towards God and neighbors:

Meditation is a discipline. A discipline in which we learn to move into the background and direct our attention, or better yet, our whole self, to God,³⁸ an encounter with God and increasing a Christian's ability to control himself and making him sensitive to the needs of his brothers;³⁹ Meditation is interfaith, it is something very human, it is a human need. However, we, Christians, always consider, meditate and contemplate based on Christ and His grace, while other religions try to draw the sources of this internal power from themselves, from the energy of the world that surrounds them.⁴⁰

The essence of meditation in the narrow sense is filled with the definitions of meditation as a prayer recited in various forms, and meditation as a practice accompanying the sacraments:

If we take meditation out of prayer, we are not dealing with Christian meditation (...). In meditation, we try to take a step back, which makes us focus not on ourselves, but

³⁸ J. Main OSB, *Czym jest medytacja chrześcijańska?*, Deon.pl, <https://deon.pl/wiara/czym-jest-medytacja-chrzescijanska,411584> (accessed: 11.02.2024).

³⁹ Stacja7.pl, *Medytacja. Zagrożenie czy sposób na rozwój wiary? Wyjaśnia o. Leon Knabit OSB*, 23.01.2022, <https://stacja7.pl/wiara/medytacja-zagrozenie-czy-sposob-na-rozwoj-wiary-wyjasnia-o-leon-knabit-osb/> (accessed: 11.02.2024).

⁴⁰ T. Rusiecki, *Medytacja chrześcijańska*, katolik.pl, <https://m.katolik.pl/medytacja-chrzescijanska,22609,416,cz.html?s=3> (accessed: 11.02.2024).

on God. This is how we find our place in the world. We find the place where we should be, and our relationships – with others, with creation, with God – are organized.⁴¹ If the Church is looking for new methods of meditation, we should always remember that authentic Christian prayer is the meeting of two freedoms: the infinite freedom of God with man's limited freedom.⁴² Christian meditation leads (...) to properly experiencing the holy sacraments (...) It should be noted that the Church also has other forms of meditation and contemplation. The most popular and simplest is praying the rosary. Another form of meditation that the Church has is the devotion to the Stations of the Cross, in which we meditate on the Lord's Passion. In our Polish tradition, we have another very beautiful sung meditation on the Passion of Christ – The Sorrowful Lamentations.⁴³

Fulfilling the discussed substructure is also characterised by conditions and even diverse criteria for proper meditation. The attempt to combine it with a mantra, a spiritual practice taken from Far Eastern culture, is interesting:

Meditation means creating a state of concentration and inner silence in us in order to meditate and absorb the secrets of our faith and what God is doing in us, not only the things that come and go;⁴⁴ Meditation or contemplation or consideration – as long as you devote this time to isolating yourself from the rush of the world, stopping and being with yourself and God. (...) For Christians, contemplation, meditation and reflection are supposed to help you to get to know Jesus Christ better, to connect with Him, since the gift of contemplation comes from His grace. When we sit down to meditate and cleanse our minds of thoughts of worries and everyday duties, we experience God in the desert of the heart and we discover that truly blessed are the poor in spirit, for theirs is the kingdom of heaven.⁴⁵

Christian meditation consists of entering deeper into the inner life of the Trinity in the Holy Spirit.⁴⁶ Meditation consists of three basic elements. First, it means opening up to the Word of God, and listening to the Word of God. Second, with the help of the Word of God, we enter into our entire life history. The third element of meditation is humbly

⁴¹ J. Main OSB, *Czym jest medytacja chrześcijańska?*, <https://deon.pl/wiara/czym-jest-medytacja-chrzescijanska,411584> (accessed: 11.02.2024).

⁴² https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents (accessed: 11.02.2024)

⁴³ Wiara.pl, *Maryja wzorem medytacji*, <https://papiez.wiara.pl/doc/926634.Maryja-wzorem-medytacji> (accessed: 11.02.2024).

⁴⁴ A. Poleski, *Jedno słowo kontemplacji. Czym jest medytacja chrześcijańska?*, *Aleteia*, 10.04.2017, <https://pl.aleteia.org/2017/04/10/jedno-slowo-kontemplacji-czym-jest-medytacja-chrzescijanska/> (accessed: 11.02.2024).

⁴⁵ T. Rusiecki, *Medytacja chrześcijańska*, <https://m.katolik.pl/medytacja-chrzescijanska,22609,416,cz.html?s=3> (accessed: 11.02.2024).

⁴⁶ A. Poleski, *Jedno słowo kontemplacji...*, <https://pl.aleteia.org/2017/04/10/jedno-slowo-kontemplacji-czym-jest-medytacja-chrzescijanska/> (accessed: 11.02.2024).

bringing to God the reactions of the heart that arise in us as a result of the encounter of the Word of God with our lives.⁴⁷ Prayer is combined with a mantra, learning to say our word of prayer, our mantra. Meditation involves sitting still as much as we can and reciting a word of prayer, a mantra, in our heart, in our mind, in the depths of our being.⁴⁸

The second distinguished framework allows us to reconstruct the sources of threats to Catholic meditation. These are:

No personal encounter with God. This is a fundamental threat to meditation.⁴⁹ In Christian meditation, closeness to God is not based on a conversation with Him, it is more than thinking about God or experiencing feelings relating to Him. Praying in silence is being with God.⁵⁰

A ‘mantra’ or even ‘meditation’ can cause concern among some Christians:

There are doubts whether it is not about dissolving into some undefined Absolute. Today, among all those who recognize religious values and man’s spiritual life, there is a great return to meditation. Warnings arise that among the threats to our Catholic faith, such as incense, black magic, Satanism, occultism, etc., meditation, or more precisely - transcendent meditation, is often mentioned in the same theme. That is why we need to think about it and correct it a bit. If this “Eastern” meditation completely excludes the Christian order of values, excluding man’s personality and his relationship to the Person of God, then it excludes the basic truths of our Catholic faith, and such meditation leads to “self-soothing” or “self-love,” melting in the universe of which man is a part of, and this is not advisable for a believer.⁵¹

The analysed corpus of texts is poor in visual material. The linguistic and visual integration of the framework of knowledge about Christian meditation is at a low level. Photographs and graphics come from free photo collections: shutterstock.com, Adobe Stock, YouTube.com, loretto.pl and primarily serve an illustrative function for texts. The dominant arbitrary codes are visualisations of bodily activities: young people meditate in sitting, upright positions,

⁴⁷ J. Augustyn SJ, *Medytacja chrześcijańska – szanse i zagrożenia*, Mateusz.pl, <http://mateusz.pl/duchowosc/ja-mch.htm> (accessed: 11.02.2024).

⁴⁸ https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents (accessed: 11.02.2024)

⁴⁹ Stacja7.pl, *Medytacja...*, <https://stacja7.pl/wiara/medytacja-zagrozenie-czy-sposob-na-rozwoj-wiary-wyjasnia-o-leon-knabit-osb/> (accessed: 12.02.2024).

⁵⁰ J. Augustyn SJ, *Medytacja chrześcijańska...*, <http://mateusz.pl/duchowosc/ja-mch.htm> (accessed: 12.02.2024).

⁵¹ J. Poznański SJ, *Dobrze przeżyć rekolekcje*, Mateusz.pl, <http://mateusz.pl/mt/jp/jacek-poznan-sj-sj-dobrze-przezyc-rekolekcje.htm> (accessed: 12.02.2024).

with exposed gestures of folded or raised hands, perceptual focusing of one's attention and staring at one point. The photographs are characterised by simple, frontal shots with a central location of the main motif. Worth mentioning are the stylised visualisations of nature and open spaces, enabling recipients to experience places in an immersive and engaging way. The visual narrative is unvaried, and the graphic layout of the texts is characterised by low sensory stimulation. The graphic structure of texts uses elementary techniques: highlighting experts' statements in a frame and structure and changing the shape and color of the font. The indicated graphic highlights direct the recipient's perceptual attention to the exposed parts of the texts.

Retreats Organised by Religious Orders

In the next hypertext focusing on the topic of retreats at religious orders, the dominant framework concerns differentiating retreat practices in the context of two substructures: the first – the forms, elements, principles and places of retreats, and the second – the retreatants, meaning the recipients of retreat teachings. In the first substructure of the framework, fragments of texts evoke associations with prayer:

During closed retreats, everything is subordinated to prayer. They are often performed in silence and no talking. The retreatant receives prayer instructions, questions and impulses,⁵² the Daily Eucharist and adoration,⁵³ and biblical retreats using the *lectio divina* method (...) these are the conditions for concentration and in-depth meetings with God. We invite them to look into God's word during this time, seek peace and listen to God, who wants to speak to our hearts; it is an opportunity to learn about the selfless worship of God in the prayer community; it is the opportunity to confront one's life with others and engage in the Church and the world.⁵⁴

The following is the content in one of the forms of retreat, the 'retreat in the desert':

Today, retreats conducted in a desert climate are becoming an effective cure for our social diseases.⁵⁵

The places where retreats are held are also characterised by diversity:

⁵² D. Krawczykowski, *Rekolekcje dla wypalonych*, "Niedziela Ogólnopolska" 2022, no. 31, p. 20–21, <https://m.niedziela.pl/artykul/160728/nd/Rekolekcje-dla-wypalonych> (accessed: 12.02.2024).

⁵³ J. Juzalak, *Dokąd po duchowe wytchnienie?*, Opoka, 15.07.2022, <https://opoka.org.pl/biblioteka/Z/ZP/dokad-po-duchowe-wytchnienie> (accessed: 12.02.2024).

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ibidem.

These places are centuries-old monasteries and retreat houses located in the quiet of the forest, as well as hermitages – for those especially longing for solitude and escape from the hustle and bustle of everyday life;⁵⁶ it is a real hermitage where man is alone and only with Jesus.⁵⁷

The retreats proposed by religious congregations are characterised by high demands placed on retreatants and adherence to very strict rules:

The rules there were very strict. We could not even make eye contact with other participants, we had to look at their shoes;⁵⁸ (...) An aspect of this time away is to remain silent for 6 days. In the noise and information bustle of the modern world, this is an invaluable asset in spiritual work.⁵⁹

The content of the second substructure highlights the diversity of the retreat's addresses:

Retreats are conducted for lay people, clergy and consecrated persons (...). Retreats for married couples or biblical retreats using the lectio divina method (...) are for people who want to experience true separation from the world;⁶⁰ everyone is invited to participate in the retreats, both those who are associated with the Church daily, as well as those who rarely attend Holy Masses.⁶¹

The visual material accompanying the texts is sparse and quite homogeneous in its content, primarily serving as an illustration for the texts. Analogous to the previous examples discussed, we are dealing here with poor linguistic and visual integration of presenting the knowledge regarding Christian retreats. Photographs and graphics come from free photo collections, like shutterstock.com, Adobe Stock, YouTube.com, Luna Vandrone, or Photo Granary. New items include announcements, boards and posters promoting retreat meetings with detailed information, such as the exact place and date of the event or informa-

⁵⁶ S. Karnacewicz, *Rzecznik KEP: każde rekolekcje to duchowe SPA*, Dzieje.pl – Portal historyczny, 7.03.2020, <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/rzecznik-kep-kazde-rekolekcje-duchowe-spa> (accessed: 12.02.2024).

⁵⁷ J. Juzalak, *Dokąd po duchowe wytchnienie?*, <https://opoka.org.pl/biblioteka/Z/ZP/dokad-po-duchowe-wytchnienie> (accessed: 12.02.2024).

⁵⁸ S. Karnacewicz, *Rzecznik KEP*, <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/rzecznik-kep-kazde-rekolekcje-duchowe-spa> (accessed: 12.02.2024).

⁵⁹ J. Juzalak, *Dokąd po duchowe wytchnienie?*, <https://opoka.org.pl/biblioteka/Z/ZP/dokad-po-duchowe-wytchnienie> (accessed: 12.02.2024).

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ S. Karnacewicz, *Rzecznik KEP*, <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/rzecznik-kep-kazde-rekolekcje-duchowe-spa> (accessed: 12.02.2024).

tion about the organisers. The visual messages are dominated by arbitrary codes emphasising religious contexts, including, for example, religious symbols like candles burning on the altar or a cross with the crucified Christ in the background. These photographs are characterised by maintaining a compositional balance with one central element.

Discussion and Conclusion

The quantitative analysis indicated the three groups most homogeneous and at the same time distinguishable from the rest, corresponding to the religious events dominating the clusters. Two of them are situated in terms of their social, community and personal aspects – at opposite poles. The third, combining elements from the previous two and having its specific features, finds a place in the middle of this continuum.

Qualitative analysis allowed us to determine the characteristic features of two marginal groups. In the case of people declaring participation in Christian meditation, it is about focusing on the personal, spiritual and, above all, the individual nature of religious practices and contact with the sacred. The so-called enthronement movements, meaning participants of the other side – in our analysis – are groups characterised by the religious, social and mobilising nature of their activities. In turn, intermediate communities are represented by people declaring participation in religious events proposed by religious orders. This group is marked by demanding rules regarding individual participation, with elements of community faith practices and expressions.

Events at opposite poles represent types of religious participation that are (1) characterised by an orientation primarily towards individual practices for cultivating faith, or (2) putting social mobilisation at the center, aimed at transforming social structures, legislation, and politics. It is worth noting that what they have in common is, in each case, a significantly different exclusivism. In the case of enthronement movements, it involves a sense of social and political mission, however, rooted, interpreted and justified (in terms of purpose) through the use of religious categories expressed through specific initiatives. In relation to Christian meditation, exclusivism concerns the practice of meditation itself, its places and forms, its demanding nature, and the differences from everyday and traditional religious practices (silence, focus on breathing, lack of movement, interaction between participants).

The identified distinctiveness of the selected and analysed groups can be model-described using several antinomies. Next, the distinguished ends of the continuum are characterised by religiosity, both individual and communal, focused on calm and expressive, directed first inward and manifested outward,

assuming first of all a relationship with the sacred and self-transformation, and assuming first of all or at the same time social, legal, or political mobilisation goals.

The media discourse lines on the analysed forms of religious participation were determined using the framing technique from the perspective of social and communicative constructivism. It states that a person constructs knowledge about reality, meaning his or her social world, and that communication activities are particularly important in this activity.⁶² The framing allowed for an in-depth analysis and a detailed description of the internal differentiation of the three environments, indicating the axes and determinants of the differences between them. As a result of qualitative analyses and the inductive reconstruction of categorisation schemes, we obtained several detailed frameworks that can be combined into a cluster of a general differentiation framework.

Within it, a framework was set for enthronement movements, namely, ideological/programmatic diversity and structural and functional diversity. For Christian meditations, the framework was diverse meditation practice and diverse threats, and for retreats in religious orders, the framework included the diversity of the retreat offer and the diversity of retreatants. The mentioned media frameworks indicate certain categorization schemes that are aimed at interpreting and organising knowledge about selected events. The analyses also allowed for identifying elements exposed and omitted in this framework. The isolated frames are not homogeneous, and the semiotic means used to construct them are hierarchically situated. Content that dominates in the quantitative dimension has a high potential for meaning. Those with the strongest associations refer to the center of the framework, while less important ones refer to the periphery of the framework. We found that the features that make the analysed religious events attractive are primarily highlighted.

In the case of frameworks differentiating the ideological program and structural-functional issues of enthronement movements, the center is the reign of Christ interpreted in religious or religious with socio-political (national and legal) categories. By tracing the methods of explication, we will find features such as exclusivism that distinguish it from other religious movements and initiatives, such as the ambitions of a social revolution or changes in the legal and socio-political system. The center point of the framework and this socio-national trend in the enthronement movements, explicating mainly socio-political aspects, let us add, critically assessed by the Polish Episcopate, also strengthen the identified 'families' of iconic codes.

⁶² M. Wendland, *Konstruktywizm komunikacyjny*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM, Poznań 2011; W.A. Gamson, *A Constructionist Approach to Mass Media and Public Opinion*, "Symbolic Interaction", 1988, vol. 11, no. 2, p. 161–174, DOI: 10.1525/si.1988.11.2.161.

It turned out that the authors of media messages associate images of Christ the King and national symbolism with public manifestations and broad framing of crowds. These are examples of mechanisms shaping the socio-national script of enthronement movements. Information about facts whose role was to alleviate tensions related to the theological interpretation of the activities of these movements is omitted or less frequently mentioned. This concerns, for example, documents of the Polish Episcopate concerning the religious nature of the act of Christ's enthronement.⁶³

In the case of the center of the framework relating to Christian meditation, linguistic terms with the greatest meaning-creating potential direct attention to the integral, close connection of Christian meditation with the presence of God – Christ and to various forms of prayer associated with meditation. The essence of Christian meditation exposed in the media turned out to be Christocentric orientation and striving for it through internal discipline, as well as the motif of meditation as a practice accompanying the sacraments.

The content regarding the broad understanding of Christian meditation, which also includes traditional forms of prayer such as the rosary, Stations of the Cross and the Sorrowful Lamentations, has peripheral meaning. Possible transformative or therapeutic effects of meditation, present in the reflection on the meditation tradition of Eastern and Western Christianity, are also omitted. For example, meditation has a supporting role in achieving peace and inner balance, which is supposed to help one open up to God's presence,⁶⁴ cultivate values that improve humanity, or weaken the ambivalent impact of contemporary socio-cultural phenomena.

We identified two tendencies in the central, meaning-creating components of the framework for describing monastic retreats. According to the first tendency, the hierarchy of points associates retreats with silence, mental or oral prayer, contemplative prayer, instructions on the proper practice of various forms of prayer and individual and reflective reading of the Holy Scripture. The second tendency is associated with high requirements and compliance with retreat rules relating to detailed aspects of everyday life during a retreat. Information

⁶³ *List pasterski Episkopatu Polski w sprawie Jubileuszowego Aktu Przyjęcia Jezusa za Króla i Pana*, https://episkopat.pl/doc_pr/174607.list-pasterski-episkopatu-polski-w-sprawie-jubileuszowego-aktu-przyjecia-jezusa-za-krola-i-pana (accessed: 15.03.2024); *Komentarz do Jubileuszowego Aktu Przyjęcia Jezusa za Króla i Pana*, <https://episkopat.pl/doc/172791.komentarz-do-jubileuszowego-aktu-przyjecia-jezusa-za-krola-i-pana> (accessed: 15.03.2024).

⁶⁴ See e.g.: M. Laird, *Western Christianity and Meditation*, in: *The Oxford Handbook of Meditation*, eds. M. Farias, D. Brazier, M. Lalljee, Oxford Library of Psychology, Oxford 2021, DOI: 10.1093/oxfordhb/9780198808640.013.7; C. Hovorun, *Eastern Christianity and Meditation*, in: *The Oxford Handbook of Meditation*, eds. M. Farias, D. Brazier, M. Lalljee, Oxford Library of Psychology, Oxford 2021, DOI: 10.1093/oxfordhb/9780198808640.013.8.

about the retreat recipients, distinguished according to age, profession, status, religious or life needs, is peripheral.

The results of the two-stage analysis of participation in religious events and their media descriptions presented in the article point primarily to the titular phenomenon of differentiation. The analysis of media discourse, linguistic and visual semiotic resources and the resulting framework allowed us to recognise and categorise the content aspects of this differentiation. As a result of the research, we found that the phenomenon in question does not lie primarily in the initial recognition of the diversity of religious offers and events that were selected for quantitative research.

Its essence lies in the polar location of two of the three groups of respondents, most internally homogeneous and distinguished from others, representing the 'enthronement' and 'meditation' environments. An equally interesting result of the analysis is the central location of offers of religious events proposed by religious orders. This corresponds to the position of religious congregations rooted in Christian culture and their importance in the history and culture of Polish society, as well as the related recognition of their pastoral proposals.

Limitations: The article treats religious transformations in Polish society as an exemplification of the processes taking place in societies hitherto relatively homogeneous in terms of religion, in which progressive secularisation and religious differentiation are noted. The purpose of the text was to qualitatively analyse the phenomenon of religious differentiation and to formulate conclusions that this type of research procedure allows.

Bibliography

- Augustyn J., SJ, *Medytacja chrześcijańska – szanse i zagrożenia*, Mateusz.pl, <http://mateusz.pl/duchowosc/ja-mch.htm> (accessed: 11.02.2024).
- CBOS, *Opinie i diagnozy no. 50/2022: Sekularyzacja po polsku*, ed. M. Grabowska, Warsaw, Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej.
- CBOS, *Religijność młodzieży*, prepared by R. Boguszewski, in: *Opinie i Diagnozy no. 49/2022: Młodzież 2021*, Warsaw, Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, p. 134–148.
- Chris A., *Top 10 Search Engines in the World*, Reliablesoft, <https://www.reliablesoft.net/top-10-search-engines-in-the-world/> (accessed: 25.03.2024).
- Cottingham J., *The Spiritual Dimension. Religion, Philosophy and Human Value*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Couldry N., Hepp A., *Conceptualizing Mediatization: Contexts, Traditions, Arguments*, "Communication Theory" 2013, no. 2, p. 191–202, DOI: 10.1111/comt.12019.
- Deon.pl, *O co chodzi z intronizacją?*, <https://deon.pl/kosciol/komentarze/o-co-chodzi-z-intronizacja,377405> (accessed: 10.02.2024).
- Deon.pl, *Usadzić Chrystusa na tronie*, <https://deon.pl/kosciol/komentarze/usadzc-jezusa-na-tronie,377624> (accessed: 10.02.2024).

- Fairclough N., *Critical Discourse Analysis: A Critical Study of Language*, Longman, London–New York 1995.
- Fairclough N., *Discourse and Social Change*, Polity, Cambridge 1992.
- Fraas C., Meier S., Pentzold C., *Wprowadzenie: perspektywy interdyscyplinarnych transmedialnych badań nad dyskursem*, in: *Lingwistyka mediów. Antologia tłumaczeń*, eds. R. Opiłowski, J. Jarosz, P. Staniewski, Atut, Neisse Verlag, Wrocław–Dresden 2015, p. 199–220.
- Franczak K., *Analiza ramowania*, in: *Analiza dyskursu publicznego. Przegląd metod i perspektyw badawczych*, eds. M. Czyżewski, M. Otrocki, T. Piekot, J. Stachowiak, Wydawnictwo Akademickie SEDNO, Warsaw 2017, p. 145–173.
- Frunzä S., *Human Condition and the Sacred in the Digital Era*, "Journal for the Study of Religions and Ideologies" 2019, no. 1, p. 156–169.
- Gądek J., *Ryccerze Chrystusa Króla na manowcach Kościoła – jest ich kilka tysięcy*, WP Wiadomości, 18.11.2016, <https://wiadomosci.wp.pl/ryccerze-chrystusa-krola-na-manowcach-kosciola-jest-ich-kilka-tysiecy-6059959288717953a> (accessed: 10.02.2024).
- Gamson W.A., *A Constructionist Approach to Mass Media and Public Opinion*, "Symbolic Interaction" 1988, vol. 11, no. 2, p. 161–174, DOI: 10.1525/si.1988.11.2.161.
- Gózdź K., *Historical and Theological Sources of Secularism and Secularisation*, "Verbum Vitae" 2022, vol. 40, no. 2, p. 359–373, DOI: 10.31743/vv.13269.
- Halliday M.A.K., *Explorations in the Functions of Language*, Edward Arnold, London 1973.
- Halliday M.A.K., *Language as Social Semiotics. The Social Interpretation of Language and Meaning*, University Park Press, Baltimore 1978.
- Hepp A., *Mediatization and the 'Molding Force' of the Media*, "Communications" 2012, no. 1, p. 1–28, DOI: 10.1515/commun-2012-0001.
- Holmes P., *Spirituality. Some Disciplinary Perspectives*, in: *Sociology of Spirituality*, eds. P.C. Jupp, K. Flanagan, Routledge, London 2007, p. 23–42.
- Hoover S., *Complexities: Case of Religious Cultures*, in: *Mediatization: Concept, Change, Consequences*, Peter Lang, New York 2009, p. 123–138.
- Hovorun C., *Eastern Christianity and Meditation*, in: *The Oxford Handbook of Meditation*, eds. M. Farias, D. Brazier, M. Lalljee, Oxford Library of Psychology, Oxford 2021, DOI: 10.1093/oxfordhb/9780198808640.013.8.
- Iedema R., *Multimodality, Resemiotization: Extending the Analysis of Discourse as Multi-Semiotic Practice*, "Visual Communication" 2003, no. 2, p. 29–57.
- Itti L., Koch C., *A Saliency – Based Search Mechanism for Overt and Covert Shifts of Visual Attention*, "Vision Research" 2000, no. 40, p. 1489–1509.
- Juzalak J., *Dokąd po duchowe wytchnienie?*, Opoka, 15.07.2022, <https://opoka.org.pl/biblioteka/Z/ZP/dokad-po-duchowe-wytchnienie> (accessed: 12.02.2024).
- Karnacewicz S., *Rzecznik KEP: każde rekolekcje to duchowe SPA*, Dzieje.pl – Portal historyczny, 7.03.2020, <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/rzecznik-kep-kazde-rekolekcje-duchowe-spa> (accessed: 12.02.2024).
- Knoblauch H., *Individualisierung, Privatisierung und Subjektivierung*, in: *Handbuch Religionssoziologie. Veröffentlichungen der Sektion Religionssoziologie der Deutschen Gesellschaft für Soziologie*, Springer VS, Wiesbaden 2018, p. 329–346, DOI: 10.1007/978-3-531-18924-6_13.
- Komentarz do Jubileuszowego Aktu Przyjęcia Jezusa za Króla i Pana*, <https://episkopat.pl/doc/172791.komentarz-do-jubileuszowego-aktu-przyjecia-jezusa-za-krola-i-pana> (accessed: 15.03.2024).
- Kopytkowska M., Kumiega Ł., *Krytyczna analiza dyskursu: konteksty, problemy, kierunki rozwoju*, in: *Analiza dyskursu publicznego. Przegląd metod i perspektyw badawczych*, eds. M. Czyżewski, M. Otrocki, T. Piekot, J. Stachowiak, Wydawnictwo Akademickie SEDNO, Warsaw 2017, p. 177–210.
- Koseła K., *Polak i katolik. Splątana tożsamość*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warsaw 2003.

- Krawczykowski D., *Rekolekcje dla wypalonych*, "Niedziela Ogólnopolska" 2022, no. 31, p. 20–21, <https://m.niedziela.pl/arttykul/160728/nd/Rekolekcje-dla-wypalonych> (accessed: 12.02.2024).
- Laird M., *Western Christianity and Meditation*, in: *The Oxford Handbook of Meditation*, eds. M. Farias, D. Brazier, M. Lalljee, Oxford Library of Psychology, Oxford 2021, DOI: 10.1093/oxfordhb/9780198808640.013.7.
- Leśniczak R., *Mediatyzacja religii w czasach globalizacji i neoglobalizacji. Wybrane refleksje medioznawcze*, "Studia Medioznawcze" 2022, no. 4, p. 1312–1321. DOI: 10.33077/uw.24511617.sm.2022.4.712.
- List pasterski Episkopatu Polski w sprawie Jubileuszowego Aktu Przyjęcia Jezusa za Króla i Pana, https://episkopat.pl/doc_pr/174607.list-pasterski-episkopatu-polski-w-sprawie-jubileuszowego-aktu-przyjecia-jezusa-za-krola-i-pana (accessed: 15.03.2024).
- Main J., OSB, *Czym jest medytacja chrześcijańska?*, Deon.pl, <https://deon.pl/wiara/czym-jest-medytacja-chrzescijanska,411584> (accessed: 11.02.2024).
- Mariański J., *Indywidualizacja religijna i moralna jako megatrend społeczny i kulturowy*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2021.
- Mariański J., *Megatrendy religijne w społeczeństwach ponowoczesnych. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2016.
- Mariański J., *O nowej duchowości – próba opisu zjawiska*, "Nauki o wychowaniu. Studia interdyscyplinarne" 2021, no. 12, p. 40–68, DOI: 10.18778/2450-4491.12.04.
- Mariański J., *Tożsamości religijne w społeczeństwie polskim. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2017.
- Michael. Dla Tryumfu Niepokalanej, *Intronizacja Chrystusa Króla w Polsce*, 1.10.2015, <https://www.czasopismomichael.pl/archiwa/item/intronizacja-chrystusa-krola-w-polsce> (accessed: 10.02.2024).
- Motak D., *Religia – Religijność – Duchowość. Przemiany zjawiska i ewolucja pojęcia*, "Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia Religioznawcze" 2000, no. 43, p. 201–218.
- Norris S., *Multimodal Discourse Analysis: A Conceptual Framework*, in: *Discourse and Technology: Multimodal Discourse Analysis*, eds. P. Levine, R. Scollon, Georgetown University Press, London–Washington 2004, p. 101–115.
- Petrowa-Wasilewicz A., *Ruchy i stowarzyszenia katolickie*, in: *Kościół w Polsce 2023. Raport*, Katolicka Agencja Informacyjna Sp. z o.o., Instytut Dziedzictwa Myśli Narodowej im. Romana Dmowskiego i Ignacego J. Paderewskiego, Warsaw 2023, p. 96–106.
- Poleski A., *Jedno słowo kontemplacji. Czym jest medytacja chrześcijańska?*, Aleteia, 10.04.2017, <https://pl.aleteia.org/2017/04/10/jedno-slowo-kontemplacji-czym-jest-medytacja-chrzescijanska/> (accessed: 11.02.2024).
- Poznański J., SJ, *Dobrze przeżyć rekolekcje*, Mateusz.pl, <http://mateusz.pl/mt/jp/jacek-poznanski-sj-dobrze-przezyc-rekolekcje.htm> (accessed: 12.02.2024).
- Rusiecki T., *Medytacja chrześcijańska*, katolik.pl, <https://m.katolik.pl/medytacja-chrzescijanska,22609,416,cz.html?s=3> (accessed: 11.02.2024).
- Sareło Z., *Postmodernistyczny styl myślenia i życia*, in: *Postmodernizm. Wyzwanie dla chrześcijaństwa*, ed. Z. Sareło, Pallottinum, Poznań 1995, p. 9–27.
- Stacja7.pl, *Medytacja. Zagrożenie czy sposób na rozwój wiary? Wyjaśnia o. Leon Knabit OSB*, 23.01.2022, <https://stacja7.pl/wiara/medytacja-zagrozenie-czy-sposob-na-rozwoj-wiary-wyjasnia-o-leon-knabit-osb/> (accessed: 11.02.2024).
- Szulich-Kałuża J., *Mediatyzacja religii*, in: *Leksykon terminów medialnych*, eds. K. Wolny-Zmorzyński, K. Doktorowicz, P. Płaneta, R. Filas, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2024, p. 74–75.
- Szulich-Kałuża J., *Tożsamość religijna w dobie mediatyzacji religii*, "Roczniki Nauk Społecznych" 2021, no. 1, p. 133–150, DOI: 10.18290/rns21491.9.
- Szymczak W., Szulich-Kałuża J., *Religious or Spiritual? Empirical Manifestations of Contemporary Changes in Poles' Self-Declarations and Media Representations*, "Verbum Vitae" 2022, vol. 40, no. 2, p. 813–842.
- Welsch W., *Unsere postmoderne Moderne*, Akademie Verlag, Berlin 2008.

- Wendland M., *Konstruktywizm komunikacyjny*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM, Poznań 2011.
- Wesołowski W., *Czy Chrystusa można ogłosić Królem Polski?*, "Niedziela Ogólnopolska" 2021, no. 47, p. 10–12, <https://www.niedziela.pl/arttykul/156467/nd/Czy-Chrystusa-mozna-oglosic-Krolem-Polski> (accessed: 10.02.2024).
- Wiara.pl, *Maryja wzorem medytacji*, <https://papiez.wiara.pl/doc/926634.Maryja-wzorem-medytacji> (accessed: 11.02.2024).
- Wuthnow R., *Growing Up Religious. Christians and Jews their Journey to Faith*, Beacon Press, Boston 2000.
- Wuthnow R., *The Contemporary Convergence of Art and Religion*, in: *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion*, Oxford University Press, Oxford 2009, p. 360–374, DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199588961.013.0020.

ERIKA VAVREKOVÁ*, MAREK WODAWSKI**

Maturity of Personality, Purpose of Life and Value System in Nuns During a Midlife Crisis

Dojrzałość osobowości, cel życia i system wartości
u zakonnic w okresie kryzysu wieku średniego

Abstract

This article aims to deepen our understanding of the midlife crisis of nuns (a study group) and women living alone (a control group). We present the results of an empirical study conducted on a group of 100 women aged 35–45. This study aimed to discover whether convent life, along with its spiritual-religious formation, may have a positive influence on the ability of women to deal with a midlife crisis and aid the development of their mature personalities by strengthening their sense of purpose and shaping their value systems. The issue tackled by this article can be contained in the following question: Is religious formation central to convent life able to support a person in a midlife crisis in gaining a higher degree of personal maturity? We may gain an answer to this by considering whether nuns engaged in such religious formation compared to women living alone would exhibit any differences in personal maturity and a sense of life's purpose and value system.

Keywords: midlife crisis, values, personal maturity, nuns

Abstrakt

Niniejszy artykuł ma na celu pogłębienie naszego zrozumienia kryzysu wieku średniego u zakonnic (grupa badana) i kobiet żyjących samotnie (grupa kontrolna). Przedstawiamy wyniki badania empirycznego przeprowadzonego na grupie 100 kobiet w wieku 35–45 lat. Badanie to miało na celu sprawdzenie, czy życie w klasztorze, wraz z jego formacją duchowo-religijną, może mieć pozytywny

* Erika Vavreková, MA, OSBM – Institute of Psychology, Department of Christian Philosophy, Cardinal Stefan Wyszyński University, Warsaw, Poland, e-mail: erika.elizabeta@gmail.com.

** Rev. Dr Marek Wodawski – Assistant Professor, Institute of Sociological Sciences, The John Paul II Catholic University of Lublin, Poland, e-mail: marek.wodawski@kul.pl, ORCID: 0000-0002-0452-5440.

wpływ na zdolność kobiet do radzenia sobie z kryzysem wieku średniego i wspomagać rozwój ich dojrzałej osobowości poprzez wzmacnianie poczucia celu i kształtowanie systemów wartości. Problem poruszony w niniejszym artykule można zawrzeć w pytaniu: czy formacja zakonna, centralna dla życia klasztornego, jest w stanie wesprzeć osobę w kryzysie wieku średniego w uzyskaniu wyższego stopnia dojrzałości osobowej? Odpowiedź na to pytanie staraliśmy się uzyskać, sprawdzając, czy zakonnice zaangażowane w taką formację religijną, w porównaniu z kobietami żyjącymi samotnie, wykazują jakiegokolwiek różnice w dojrzałości osobistej oraz w poczuciu celu życia i przyjmowanym systemie wartości.

Słowa kluczowe: kryzys wieku średniego, wartości, dojrzałość osobowości, zakonnice

Introduction

The word crisis comes from the Greek *κρίση* – *krísis* – meaning breakthrough, a point of decision, a turning point. A crisis is a sudden, unexpected improvement or worsening of a situation. For E. Erikson,¹ a crisis was both a period of increased development potential in a person's life and a time of possible failures. Each sudden interference with the ordinary flow of affairs demands reassessing one's ways of thinking and acting. The very word crisis has primarily negative connotations. It suggests a breakdown or a state of endangerment. However, a crisis, especially a development crisis, may lead to a breakthrough and a higher quality of life if resolved.

The concept of a crisis entered into psychology fairly recently. Although it was already used in the context of human developmental changes (C.G. Jung), it was not till the twentieth century that Lindemann² introduced it into the psychology literature. This was the starting point for many studies and attempts at defining the term. This issue has been tackled by, among many others, Caplan, Halpern, Lazarus, Dąbrowski,³ and most recently Oleś and Gasiul in Poland.⁴

The issue tackled here can be contained in the following question: Is religious formation central to convent life able to support a person in a midlife crisis in gaining a higher degree of personal maturity? We may gain an answer to this by considering whether nuns engaged in such religious formation compared

¹ E.H. Erikson, *Tożsamość a cykl życia*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2004; idem, *Dopełniony cykl życia*, Wydawnictwo Helion, Poznań 1997.

² Erich Lindemann presented his experiences of working with the relatives of victims of a tragic fire in *Symptomatology and Management of Acute Grief*, "American Journal of Psychiatry" 1944, no. 101, p. 141–148.

³ G. Caplan, *Principles of Preventive Psychiatry*, Basic Books, New York 1964; H.A. Halpern, *Crisis Theory: A Definitional Study*, "Community Mental Health Journal" 1973, no. 9, p. 342–349; R.P. Lazarus, *Paradygmat stresu i radzenia sobie*, "Nowiny Psychologiczne" 1986, no. 3–4, p. 2–29; K. Dąbrowski, *Dezintegracja pozytywna*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warsaw 1979.

⁴ P. Oleś, *Psychologia przełomu połowy życia*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2000; H. Gasiul, *Teorie emocji i motywacji. Rozważania psychologiczne*, Wydawnictwo UKSW, Warsaw 2002.

to women living alone would exhibit any differences in personal maturity and a sense of life's purpose and value system.

Theoretical Basis of Research

Middle age is a developmental stage, usually between the ages of thirty and sixty.⁵ During this period, both women and men reach their peak productivity and make the most meaningful contributions to society. Key challenges of this period involve developing full social and civic responsibility, attaining appropriate living standards, helping teenage children become responsible adults, learning to spend leisure time in ways suitable for an adult, building up a marital relationship and accepting physiological changes typical to middle age. Developmental processes activate adjustment mechanisms which need to be honed.⁶

Helena Sęk⁷ makes a distinction between specific and non-specific symptoms of midlife crisis. Non-specific symptoms combine to form a sense of discomfort and include tension, doubt, change, confusion, a need to make changes, take up new challenges and tasks, and a state of increased excitability and sensitivity. These symptoms are the background and basis for the particular characteristics of a crisis, such as posing existential questions about the purpose and goals of life, values, identity and quality of relations with one's environment; attempting to compare and balance successes and failures, dreams and reality, values once important and those current; planning future changes and taking up new tasks. The existential nature of the problems one faces at the halfway mark can thus be seen.⁸ A clear reference to Jung points to the crisis as a challenge which aids in the integration of opposites. According to Piotr Oleś,⁹ a midlife crisis is a process

⁵ R.J. Havighurst, *Developmental Tasks and Education*, McKay, New York 1953.

⁶ A. Birch, T. Malim, *Psychologia rozwojowa w zarysie. Od niemowlęctwa do dorosłości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warsaw 1995, p. 141–142; F.B. Livson, *Paths to Psychological Health in the Middle Years: Sex Differences*, in: *Present and Past in Middle Life*, eds. D.H. Eichorn et al., Academic Press, New York 1981, p. 195–221; A. Niemczyński, *Procesy rozwojowe człowieka w pełnym cyklu życia indywidualnego*, in: *Rozwój psychiczny człowieka w ciągu życia: Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne*, ed. M. Tyszkowa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warsaw 1988; Z. Pietrański, *Rozwój człowieka dorosłego*, "Wiedza Powszechna", Warsaw 1990.

⁷ H. Sęk, *Kryzys wieku średniego a funkcjonowanie w społecznych rolach rodzinnych*, CPBP, Poznań 1990, p. 91.

⁸ J.R. Ciernia, *Myth about Mid-Life Crisis*, "Psychological Reports" 1985, vol. 56, no. 3, p. 1003–1007; E. Jaques, *Death and the Mid-Life Crisis*, "The International Journal of Psycho-Analysis" 1965, vol. 46, no. 4, p. 502–514; D.L. Shek, *A Scale for the Assessment of Midlife Crisis in Chinese People*, "Psychologia" 1995, vol. 38, p. 164–173; P.A. Waskel, *Intensity of Midlife Crisis on Responses to the Death Concern Scale*, "Journal of Psychology" 1992, vol. 126, no. 2, p. 147–154; P.K. Whitbourne, *The Me I Know: A Study of Adult Identity*, Springer, New York 1986.

⁹ P. Oleś, *Psychologia przełomu...*, p. 135.

of intensive and subjectively challenging changes in personality which affect one's view of the self and the world, one's values and life goals, which may stem from a confrontation with the finality of life, a reassessment of life goals thus far and a need to adapt to tasks and roles typical for middle age.

In the case of women, physiological changes associated with the first symptoms of ageing play an important role in a midlife crisis. Some women experience physical changes dramatically, having realised that they may be losing their attractiveness, which, in turn, affects their sense of self-worth. If illness or menopause issues should compound the problem, then the situation may indeed become dramatic as it disturbs one's sense of identity as a woman.¹⁰

Most women around the age of forty experience serious problems. Life reaches a stage when it is clear that there may not be a lot of time left to achieve one's goals and aspirations, to marry or have a child. It may be difficult to avoid a reckoning of dreams and goals realised and unrealised.¹¹ Indeed, the last call for entering the majority of monastic orders also comes at forty. Midlife crisis encompasses many particular phenomena and problems, depressive states and destabilising of one's sense of self-worth associated with physical changes. How one copes with these problems and how a midlife crisis plays out depends on many factors, including personality traits, life history and roles fulfilled so far.¹²

A calling to convent life may be understood as a human answer to a particular call from God. Thus defined, it becomes an existential fact in two dimensions: human (the human answer) and divine (God's call). It can be considered using:

- (a) a spiritual approach – “from above”;
- (b) a psychological approach – human element;
- (c) an anthropological/Christian approach by considering both the divine and the human elements and attempting to harmonise their particular dynamics.

The formation of an individual's identity plays a deciding role in the developmental process generally and particularly in the calling aspect. This process occurs in stages and takes on the characteristics of fundamental positions that change with the periods of one's life. If these development stages occur regularly, the woman may make a final choice, perceived as the only correct one for realising her life plan, which has gradually become more personal and

¹⁰ B. Giordani, *Wybrane przez Chrystusa. Kobiety konsekrowane. Studium psychologiczne*, Wydawnictwo Świętego Pawła, Częstochowa 2008; J.M. Montepare, *Actual and Subjective Age-Related Differences in Women's Attitudes toward Their Bodies across the Life Span*, “Journal of Adult Development” 1996, vol. 3, no. 3, p. 171–182; Z. Pietrasiniński, *Rozwój człowieka dorosłego*; H. Sęk, *Kryzys wieku średniego...*

¹¹ C. Ward, *Mid-Life Crisis in Women – A Cross-Cultural Phenomenon?*, in: *Growth and Progress in Cross-Cultural Psychology*, ed. C. Kagitçibasi, Swets North America, Berwyn 1987, p. 218–226.

¹² E. Firkel, *Emotività femminile e cretia spirituale*, Città Nuova, Milan 1985; L. Pinkus, *Le parole della psicologia*, “Consacrazione e Servizio” 1997, vol. 46, p. 33; P. Wink, *Transition from the Early 40s to the Early 50s in Self-Directed Women*, “Journal of Personality” 1996, vol. 64, no. 1, p. 49–69; H. Wolff, *Gesù, la maschilità esemplare*, Queriniana, Brescia 1979.

fitting to her aspirations. Moments of constructive engagement and destructive factors contribute to forming this path.¹³ The role of religious formation and its influence on the development of personal and religious maturity, including one's value system, has been demonstrated in many studies.¹⁴

Midlife crisis is associated with an uncertain, ambivalent view of the future. Only occasionally does it stem directly from conscious awareness of the finality of life and a confrontation with death. It would seem that a more frequent cause may be a lack of clear goals and plans for the future, from which one might be able to conclude appropriate adaptation to middle age or from uncertainty whether one's plans may yet be realised. As an active entity, a person assigns meaning to inner events and processes: successes, hardships, and suffering are subject to interpretation. Whether life has meaning depends on one's orientation towards the future and results from one's system of meanings created around the values recognised. This alteration aspect of middle age is present in various psychological theories: as a necessity to form individual plans for life's second half,¹⁵ as a process of reassessment of dreams, reconstruction of life's structure and paradigm shifts,¹⁶ as a chance and a challenge to develop a creative standpoint,¹⁷ as moral maturation or creation of a congruent, flexible and multi-threaded personal narration,¹⁸ or as formulation of a life philosophy.¹⁹ These aspects are key to one's ability to creatively alter one's life and solve the crisis because a crisis is either a chance to develop, regain and strengthen one's health or a risk of breakdown and disturbances. Growing reflectiveness, along with a need to be free and "speak in one's own voice", offer another developmental chance to strengthen intentionality, to take over the reins of one's own life, to decide for oneself.²⁰

¹³ R. Matignon, *Vie consacrée et équilibre psychique*, Privat, Toulouse 1965, p. 43.

¹⁴ P. Tokarski, *Dojrzałość religijna osób należących do Wspólnot Neokatechumenalnych*, Płocki Instytut Wydawniczy, Płock 2001; idem, *Obraz Boga a dojrzałość osobowościowa*, Wydawnictwo UKSW, Warsaw 2011.

¹⁵ G.K. Jung, *The Stages of Life*, in: *The Portable Jung*, ed. J. Campbell, Penguin, New York 1971, p. 3–22.

¹⁶ D.J. Levinson, *A Conception of Adult Development*, "American Psychologist" 1986, vol. 41, no. 1, p. 3–13.

¹⁷ E.H. Erikson, *Dzieciństwo i społeczeństwo*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 1997.

¹⁸ D.P. McAdams, *The Person: An Introduction to Personality Psychology*, Harcourt Brace College Publishers, Fort Worth 1994.

¹⁹ H.R. Figler, *Overcoming Executive Mid-Life Crisis*, J. Wiley and Sons, New York 1978.

²⁰ V.E. Frankl, *Homo patiens*, Instytut Wydawniczy Pax, Warsaw 1998; H. Gasiul, *Psychologia osobowości*, Wydawnictwo Centrum Doradztwa i Informacji Difin, Warsaw 2006; J. Heckhausen, *Adaptation and Resilience in Midlife*, in: *Handbook of Midlife Development*, ed. M.E. Lachman, J. Wiley and Sons, New York 2001, p. 345–394; P. Oleś, *Psychologia przełomu...; Człowiek – pytanie otwarte. Studia z logoteorii i logoterapii*, ed. K. Popielski, Wydawnictwo KUL, Lublin 1987; K. Popielski, *Logoteoria i logoterapia w kontekście psychologii współczesnej*, in: *Człowiek – pytanie otwarte...*, p. 22–65;

According to Max Scheler,²¹ values are objective and ideal, distinct from material and psychic being-entities that are tangible. This way of defining value differs from the psychological (largely positivist) one. In it, values are closely identified with psychological phenomena such as valuing or experiencing (an emotional reaction to an object). The phenomenologist also believed that in addition to values existing objectively, so did their hierarchy. A universal hierarchy stems from that which is constant within a human and considers all human activity. That which happens to be preferred within a particular historical period or social group is merely a variant of the universal. In Scheler's theory of values, all values are founded upon the highest rank, the holy. In particular, as personal value is the highest, so the highest value belongs to absolute and holy values. Scheler defined:

- (1) sacrum, i.e. that which is holy;
- (2) spiritual and cultural values, i.e. that which is good, just, true, correct and beautiful;
- (3) noble, vital values, i.e. that which is healthy and strong; noble vs common;
- (4) utility and civilisation values, i.e. that which is useful vs that which is useless;
- (5) hedonistic values, i.e. that which is pleasurable vs that which is not pleasurable.

The first two groups represent higher values; the remaining three are lower values. In this hierarchy, each lower value fulfils the role of a tool in relation to a higher value.

A person's development continues their entire life. While a "crisis" and "breakthrough" would suggest sudden leaps, "transition" and "transformation" describe a continuum of change. Changes known as internalising of personality intensify with age and may lead to a life reckoning, with the end effect being dynamic engagement in bringing about finally chosen goals and aims. Religious formation, also within a convent, appears to have an influence on changes in the value system. It has a significant meaning in terms of one's view of self, the world, time and death. Middle age is the right time to review which challenges have been taken up and solved, and if the balance looks unsettling, then there still is time to take them up.

The literature contains diverse approaches to the midlife turning point, as much in terms of cognitive and emotional processes and changes in behaviour as in terms of awareness of those changes or a tendency towards reinterpretation of the very value and way of life. It may be assumed that this variety of theoretical

K.M. Sheldon, *Optimal Human Being. An Integrated Multi-Level Perspective*, Lawrence Erlbaum Associates, New York 2004; Z. Uchnast, *Koncepcja człowieka jako osoby w psychologii humanistyczno-egzystencjalnej*, in: *Człowiek – pytanie otwarte...*, p. 77–100.

²¹ P. Brzozowski, *Problemy pomiaru wartości*, "Studia Psychologiczne" 1992, vol. 30, p. 43–67; P. Oleś, *Z zagadnień psychologii wartości*, "Roczniki Filozoficzne" 1984, vol. 31, no. 4, p. 67–95.

and research approaches bears witness to the importance of the phenomenon of midlife, even if ordinary people do not readily display their experience of it. Midlife processes may remain unexpressed, yet they do occur at the level of reflection, analysis or reckoning and accounting. What may be the subject of such an account? Anything of importance: values chosen and acted upon, close relationships with other people, factors of influence on one's sense of worth, the consequences of life events, opportunities taken and chances lost, successes and failures. This is the stage when priorities are reordered so as to give life true meaning and to experience a new kind of wisdom.

The watershed that is midlife, as important as it is to each of us, has been subject to only infrequent study of late. Still, more rarely do we encounter any analysis of its potential connection with religiosity or personal maturity in the literature. This is the reason for the study of this particular population. Perhaps, based on the analysis of this group, it may be seen that religiosity can have a positive influence on the development of personal maturity, which has been demonstrated, for example, by Gwiazdowska,²² who showed that members of a religious order are less susceptible to a crisis of values, which is an important element of personal maturity.

The research is not only a broadening of the scope of currently cited results but also their more in-depth verification based on a more precisely laid out methodology and psychometric research model. This opportunity has become possible due to the appearance of a new tool, the Personality Integration Questionnaire (Pol. Kwestionariusz Integracji Osobowościowej, KIntO), which will be introduced below.

The Issue at Hand and the Hypotheses

Midlife crises, particularly in women, as well as the means of dealing with them, have a significant influence on a person's subsequent functioning, while life in a religious order is an interesting phenomenon in social and religious terms. Personality changes occur against this background, particularly in terms of maturity and its particular aspects, that is, life's purpose and declared values. Theoretical analysis of these phenomena has allowed for the research problem to be formulated as to whether the particularities of convent life influence the results of how middle-aged women deal with their midlife crisis.

Research questions express this in more detail:

²² D. Gwiazdowska, *Wpływ programu formacyjnego Katolickiej Szkoły Ewangelizacji na wybrane elementy osobowości*, Archiwum UKSW, Warsaw 2006, unpublished MA dissertation.

Can convent life (deeper spiritual engagement, living in a community) have a positive influence on how a person gets through a midlife crisis and whether this may aid their personal development towards maturity (Q1), offer them a sense of life's purpose (Q2), and contribute to the development of an appropriate (socially shared) value system (Q3)?

Detailed research hypotheses were formed to enable empirical verification of these questions:

H1. Members of the study group (nuns) show more indicators of personal maturity than members of the control group (women living alone).

H2. The study group exhibits a higher level of life's purpose, measured using the PIL scale, than the controls.

H3. When assessed using the SWS, the study group assigns higher worth to the top few of Scheler's value tiers and lower to the last few compared to controls.

The next stage was to select appropriate research tools and carry out research in appropriately chosen groups.

Research Methods

To reach the goal of the study, i.e. prove the hypotheses, the following tools were used:

- The KIntO created by Wanda Zagórska and her team: Mateusz Migut, Magdalena Jelińska, and Maria Wocial.
- Purpose in Life scale/PIL test based on the work of J.C. Crumbaugh and L.T. Maholick.
- Scheler's Value Scale (Pol. Skala Wartości Schelerowskich, SWS) by P. Brzozowski.

The KIntO was inspired by the Questionario per Rilevare gli Stadi dello Sviluppo Psico-Sociale (QRSSP), constructed between 1997 and 1999 by R. Hinc on the basis of Erikson's theoretical work. Wanda Zagórska and her collaborators from the University of Warsaw's Psychology Department modified the questionnaire between 2004 and 2005 and between 2008 and 2009. A new team under the same leadership (this time at the Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw) published a significantly improved version, which has been used with success in research programmes. In subsequent years, further modifications have been made, in particular following a study of six hundred persons aged 15 to 75 in January 2012. As a result of the analysis of collected data, the KIntO was constructed. This is still an experimental, unpublished version, the psychometric properties of which are still under review. The current version has 98 items and considers all eight of Erikson's crises.

The KIntO assesses personal integration (psychosocial balance) at each adult life stage. The presence of syntonic and dystonic forces at each stage is assumed since it is requisite to continuing development: the final effect of a crisis is a vector of the two. Erikson maintained that each stage of development contains remains of the previous stage and embryonic elements of a future stage. Each stage is referenced by one of the sub-scales described, like in Erikson's writings, as opposite spheres where developmental crises and the force of ego play out: Basic trust vs Basic mistrust (hope), Autonomy vs Shame (will), Purpose/Initiative vs Guilt (purpose), Industry vs Inferiority (competence), Identity vs Role confusion (fidelity), Intimacy vs Isolation (love), Generativity vs Stagnation (care), Ego integrity vs Despair (wisdom). The KIntO builds on and complements a number of operational questionnaires based on Erikson's theories, including *A New Inventory of Examining Erikson's Stages of Psychosocial Development* D.A. Rosenthal, R.M. Gurney, S.M. Moore (1981); *Erikson's Inventory* R. Ochse, C. Plug (1986); *The Measure of Psychosocial Development (MPD)* G.A. Hawley (1988); *Psychosocial Inventory of Ego Strengths* C.A. Markstrom, V.M. Sabino, B.J. Turner, R.C. Berman (1997); *The Inventory of Psychosocial Balance* G. Domino, D.D. Affonso (1999). Individual items from the above tools have inspired the authors of the KIntO. In addition, selected and recast statements were further developed using other available tools.

The questionnaire construction included deductive analysis of the quality of each item in relation to Erikson's theory, the aims of the questionnaire and a number of inductive (empirical) criteria. In line with psychometric test guidelines, 98 items were selected from the original list of 156 by analysing the reliability of the scales (all turned out reliable: Cronbach's alpha of 0.70 to 0.78) and using other criteria: discrimination of test items measured using corrected item-scale correlation coefficient (range of 0.20–0.70); positive/negative key balance (within each scale, 40% to 60% of statements are negative); empirical spread of all items close to normal: averages range from 2.3 to 3.7; item redundancy control based on item intercorrelation (if any two items were correlated to a degree above $r = 0.40$, one of them would be eliminated based on other criteria); hierarchical analysis of clusters of all variables (Ward's method, distance-weighted mean) to uncover any "shifts" of individual items (into scales other than established by deduction).

Next, exploratory factor analysis (main component, varimax rotation) was carried out for each scale to verify its internal structure against the theory. The resultant set of 98 items was then subject to confirmatory factor analysis (CFA) using a parcelling technique in which items belonging to each latent construct, i.e. scale, are randomly divided into three groups, i.e. parcels. Verification covers not only the data/model fit of the sum results (as is usual with CFA) but also individual structures of each scale (internal integrity of items within a given

scale). The goodness of fit coefficients reached marginal values (CFI, 0.90; RMSEA, 0.08; SRMR, 0.05), which suggests that the model is well fitted to the data, though only once Scale 5 (Identity) was removed as too highly correlated with all of the others and especially with Scales 1 and 8. In light of Erikson's theory, we should not consider this a disqualifying result. On the contrary, Erikson stressed many times that the identity stage draws on all previous stages far more than any of the others and also influences all subsequent stages to a greater degree than any of the others.²³

Each scale of the current 98 items of the KIntO contains ten to twelve statements, apart from Scale 7, to which a further seven items were added, following empirical analysis, which demonstrated that the scale did not contain statements relating to stagnation. Individual items are short statements in the first person singular. The respondents replied to each using a five-step scale: definitely disagree, somewhat disagree, hard to say, somewhat agree, definitely agree. Versions for men and women have only grammatical differences (inflection). For example: My worldview has a solid foundation. I accept the adversities of everyday life with serenity. My faith (spirituality and religious beliefs) is currently weaker than it used to be. I fully accept the life path I have chosen.

Scores of each scale provide information about the effect of dealing with consecutive developmental crises by the given person, i.e. about the degree to which this person exhibits a shaping/intensification of the power of ego ("virtue") characteristic to each developmental stage. Interpretation took into account the respondent's developmental stages experienced so far and the one she is about to enter next. The person's profile, i.e. scores on all of the scales used, was also analysed. This profile demonstrates the level of psychosocial balance (personal integration) of the person.²⁴

The Purpose in Life Test (PIL) was the second tool used to determine a person's awareness of their life's purpose, i.e. to evaluate to what degree they are aware of their life's purpose and goal. This scale is based on Frankl's theory of existential frustration and noogenic neurosis, published in 1962 by Crumbaugh and Maholick as "Purpose in Life Test" (PIL). It was translated into Polish by Zenomena Płużek and is known in Poland as "Test Sensu Życia". It enables a quantitative assessment of the degree of awareness of life's purpose.²⁵ The

²³ E.H. Erikson, *Dzieciństwo i społeczeństwo*; idem, *Tożsamość a cykl życia*; idem, *Dopełniony cykl życia*, Wydawnictwo Helion, Poznań 2012.

²⁴ As cited in: W. Zagórska et al., *Kwestionariusz Integracji Osobowej KIntO(f) – wersja pilotażowa*, Wydawnictwo UKSW, Warsaw 2012.

²⁵ J.C. Crumbaugh, L.T. Maholick, *Manual of Instructions for the Purpose in Life Test*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1981; C. Cekiera, *Psychoprofilaktyka uzależnień oraz terapia i resocjalizacja osób uzależnionych*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1981; B. Pilecka, *Test Poczucia Sensu Życia – Purpose – In – Life – Test (PLT) by J. C. Crumbaugh, L.T. Maholicka*, in: *Osobowościowe i środowiskowe korelaty*

examples of subscales and test items: The meaning of life; When I reflect on my relationship to the world around me: 1 – I feel quite lost... 7 – I find my role in the world. Goals of life; In my life: 1 – I do not have any goals and do not aspire to anything... 7 – I have very clear goals and aspirations. Evaluation of my own life; My life: 1 – is empty and full of despair... 7 – is going well.

The last tool used was Scheler's Value Scale (SWS) by P. Brzozowski (1995), inspired by Scheler's theories of the objective hierarchy of values and modalities of value²⁶ modified by J. Tischner.²⁷ By referring to these concepts, this tool compares actual subjective hierarchies of values with the theoretical models. More precisely, it enables qualitative and quantitative analysis of the similarities between the subjective values and Scheler's objective (ideal) standard. This tool has a high psychometric efficiency.

Scheler's Value Scale (SWS) enables us to learn the subjective importance of fifty values and assess any similarities between the subjective values and the objective, ideal prototype. The tool contains a list of fifty values within six basic scales. These are the subscales of hedonistic values (H), vital values (V), aesthetic values (A), truth (T), moral values (M) and holy values (HV). The analysis results suggested further division into factor subscales. The vital values subscale (V) is divided into two-factor subscales: physical fitness and strength (PhV) and Endurance (EnV). The holy values subscale is divided into secular holy (SeH) and religious holy (ReH). As part of the SWS, the respondent received a list of 50 values. Their task was to evaluate each on a scale of 0 to 100. An indicator of the preference for a given type of value was the mean of the value evaluation for the given type. Indicators of all scales, according to the key, were introduced into the multidimensional scaling. In the Portrait Values Questionnaire, the respondent received a set of items describing another person in the categories of things that are important to them. The task of the respondent was to evaluate the similarity of the described person to oneself on a 6-point scale (ranging from 1 – not like me at all, to 6 – very much like me).

The last two tools show sufficient relevance and veracity to be successfully used in many studies. Therefore, no detailed description of their psychometric properties has been provided here.

poznaciu sensu życia, ed. B. Pilecka, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, Rzeszów 1986; *Człowiek – pytanie otwarte*; P. Siek, *Wybrane metody badania osobowości*, Wydawnictwa Akademii Teologii Katolickiej, Warsaw 1993.

²⁶ M. Scheler, *Aprioryczne powiązania o charakterze starszeństwa między modalnościami wartości*, in: A. Węgrzecki, *Scheler*, Wiedza Powszechna, Warsaw 1975, p. 61–168; Z. Kuderowicz, *Scheler – personalizizm etyczny*, in: *Filozofia i socjologia XX w.*, ed. B. Baczeko, Wiedza Powszechna, Warsaw 1965, p. 331–353; W. Tatarakiewicz, *Historia filozofii*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warsaw 1970; A. Węgrzecki, *Scheler*, Wiedza Powszechna, Warsaw 1975.

²⁷ J. Tischner, *Etyka wartości i nadziei*, in: *Wobec wartości*, eds. D. von Hildebrand et al., Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów "W drodze", Poznań 1984, p. 53–149.

Study Group and Methodology

One hundred people took part in the study (September 2022 to February 2023). They were divided into two equal groups: the study group (SG) and the control group (CG.) The study group consisted of fifty nuns aged 35 to 45 from different orders throughout Poland. The control group consisted of women in the same age bracket who lived alone. Given the demographic variables, we can consider the two groups very similar. Individuals were selected to satisfy the demands of the research question to create two study groups – nuns and women living alone. The research problem thus dictated the selection of the first group, while the second group was due to the need to make comparisons with a relatively similar group, except not living in a convent, i.e. unmarried women.

The following tools were used in statistical analysis: basic statistics within the framework of statistical description, the Kolmogorov–Smirnov test (K–S test, equality of distributions), Student’s t-test for two independent trials, the non-parametric Mann–Whitney U test.

Research Results concerning Personal Integration, Purpose of Life and Value Systems in Studied Groups

To begin statistical verification of the collected results, analysis of descriptive statistics of the studied variables was carried out using measures of central tendency (mean), dispersion (standard deviation, minimum, maximum, dispersion) and deviation from normal distribution (skewness, kurtosis). In addition, distribution data were checked for congruence against normal distribution using the Kolmogorov–Smirnov test for a single variable.

Hypotheses based on theoretical analysis of historical research and determinations were tested empirically by the research. The first hypothesis (H1) stated that when tested using the KIntO, respondents (nuns) would have higher coefficients of personal maturity as compared to controls (women living alone).

The hypothesis concerning differences in levels of personal maturity was tested by comparing average results collected in both groups. To this end, Student’s t-test was used in two independent trials. Results are presented in Table 1.

On the basis of the collected data, statistically significant differences were found for four scales:

- integration/despair/wisdom ([t (87) = -2.942; p < 0.01]),
- trust/mistrust/hope ([t (95) = -2.773; p < 0.01]),
- identity/role confusion/fidelity ([t (98) = -2.721; p < 0.01]) and
- intimacy/isolation/love ([t (96) = -2.080; p < 0.05]).

Table 1. Comparison of average scores on the KIntO of the control group (women living alone, N = 50) and the study group (nuns, N = 50).

	Group	Average	Levene's test	Significance	t	df	Significance (mutual)
Trust/mistrust/hope	Control	38.00	1.339	0.250	-2.773	95	0.007*
	Study	41.60					
Autonomy/shame/will	Control	37.98	0.574	0.450	-0.822	96	0.413
	Study	39.21					
Initiative/sense of shame/purpose	Control	42.31	0.660	0.419	-1.357	92	0.178
	Study	44.37					
Industry/inferiority/competence	Control	39.70	0.023	0.879	-0.614	94	0.541
	Study	40.59					
Identity/role confusion/fidelity	Control	38.84	0.086	0.770	-2.721	98	0.008*
	Study	42.66					
Intimacy/isolation/love	Control	39.06	0.153	0.696	-2.080	96	0.040**
	Study	42.00					
Generativity/stagnation/care	Control	55.35	4.821	0.031	1.519	87	0.132
	Study	53.55					
Integration/despair/wisdom	Control	36.62	4.647	0.034	-2.942	87	0.004*
	Study	40.85					

* significant at $p < 0.01$ ** significant at $p < 0.05$

Other differences between the study group and the controls were not statistically significant. The data suggests that nuns have higher scores than women living alone in the stated parameters. Analysis confirms significant differences in the personal maturity of nuns and women living alone.

The second hypothesis (H2) concerned life's purpose and postulated that, tested using PIL, the study group would have a higher degree of purpose in life than controls. This hypothesis was tested by comparing average scores obtained in both groups. As the distribution of variables concerning purpose in life could not be considered normal, the non-parametric Mann-Whitney U test was used. The results are presented in Table 2.

Table 2. Comparison of averages for purpose in life scales of the control group (women living alone, N = 50) and the study group (nuns, N = 50).

	Group	Average	Z	Significance (mutual)
Affirmation of life	Control	43.20	-0.614	0.539
	Study	44.64		
Self-acceptance	Control	16.10	-0.839	0.402
	Study	16.56		
Goal-awareness	Control	16.26	-1.349	0.177
	Study	17.24		
Sense of freedom	Control	10.34	-0.840	0.401
	Study	10.98		
Assessment of the future	Control	11.38	-1.464	0.143
	Study	12.10		
Attitude towards death	Control	9.64	-2.007	0.045*
	Study	10.64		
General result	Control	106.92	-1.366	0.172
	Study	112.16		

* significant at $p < 0,05$

The data suggests the existence of only one statistically significant difference between the groups in their attitude towards death: ($[z(100) = -2.007; p < 0.05]$). According to the data, it can be stated that nuns reach significantly higher scores on this scale than women living alone: the analysis partly confirms significant differences between the study group and controls concerning the purpose in life scale, manifested only in their attitude to death.

The last of the three hypotheses (H3) concerned Scheler's hierarchy of declared values, namely that the study group would place a higher worth on the first few items on the list of Scheler's hierarchy of values (tested using SWS) as compared to the controls. This hypothesis was tested by comparison of averages. In the case of scales with normal distribution, a comparison was made using Student's t-test; for others, the non-parametric Mann-Whitney U test was used. The results are presented in Tables 3a and 3b.

Table 3a. Hierarchy of value averages with normal distribution for the scale in the control group (women living alone, N = 50) and the study group (nuns, N = 50).

	Group	Average	Levene's test		Student's t-test		
			F	Significance	T	df	Significance (mutual)
Hedonistic values	Control	461.04	1.877	0.174	4.625	98	0.000*
	Study	333.7					
Vital values	Control	290.32	0.001	0.980	1.114	98	0.268
	Study	262.62					
Aesthetic values	Control	366.82	1.234	0.269	1.199	98	0.233
	Study	334.78					
Truth	Control	610.06	0.820	0.367	1.368	98	0.174
	Study	575.92					
Fitness and physical strength	Control	145.62	0.045	0.832	1.509	98	0.135
	Study	124.24					
Stamina	Control	145.52	0.093	0.761	0.364	98	0.717
	Study	140.52					

* significant at $p < 0.001$

Table 3b. Hierarchy of value averages with non-normal distribution for the scale in the control group (women living alone, N = 50) and the study group (nuns, N = 50).

	Group	Average	Z	Significance (mutual)
Moral values	Control	919.98	-1.045	0.296
	Study	959.96		
Holy values	Control	750.20	-2.345	0.019*
	Study	854.82		
Secular values	Control	417.78	-1.534	0.125
	Study	459.82		
Religious Holy	Control	332.42	-3.824	0.000*
	Study	396.60		

* significant at $p < 0.001$ ** significant at $p < 0.05$

Based on this data, it can be stated that the two groups differ in terms of three scales:

- hedonistic values ($[t(98) = 4.625; p < 0.001]$),
- holy values ($[z(100) = -2.345; p < 0.05]$) and
- religious Holy ($[z(100) = -3.824; p < 0.001]$).

Research has shown that women living alone do indeed achieve higher scores on the hedonistic scale than nuns. The study group achieved significantly higher scores on the holy and religious holy scales. The hypothesis, which posited that there would be significant differences in Scheler's hierarchy of values between the study group and the controls, has been confirmed for some of the scales. Nuns do indeed place a higher worth on the items at the top of the hierarchy, while women living alone place a higher worth on hedonistic values.

Conclusions

The research aimed to deepen knowledge and understanding of the midlife crisis in nuns and women living alone. The first question was whether religious life (spiritual formation, convent life) had any influence on personal maturity. The hypothesis stated that the study group (nuns) would score significantly higher than controls (women living alone.) Analysis has confirmed the significant differences between the two groups as framed by this question. It transpired that nuns were characterised by a higher degree of personal maturity in terms of the following virtues: wisdom, hope, fidelity and love. The results suggest that persons belonging to monastic formations are indeed characterised by a higher sense of fulfilment or satisfaction with life, a sense of safety, and a sense of self as a relatively stable person and exhibit a significantly better ability to connect with another person than women living alone.

The next research problem concerned any possible influence that religious formation and lifestyle may have on a person's sense of purpose in life. The hypothesis stated that the study group would score higher than the controls. The results show statistically significant differences only in terms of attitude to death. Middle age, understood as 35 to 45 years of age (as cited in Oleś, 2011), brings about many changes in life. One of these is the reality of one's death and changes in one's subjective perspective towards the passing of time. Anxiety about the future may appear, although, in the case of the nuns, it is ameliorated by their deeper religious life. Awareness of the impending end is, therefore, not quite as fear-inducing as in the case of women living alone for whom religiosity does not have as much importance.

The last research problem was the influence, if any, of the religious formation and lifestyle on one's declared hierarchy of values. The hypothesis stated that

the study group would place a higher worth on the top positions of Scheler's hierarchy of values and a lower worth on those near the bottom as compared to the controls. Results of the research demonstrate statistically significant differences in hedonistic values (more important to the controls) and holy values, in particular religious holy values (more important to the study group).

Women living alone frequently include single mothers. Such a lifestyle has several consequences for these women, primarily the need to earn a living to support themselves and their children. Secondly, many responsibilities rest on their shoulders, which, in turn, means that they have a lot less free time to spend on their private life. As a result, values associated with prosperity or high satisfaction with life increase in worth. An example of these are hedonistic values, including prosperous living, erotic love, ownership, pleasure, *joie de vivre*, comfort, rest, or a life full of new experiences. Conversely, these are the very values which ought to be renounced by those belonging to religious orders – their place taken up by values key to spiritual life, such as God, faith, salvation or eternal life, which belong to the holy values, in particular the religious holy.

Summing up, it can be said that persons belonging to monastic communities exhibit higher indicators in some spheres of personal maturity, are better reconciled with death and place a higher worth on religious values and a lower one on hedonistic values compared with women living alone. Theological dimension, along with its goals, the spiritual life and the charisma of the institution, are central to a convent life. The community's charismatic vision creates the community as it is the source of its identity. The clearer the community's understanding of its goal, spirituality and charisma, the clearer the vision of its identity, and the clearer the image of identity, the easier it is to take on work and build relationships. The theological dimension is, therefore, the main priority. Consequences of this approach appear at different stages of the lives of members of monastic orders. It seems they are felt most strongly in middle age, and the research appears to confirm this. An additional general conclusion which may be drawn from the research results is a supposition that systematic engagement in the care of the spiritual dimension aids in more fruitful experiencing of crises on the path towards a fuller and more mature personality.

Final Discussion

The study aimed to discover whether convent life, along with its spiritual-religious formation, may have a positive influence on the ability of women to deal with a midlife crisis and aid the development of their mature personalities by strengthening their sense of purpose and shaping their value systems. Based

on statistical analysis of the results, it can be stated that there are significant differences between the study group and the controls.

In the case of personal integration (measured with KIntO), the differences concern four scales: trust/mistrust/hope, identity/role confusion/fidelity, intimacy/isolation/love, and integration/despair/wisdom. The research confirms differences between nuns and women living alone in terms of personal maturity; it may be said that the nuns use the virtue of hope to overcome developmental crises. The trust/mistrust scale demonstrates the trust that consecrated women have in the world, giving them hope that they will receive assistance in difficult situations, will be taken care of by someone, and will feel important. Basic trust appears already in a newborn as a result of its first experiences and interaction with people close by. The mother plays the most important role in its shaping. Further life experiences may, however, modify this trust and build it up or weaken it. This trust is a fundamental component of a person's vitality, not just in their infancy and childhood but also through their entire life, and a sense of at least basic trust is a primary developmental prerequisite to "enter and contribute" to society.

The virtue of fidelity (identity/role confusion) is an ability to keep freely agreed-to commitments despite any unavoidable conflicts of values. It is also a kind of support structure on which a permanent sense of self-worth may be built. During middle age, a person will attempt to satisfy the need to integrate, which shows up once the individual feels their internal identity "makes sense". The basis for this is a vital power which is inspired by those social ideas and ways of life that have spoken to the young person the strongest during their previous life stages, i.e. when they were seeking approval from their peers, teachers and other members of society.

The virtue of love overcomes isolation. It manifests in various ways during previous stages of development while reaching higher levels in subsequent ones. During the penultimate stage, a person will be sufficiently mature to demonstrate an ability to form an intimate bond of their own identity with others. This is brought about through closeness and bonds with another person, and the individual is able to form a relationship with full awareness that it may require commitments, sacrifices and concessions. Closeness with another involves experiencing states which may have been thus far foreign. The need for intimacy, which exists in every person, is satisfied by the great vital force that is love. Love gives a person a chance to exist in a new state, defined through the expression "we", in contrast to the egoistic "I".

Since the virtue of wisdom arises as a result of a confrontation between integration and despair, it means that wisdom is a neutral interest in life in the face of death. The eighth stage is the final stage of a human's complex psychosocial development. During this stage, a person will reap what they have sown in all

of the previous stages and will make an account of their life thus far. A cumulation of all of the preceding vital development forces ensues, and the tension between integration and despair has to be resolved positively. When the last developmental crisis is solved, stabilisation and integration of the ego appear, bringing about acceptance of the life lived and its achievements. The level of integration will, as a rule, set the tone of a person's relationship with death. The better the ego is integrated, the lower the fear of death. During the last developmental stage, a person undertakes an account of their life with all of its achievements and losses. The most advantageous outcome of such an account may be a feeling of fulfilment and wholeness. A significant danger during the last developmental stage is loss of integrity in physical as well as psychological and social terms. Differences within those scales between the two groups would point to those realising spiritual development (nuns) are characterised by a higher degree of personal maturity in terms of the following virtues: hope, fidelity, love and wisdom.

In the case of the Purpose in Life scale, analysis of results confirms only some significant differences between the two groups. i.e. only in their attitude to death. Consecrated life, shaped by faith, opens up more spontaneously towards spiritual values, those that transcend death. Reflection on the sense of death leads to the expectation of eternity and a meeting with God.

Research concerning Scheler's Value Scale confirmed that nuns place a higher worth on the top items of the scale: God, faith, salvation or eternal life, which comprise holy values or religious holy in particular. Women living alone, on the other hand, give higher worth to hedonistic values: prosperous life, erotic love, ownership, pleasure, *joie de vivre*, comfort, and a life full of new experiences. In studying a person's accepted values, we learn about their *Weltanschauung* and the relative importance of those values in relation to what occurs within the sphere of the person's experience. We learn about the dimensions of their consciousness and generally accepted categories within which the person perceives their social world.

A midlife crisis is an important part of our journey through life. We are forced to face many questions we may have pushed from our consciousness and seek answers. That is why middle age is so important in our lives. The halfway mark contains, according to many psychologists, three significant tasks: to review our past, reframe our lives and reach greater individuation while taking into account our finality and the perspective of our death. With this crisis overcome, a time to experience a new form of wisdom may come.

Limitations

Human development appears to offer endless opportunities for study, and our knowledge of it may never be complete. This research is merely a small contribution to a greater understanding of the midlife crisis. The authors find limited support for their hypotheses. As we know, null or unexpected findings are an important part of the scientific enterprise. However, the fact that significant differences in outcomes were observed only in terms of attitudes towards death suggests that the conclusions regarding any benefits of a monastic lifestyle are limited. The authors do not assess potential alternative explanations for results or potential confounds in study design. There are many ways in which nuns may differ from lay women in the general population, i.e. self-selection, number of social ties, connection with family, etc. These issues merit separate research.

The authors hope that despite its limitations, this work may contribute to a better understanding of adult life, balanced decision-making, the ability to introduce changes and prioritise, as well as generativity, that is, the ability to support others and pass on to others values and wisdom which come from faith and experience.

Bibliography

- Birch A., Malim T., *Psychologia rozwojowa w zarysie. Od niemowlęctwa do dorosłości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warsaw 1995.
- Brzozowski P., *Problemy pomiaru wartości*, "Studia Psychologiczne" 1992, vol. 30, p. 43–67.
- Brzozowski P., *Skala Wartości Schelerowskich – SWP*, Pracownia Testów Psychologicznych PTP, Warsaw 1995.
- Caplan G., *Principles of Preventive Psychiatry*, Basic Books, New York 1964.
- Cekiera C., *Psychoprofilaktyka uzależnień oraz terapia i resocjalizacja osób uzależnionych*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1981.
- Ciernia J.R., *Myth about Mid-Life Crisis*, "Psychological Reports" 1985, vol. 56, no. 3, p. 1003–1007.
- Crumbaugh J.C., Maholick L.T., *Manual of Instructions for the Purpose in Life Test*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1981.
- Człowiek – pytanie otwarte. Studia z logoteorii i logoterapii*, ed. K. Popielski, Wydawnictwo KUL, Lublin 1987.
- Dąbrowski K., *Dezintegracja pozytywna*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warsaw 1979.
- Erikson E.H., *Dopełniony cykl życia*, Wydawnictwo Helion, Poznań 2012.
- Erikson E.H., *Dzieciństwo i społeczeństwo*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 1997.
- Erikson E.H., *Tożsamość a cykl życia*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2004.
- Figler H.R., *Overcoming Executive Mid-Life Crisis*, J. Wiley and Sons, New York 1978.
- Firkel E., *Emotività femminile e cresta spirituale*, Città Nuova, Milan 1985.
- Frankl V.E., *Człowiek w poszukiwaniu sensu*, Czarna Owca, Warsaw 2012.
- Frankl V.E., *Homo patiens*, Instytut Wydawniczy Pax, Warsaw 1998.
- Gasiul H., *Psychologia osobowości*, Wydawnictwo Centrum Doradztwa i Informacji Difin, Warsaw 2006.
- Gasiul H., *Teorie emocji i motywacji. Rozważania psychologiczne*, Wydawnictwo UKSW, Warsaw 2002.

- Giordani B., *Wybrane przez Chrystusa. Kobiety konsekrowane. Studium psychologiczne*, Wydawnictwo Świętego Pawła, Częstochowa 2008.
- Gwiązdowska D., *Wpływ programu formacyjnego Katolickiej Szkoły Ewangelizacji na wybrane elementy osobowości*, Archiwum UKSW, Warszawa 2006, unpublished MA dissertation.
- Halpern H.A., *Crisis Theory: A Definitional Study*, "Community Mental Health Journal" 1973, no. 9, p. 342–349.
- Havighurst R.J., *Developmental Tasks and Education*, McKay, New York 1953.
- Heckhausen J., *Adaptation and Resilience in Midlife*, in: *Handbook of Midlife Development*, ed. M.E. Lachman, J. Wiley and Sons, New York 2001, p. 345–394.
- Jaques E., *Death and the Mid-Life Crisis*, "The International Journal of Psycho-Analysis" 1965, vol. 46, no. 4, p. 502–514.
- Jung G.K., *The Stages of Life*, in: *The Portable Jung*, ed. J. Campbell, Penguin, New York 1971, p. 3–22.
- Kuderowicz Z., *Scheler – personalizm etyczny*, in: *Filozofia i socjologia XX w.*, ed. B. Baczek, Wiedza Powszechna, Warsaw 1965, p. 331–353.
- Lazarus R.P., *Paradygmat stresu i radzenia sobie*, "Nowiny Psychologiczne" 1986, no. 3–4, p. 2–29.
- Levinson D.J., *A Conception of Adult Development*, "American Psychologist" 1986, vol. 41, no. 1, p. 3–13.
- Lindemann E., *Symptomatology and Management of Acute Grief*, "American Journal of Psychiatry" 1944, no. 101, p. 141–148.
- Livson F.B., *Paths to Psychological Health in the Middle Years: Sex Differences*, in: *Present and Past in Middle Life*, eds. D.H. Eichorn, J.A. Clausen, N. Haan, M.P. Honzik, P.B. Mussen, Academic Press, New York 1981, p. 195–221.
- Matignon R., *Vie consacrée et équilibre psychique*, Privat, Toulouse 1965.
- McAdams D.P., *The Person: An Introduction to Personality Psychology*, Harcourt Brace College Publishers, Fort Worth 1994.
- Montepare J.M., *Actual and Subjective Age-Related Differences in Women's Attitudes toward Their Bodies across the Life Span*, "Journal of Adult Development" 1996, vol. 3, no. 3, p. 171–182.
- Niemczyński A., *Procesy rozwojowe człowieka w pełnym cyklu życia indywidualnego*, in: *Rozwój psychiczny człowieka w ciągu życia: Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne*, ed. M. Tyszkowa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warsaw 1988.
- Oleś P., *Psychologia przełomu połowy życia*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2000.
- Oleś P., *Z zagadnień psychologii wartości*, "Roczniki Filozoficzne" 1984, vol. 32, no. 4, p. 67–95.
- Pietrasziński Z., *Rozwój człowieka dorosłego*, "Wiedza Powszechna", Warsaw 1990.
- Pilecka B., *Test Poczucia Sensu Życia – Purpose – In – Life – Test (PLT) by J. C. Crumbaugh, L.T. Maholicka*, in: *Osobowościowe i środowiskowe korelaty poczucia sensu życia*, ed. B. Pilecka, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, Rzeszów 1986.
- Pinkus L., *Le parole della psicologia*, "Consacrazione e Servizio" 1997, vol. 46, p. 33.
- Popielski K., *Logoteoria i logoterapia w kontekście psychologii współczesnej*, in: *Człowiek – pytanie otwarte. Studia z logoteorii i logoterapii*, ed. K. Popielski, Wydawnictwo KUL, Lublin 1987, p. 22–65.
- Scheler M., *Aprioryczne powiązania o charakterze starszeństwa między modalnościami wartości*, in: A. Węgrzecki, *Scheler*, Wiedza Powszechna, Warsaw 1975, p. 61–168.
- Sęk H., *Kryzys wieku średniego a funkcjonowanie w społecznych rolach rodzinnych*, CPBP, Poznań 1990.
- Shek D.L., *A Scale for the Assessment of Midlife Crisis in Chinese People*, "Psychologia" 1995, vol. 38, p. 164–173.
- Sheldon K.M., *Optimal Human Being. An Integrated Multi-Level Perspective*, Lawrence Erlbaum Associates, New York 2004.
- Siek P., *Wybrane metody badania osobowości*, Wydawnictwa Akademii Teologii Katolickiej, Warsaw 1993.
- Tatarkiewicz W., *Historia filozofii*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warsaw 1970.
- Tischner J., *Etyka wartości i nadziei*, in: *Wobec wartości*, eds. D. von Hildebrand, J.A. Kłoczowski, J. Paściak, J. Tischner, Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów "W drodze", Poznań 1984, p. 53–149.

- Tokarski P., *Dojrzałość religijna osób należących do Wspólnot Neokatechumenalnych*, Płocki Instytut Wydawniczy, Płock 2001.
- Tokarski P., *Obraz Boga a dojrzałość osobowościowa*, Wydawnictwo UKSW, Warsaw 2011.
- Uchnast Z., *Koncepcja człowieka jako osoby w psychologii humanistyczno-egzystencjalnej*, in: *Człowiek – pytanie otwarte. Studia z logoteorii i logoterapii*, ed. K. Popielski, Wydawnictwo KUL, Lublin 1987, p. 77–100.
- Ward C., *Mid-Life Crisis in Women – A Cross-Cultural Phenomenon?*, in: *Growth and Progress in Cross-Cultural Psychology*, ed. C. Kagitçibasi, Swets North America, Berwyn 1987, p. 218–226.
- Waskel P.A., *Intensity of Midlife Crisis on Responses to the Death Concern Scale*, "Journal of Psychology" 1992, vol. 126, no. 2, p. 147–154.
- Węgrzecki A., *Scheler*, Wiedza Powszechna, Warsaw 1975.
- Whitbourne P.K., *The Me I Know: A Study of Adult Identity*, Springer, New York 1986.
- Wink P., *Transition from the Early 40s to the Early 50s in Self-Directed Women*, "Journal of Personality" 1996, vol. 64, no. 1, p. 49–69.
- Wolff H., *Gesù, la maschilità esemplare*, Queriniana, Brescia 1979.
- Zagórska W., Migut M., Jelińska M., Wocial M., *Kwestionariusz Integracji Osobowej KIntO(f) – wersja pilotażowa*, Wydawnictwo UKSW, Warsaw 2012.

ZUZANNA NEUVE-ÉGLISE*

Idea metropolii jako dobra wspólnego w dyskursie prasy lokalnej – perspektywy i postulaty

Idea of a Metropolis as a Common Good in Local Press Discourse: Perspectives and Postulates

Abstrakt

Artykuł porusza problematykę wytwarzania świadomości metropolitalnej w województwie śląskim oraz roli, jaką w tym procesie odgrywa dyskurs prasy lokalnej. Dziennikarze wykorzystują określone środki językowe i strategie, aby podkreślić znaczenie obszaru metropolitalnego, promować rozwój instytucji zarządzania metropolią i zachęcać mieszkańców do zaangażowania na rzecz idei metropolii jako dobra wspólnego regionu. Artykuł opiera się na analizie przekazów prasy w latach 2007–2018. Rozważania dotyczą kształtowania wyobraźni zbiorowej na podstawie medialnego obrazu metropolii, a w dłuższej perspektywie możliwości wykształcenia przestrzeni społecznie przeżywanej i metropolitalnego obywatelstwa w warunkach zmian terytorialno-administracyjnych na poziomie metropolitalnym.

Keywords: metropolia, dobro wspólne, metropolitalne obywatelstwo, dyskurs, analiza ramowa

Abstract

The article addresses the issue of creating metropolitan awareness in the Silesian Voivodeship and the role that local press discourse plays in this process. Journalists employ specific linguistic means and strategies to emphasise the significance of the metropolitan area, promote the development of metropolitan management institution, and encourage residents to engage in the idea of the metropolis as a common regional good. The article is based on an analysis of local press discourse from 2007 to 2018. It focuses on the process of shaping collective imagination based on the media image of the metropolis and, in the longer term, the potential formation of lived space and metropolitan citizenship in the context of territorial-administrative changes at the metropolitan level.

Słowa kluczowe: metropolis, common good, metropolitan citizenship, discourse, frame analysis

* Dr Zuzanna Neuve-Église – Instytut Socjologii, Uniwersytet Śląski w Katowicach; e-mail: zuzanna.neuve-eglise@us.edu.pl; ORCID: 0000-0002-4062-0947.

Wprowadzenie

W obliczu globalizacji i stopniowego wycofania państwa z funkcji zarządczych (decentralizacja) wzrosła rola miast, zwłaszcza tych o statusie metropolitalnym, w kierowaniu rozwojem społeczno-gospodarczym. Aspekt instytucjonalny, obejmujący funkcjonowanie struktur zarządzania obszarem metropolitalnym w celu kontroli procesów zachodzących w przestrzeni fizycznej, składa się na wielowymiarowe pojęcie metropolizacji. Termin „metropolia” może odnosić się do przestrzeni w sensie geograficznym i specyficznych funkcji wyższego rzędu pełnionych przez ośrodek miejski, jak również do struktur polityczno-instytucjonalnych powołanych do zarządzania tym terytorium. Metropolizacja, oprócz wymiaru przestrzennego, funkcjonalnego i instytucjonalnego, wiąże się także z istotną sferą społecznych wyobrażeń i wiedzy aktorów działających w obszarze metropolitalnym, co nie pozostaje bez wpływu dla rozwoju obszaru metropolitalnego. Ten wymiar można nazwać świadomościowym czy też szerszej kulturowym, a wyraża się on w dynamicznym tworzeniu znaczeń w odniesieniu do obszaru i jego elementów. Proces metropolizacji zachodzący w sferze materialnej można zatem odnieść do przestrzeni symbolicznej, w której spotykają się różnorodne dyskursy, w tym publiczne i medialne¹, tworzące ogół przekazów dostępnych publicznie i warunkowanych przez sytuację komunikacyjną. Czerpiąc z założeń teorii dyskursu, pragnę podkreślić konstruktywistyczne ujęcie dyskursu, w którym rozumiany jest nie tylko jako tekst, ale również jako działanie, a dokładniej „tworzenie rzeczywistości społecznej poprzez struktury językowe i/lub poprzez interakcję”². Dyskurs, jako zorganizowana forma komunikacji językowej, niesie konkretne obrazy, które zawierają różnorodne znaczenia pojęcia „metropolii” w kontekście regionalnym, składające się na określoną interpretację rzeczywistości.

W artykule przedstawiono wybrane wątki z badań przekazów prasy lokalnej w latach 2007–2018, które dotyczą wytwarzania świadomości metropolitalnej w województwie śląskim. Region ten stał się areną długoletnich dyskusji dotyczących wykształcania się struktur terytorialno-administracyjnych na poziomie metropolitalnym. Najpierw w 2007 roku był to dobrowolny związek międzygminny, Górnośląski Związek Metropolitalny (GZM), łączący 14 miast na prawach powiatu w centralnej części województwa śląskiego. Następnie w 2017 roku powstała Górnośląsko-Zagłębiowska Metropolia (Metropolia GZM) jako pierwsza w Polsce ustawowo umocowana instytucja metropolitalnego zarządzania, co gwarantuje jej określone kompetencje, obszary działania

¹ Por. *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, red. M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski, Wydawnictwo Aureus, Kraków 1997.

² A. Horolets, *Dyskursywne wymiary integracji europejskiej*, w: *Europa w polskich dyskursach*, red. A. Horolets, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006, s. 6.

i stabilne źródło finansowania. W artykule analizuję, w jaki sposób dziennikarze kreowali ideę metropolii jako dobra wspólnego w kluczowych momentach zmian instytucjonalnych dotyczących obszaru metropolitalnego w województwie śląskim. Odwołując się do teorii związanych ze społecznym tworzeniem przestrzeni i przestrzenią przeżywaną, poruszam także zagadnienie kształtowania metropolitalnego obywatelstwa.

Ujęcie teoretyczne

Ramy teoretyczne dla rozważań zawarty w artykule tworzy głównie teoria dyskursu³ łącząca jego językowe, kognitywne i społeczne aspekty, jak również koncepcja wytwarzania przestrzeni społecznej. W tej perspektywie terytorium i instytucja zarządzania obszarem metropolitalnym traktowane są jako przestrzeń abstrakcyjna i wyobrażona, obiekt działania dyskursu prasy⁴, wobec którego człowiek żywi określony stosunek emocjonalny. W koncepcji Henriego Lefebvre’a wytwarzanie przestrzeni społecznej łączy się ze społeczną produkcją jej znaczeń, a przestrzeń jest postrzegana, wyobrażona i przeżywana (triada przestrzenna)⁵. Natomiast dyskursy na temat przestrzeni i jej elementów stanowią wyraz konkretnego wyobrażenia o niej, jako nośnik jej reprezentacji. Proces naznaczania przestrzeni emocjami i wartościami, nadający charakter symboliczny, prowadzi do wyłonienia „przestrzeni przeżywanej”⁶, która obok przestrzeni życia złożonej z codziennych przestrzennych praktyk człowieka oraz przestrzeni społecznej wyznaczonej przez interakcje z innymi, tworzy zrozumiałą dla człowieka rzeczywistość i konkretne przedstawienie świata. Przestrzeń obszaru metropolitalnego i związaną z nim instytucję zarządzania rozpatruję jako sferę projekcji nowych wartości, które służyć mogą mobilizacji do działania na rzecz rozwoju idei metropolitalnej, gdzie metropolia definiowana jest jako dobro wspólne, a od sprawności instytucji zarządzania terytorium zależy przyszłość regionu.

Rozważania na temat przestrzeni miejskiej i metropolitalnej oraz współrządzenia (*governance*) publicznego i kształtowania miejskiego obywatelstwa

³ Por. T.A. van Dijk, *Dyskurs jako struktura i proces*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001; A. Duszak, *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.

⁴ Sformułowanie „dyskurs prasy” obejmuje nie tylko treści publikowane w prasie, ale także sposób, w jaki są one prezentowane, kontekst komunikacyjny oraz wpływ na odbiorców.

⁵ H. Lefebvre, *The Production of Space*, tłum. D. Nicholson-Smith, Blackwell Publishing, Malden, Oxford–Carlton 2010, s. 26.

⁶ A. Frémont, *L’Espace vécu*, „Actes du colloque de Rouen” 1976, Publication des Universités de Caen, Orléans, Paris I, Rouen et Vincennes.

nie mogą pozostać w oderwaniu od kluczowej koncepcji dobra wspólnego. Przestrzeń obszaru metropolitalnego w całej swej złożoności rozmaitych elementów o charakterze materialnym i niematerialnym – od budynków i elementów infrastruktury, przez tereny zielone i krajobraz, po charakter miasta i jego specyficzną atmosferę (*genius loci*) – dostarcza rozmaite dobra, jako pewien wspólny zasób, który podlega łącznemu użytkowaniu⁷ i którego funkcją jest zaspokajanie potrzeb mieszkańców. Dobro wspólne w odniesieniu do obszaru metropolitalnego można także zdefiniować jako „niematerialne dobro, wartość, która wpływa na utworzenie, funkcjonowanie i oddziaływanie przestrzeni miejskiej, a także jest w niej podtrzymywane, wytwarzane lub ograniczane poprzez praktyki współdzielenia przestrzeni i zarządzania nią”⁸. W centrum wywodu przedstawionego w niniejszym artykule pozostanie koncepcja dobra wspólnego jako wartości społecznej, stanowiącej podstawę systemu oceniania właściwego określonej grupie społecznej.

Pojęcie dobra publicznego (wspólnego) ewoluowało w różnych epokach, niemniej warto przywołać konkretne stanowiska będące źródłem współczesnych koncepcji miejskiego obywatelstwa. W starożytności dobro wspólne stanowiło centralny punkt filozofii politycznej Arystotelesa, który stawiał je za cel życia politycznego i społecznego, a jego osiągnięcie wymagało aktywnego zaangażowania obywateli w życie *polis* oraz tworzenia instytucji politycznych sprzyjających jego realizacji. W owym czasie koncepcja ta łączyła się z ideą doskonałości człowieka jako istoty rozumnej, która zorientowana jest na działanie publiczne i utożsamianie interesu własnego z dobrem ogółu. Współcześnie za sprawą globalizacji wyłoniła się nowoczesna sfera publiczna, którą trudno ująć jako wspólną przestrzeń negocjowania znaczeń i wyrażania poglądów. Jak wskazują Mirosława Marody i Anna Giza-Poleszczuk, „wraz z kryzysem państwa narodowego rozmyciu ulega również to, co mogłoby mobilizować jednostki do skoordynowanego działania. Jeśli nie jest to dobro konkretnej wspólnoty, pozostaje abstrakcyjne dobro ludzkości”⁹. Z tego kontekstu wyrasta problem nazwany „śmiercią miasta”¹⁰ pojmowanego jako wspólnota polityczna, obywatelska, wzorem antycznego *polis*. Nabiera zatem istotności zagadnienie kształtowania na obszarach metropolitalnych władzy politycznej, która rozwijałaby struktury demokratycznego zarządzania opartego na dynamicznej sieci relacji aktorów (*governance*), a nie tylko techniczno-administracyjnej. Proces

⁷ E. Ostrom, *Dysponowanie wspólnymi zasobami*, Wolters Kluwer Business, Warszawa 2013, s. 43.

⁸ J. Koszewska, *Dobro wspólne w przestrzeni miasta – analiza porównawcza w Polsce i we Francji na przykładach wybranych dzielnic Warszawy i Paryża*, dysertacja doktorska, PW, Wydział Architektury i Sorbonne Université, Faculté des lettres, Ecole Doctorale de Géographie de Paris 2019, s. 56.

⁹ M. Marody, A. Giza-Poleszczuk, *Przemiany więzi społecznych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2004, s. 300.

¹⁰ K. Nawratek, *Miasto jako idea polityczna*, Korporacja Ha!art, Kraków 2008.

ten wiąże się z kolei z uważnością na procesy zachodzące w świadomości społeczności lokalnych¹¹, bez których zaangażowania trudno o stworzenie wspólnoty politycznej w nowej (metropolitalnej) skali. Chodzi zwłaszcza o związek przestrzeni i instytucji metropolitalnej z poczuciem identyfikacji mieszkańców obszaru oraz czynniki, które mogą budować świadomość metropolitalną, gdzie skala metropolitalna ma wartość.

Dobro wspólne postrzegane w kategoriach wartości wiąże się z miejską praktyką, działaniem w interesie publicznym, społecznym, wspólnym, a więc także jego przeżywaniem. Wraz z przemianami państwa w stronę modelu postweberowskiego¹², współczesne miasta i obszary metropolitalne zyskują pozycję i niezależność jako centra rozwoju społeczno-ekonomicznego, a także nowoczesnych form demokracji, dostarczając przestrzeni do realizacji praw obywatelskich. Coraz częściej poczucie bycia mieszkańcem i związek z miastem staje się paliwem do mobilizacji politycznej i udziału w zarządzaniu miastem, tworząc podstawy nowych form obywatelstwa.

Należy zaznaczyć, iż w klasycznej typologii społeczeństwa obywatelskiego i obywatelstwa to model republikański kładzie nacisk na działanie, stanowiące jednocześnie cechę obywatela oraz wyraz „cnoty odpowiedzialności za dobro wspólne”¹³. Russell Dalton definiuje ten typ obywatelstwa jako zespół norm i oczekiwań związanych z rolą „dobrego obywatela”, obejmujący polityczną partycypację, świadomość spraw publicznych, poszanowanie porządku społecznego i akceptację władzy państwa oraz poczucie współodpowiedzialności za dobro innych obywateli¹⁴. Kategoria działania leży także u podstaw jednej z najbardziej znanych i nośnych koncepcji wpływających na współczesne myślenie o mieście – „prawa do miasta” H. Lefebvra, rozumianego jako „przekształcone i odnowione prawo do miejskiego życia”¹⁵. Istota przestrzeni metropolitalnej jako dobra wspólnego zasadza się na tym, że stwarza sprzyjające warunki do pracy, edukacji, kultury i wypoczynku dla swoich mieszkańców, którzy mogą realizować prawo do udziału w ekonomii dobrobytu.

W rozważaniach nad problematyką obywatelstwa miejskiego wyróżnia się także jego typ substancjalny (w odróżnieniu od formalnego), które wyraża się

¹¹ Por. R. Pyka, *Przestrzeń społeczna jako wyzwanie reform terytorialnych*, w: Zbigniew Rykiel i *Przestrzeń społeczna*, red. Z. Rykiel, Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, Rzeszów 2019.

¹² P. Le Galès, *Du gouvernement des villes à la gouvernance urbaine*, „Revue française de science politique” 1995, nr 1 (45), s. 57–95.

¹³ M. Kowalewski, *Protest miejski: przestrzenie, tożsamości i praktyki niezadowolonych obywateli miast*, Nomos, Kraków 2016, s. 44.

¹⁴ R. Dalton, *Citizenship Norms and the Expansion of Political Participation*, „Political Studies” 2008, nr 1 (56), s. 79.

¹⁵ H. Lefebvre, *Prawo do miasta*, „Praktyka Teoretyczna” 2012, nr 5, s. 195, <https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/a61a2e86-8796-4d5b-9ecc-230239fdc642/content> (dostęp: 24.02.2024).

w sferze wartości i praktyk udziału w życiu społecznym i politycznym¹⁶. Na potrzeby przeprowadzonej analizy dyskursu prasy wykorzystuję właśnie to ujęcie obywatelstwa (odnoszące się do metropolii jako przestrzeni miejskiej), gdzie metropolię określa się jako rodzaj wspólnoty, w ramach której może realizować się poczucie tożsamości poprzez udział w praktykach politycznych.

Jednak wspomniana wizja metropolitalnego obywatelstwa w tak niejednorodnym środowisku miejskim, jak obszary metropolitalne, ma charakter raczej postulowany niż rzeczywisty, służący określonym celom. Jednym z istotniejszych jest ograniczanie lokalnych egoizmów i partykularyzmów między aktorami metropolitalnymi (np. mieszkańcami, przedstawicielami władz, decydentami), co jest możliwe dzięki kreowaniu poczucia jedności miejskiej wspólnoty o charakterze wyobrażonym. Warstwa wyobrażona odnosi się natomiast do obrazu metropolii w sferze symbolicznej przekazów prasy.

Pojęcie „obrazu” zostało zastosowane, nawiązując do teorii reprezentacji społecznych¹⁷, która zakłada, że medialne obrazy, zwane również reprezentacjami, stanowią pewne odwzorowanie rzeczywistości społecznej. Poprzez manifestację w języku strukturyzują doświadczenie społeczne i nadają określone ramy interpretacyjne dla powszechnie występujących zjawisk. Jako mentalne konstrukty, wspomagają tworzenie znaczenia oraz „wyrażanie złożonych, abstrakcyjnych pojęć”¹⁸. Badanie zawartych w przekazach prasy obrazów metropolii opiera się w niniejszym artykule na identyfikacji specyficznych ram interpretacyjnych. Za Toddem Gitlinem przyjmuję stanowisko, że ramy to „zasady doboru, pewien nacisk i przedstawienie złożone z niewielkich teorii dotyczących tego, co istnieje, co się zdarza i co jest ważne”¹⁹. Ramowanie można zatem określić jako procedurę, która kształtuje zawartość bieżącej agendy medialnej poprzez akcentowanie najistotniejszych zagadnień w danym czasie i jednocześnie wywiera wpływ na przekonania odbiorców.

Analiza ramowa stanowi uzupełnienie analizy dyskursu, która umożliwia zrozumienie procesu formowania wspólnie podzielanych znaczeń, uwzględniając zarówno uczestniczące podmioty, jak i kontekst, w którym działają. W tym podejściu język pełni rolę narzędzia kreowania rzeczywistości i relacji, a działania społecznych aktorów, zwłaszcza dziennikarzy należących do elit

¹⁶ M. Kowalewski, *Protest miejski...*, s. 45.

¹⁷ Por. R.M. Farr, S. Moscovici, *Social Representations*, Cambridge University Press, Cambridge 1984.

¹⁸ L. Taylor, A. Willis, *Medioznawstwo. Teksty, instytucje i odbiorcy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006, s. 41.

¹⁹ T. Gitlin, *The Whole World Is Watching: Mass Media in the Making and Unmaking of the New Left*, University of California Press, Berkeley 1980, s. 3.

symbolicznych²⁰, polegają na kształtowaniu życia społecznego poprzez rozpowszechnianie konkretnych wyobrażeń, relacji i wzorców zachowań, jak również ich modyfikowanie i zmianę znaczeń składających się na przekazywaną wiedzę o świecie.

Dyskurs traktuję za Teunem van Dijkem nie tylko jako powiązany zespół tekstów, ale także jako formę działania społecznego zachodzącego w określonym kontekście, w którym konstruowane są znaczenia²¹. Jednocześnie, odnosząc się do paradygmatu lingwistyki kulturowej²², wskazuję na rolę dyskursu jako nośnika obrazów (reprezentacji społecznych), które mogą być przyswajane przez potencjalnych czytelników prasy, rozwijając ich świadomość na temat metropolizacji w województwie śląskim. Wypowiedzi dziennikarskie na temat funkcjonowania złożonego zjawiska metropolii postrzegam jako próbę nadania sensu zdarzeniom dotyczącym sfery metropolitalnej za pomocą praktyk opowiadania – słów i obrazów utrwalonych w języku²³. W ten sposób może tworzyć się wspólnota interpretacyjna, w ramach której metropolia zyskuje znaczenie jako idea dobra wspólnego. Organizowanie społecznych zasobów wiedzy odgrywa szczególną rolę w przypadku terminów, takich jak „metropolia” w województwie śląskim, które odwołują do dyskursu eksperckiego czy naukowego.

Założenia metodologiczne i źródła danych

Obraz metropolii jako wspólnego dobra zaznaczył się w przeprowadzonych w latach 2019–2021 badaniach dyskursu prasy lokalnej. Pozwoliły one dotrzeć do zawartych w języku znaczeń i zrekonstruować reprezentację zjawiska metropolizacji, która może być istotna dla wyłaniania się nowej, metropolitalnej wspólnoty. Na potrzeby niniejszego artykułu skoncentrowano się na omówieniu wybranych wątków. W tekście podjęta została próba odpowiedzi na następujące pytania badawcze: 1. Jakie główne obrazy metropolii można wyróżnić w badanych przekazach? 2. Jakie znaczenia i wartości przypisywano metropolii w dyskursie prasy? 3. Jakie strategie dyskursywne zastosowano? 4. Czemu służyło odniesienie do idei metropolii jako dobra wspólnego?

Analizowane teksty zostały opublikowane w latach 2007–2018 na łamach „Dziennika Zachodniego” (DZ) oraz dodatku lokalnego „Gazety Wyborczej”

²⁰ Por. M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski, *Wprowadzenie*, w: *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, red. M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski, Wydawnictwo Aureus, Kraków 1997, s. 17.

²¹ T.A. van Dijk, *Dyskurs jako struktura i proces*, s. 1–44.

²² Por. W. Czachur, *Dyskursywny obraz rzeczywistości*, „Tekst i dyskurs – Text und Diskurs” 2011, nr 4, s. 79–97.

²³ K. Rosner, *Narracja, tożsamość i czas*, Universitas, Kraków 2003, s. 27.

(GW; dodatek „Katowice”, dostępny w serwisie Wyborcza.pl)²⁴. Wybór tekstów podyktowany był zakresem tematycznym związanym z kluczowymi wydarzeniami generującymi specyficzne pod względem użycia strategii językowych opisy i medialne wyjaśnienia procesu metropolizacji w województwie śląskim. Istotną ramę odniesień w tym zakresie stanowił proces powstawania projektów ustawy metropolitalnej i negocjacji towarzyszących próbom uregulowania statusu obszarów metropolitalnych, ze szczególnym uwzględnieniem województwa śląskiego, jak również powołanie i okres funkcjonowania instytucji metropolitalnego zarządzania.

Materiał empiryczny objął 187 tekstów prasowych o charakterze publicystycznym, na podstawie których zaobserwowano specyficzne sposoby formułowania przekazów przez dziennikarzy jako przedstawicieli elit symbolicznych. Dziennikarze stosowali określone środki językowe (narzędzia ramowania) i schematy, które podsuwały czytelnikom sposoby rozumienia problemów dotyczących rozwoju procesu metropolizacji. Szczególnie przydatne w analizie tekstów okazały się trzy podstawowe funkcje ramowania²⁵: definiowanie problemów, wskazywanie ich przyczyn i konsekwencji, formułowanie ocen moralnych i proponowanych rozwiązań, a także motywowanie czytelników do działania i zmiany, przy czym w artykule wyeksponowana została ostatnia zaprezentowana funkcja z racji nastawienia na budowanie konkretnej postawy obywatelskiej. Ważnym kryterium doboru tekstów była więc również ich siła perswazyjna, potencjalnie wywierająca wpływ²⁶ na sposób postrzegania problematyki metropolizacji w województwie śląskim przez czytelników.

Rozwarstwienie obrazu metropolii

Medialny obraz metropolii w badanym okresie nie był spójny i podlegał zmianom w miarę postępu procesu metropolizacji w województwie śląskim w wymiarze instytucjonalnym. Reprezentacja metropolii jako instytucji stanowiła główny aspekt opisu wspomnianego procesu w zebranych materiale empirycznym. Jednocześnie tytułowe rozwarstwienie dotyczy różnych wartości i ocen przypisywanych pojęciu „metropolii”.

²⁴ Okres przyjęty do analizy wyznacza powstanie Górnośląskiego Związku Metropolitalnego w 2007 roku oraz koniec 2018 roku jako zamknięcie pierwszego roku działalności nowego związku metropolitalnego o nazwie Górnośląsko-Zagłębiowska Metropolia.

²⁵ Por. R.M. Entman, *Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm*, „Journal of Communication” 1993, nr 4 (43), s. 51–58; W. Gamson, A. Modigliani, *Media Discourse and Public Opinion on Nuclear Power. A Constructionist Approach*, „American Journal of Sociology” 1989, nr 1 (95), s. 1–37.

²⁶ Należy zaznaczyć, że sprawdzenie poziomu recepcji i skali oddziaływania praktyk ramowania na zachowania odbiorców wymagałoby odrębnych badań ankietowych.

Z treści badanych artykułów prasowych wyłaniają się dwa podstawowe obrazy: 1. Metropolii jako idei czy też wizji rozwojowej regionu oraz 2. Metropolii w postaci zinstytucjonalizowanej jako praktycznej realizacji tej idei w sferze zarządzania obszarem metropolitalnym. Idea metropolii łączy się z pojmowaniem jej w charakterze centralności (metropolia-centrum), miejsca dobrobytu, rozwoju gospodarczego i społecznego w stronę zachodnich standardów europejskich.

Taka metropolia to przede wszystkim określona wizja przyszłości, która wiąże się ze stworzeniem przestrzeni przepływów. [...] Jest to przestrzeń skupiająca innowacje, kreatywność oraz pomysłowość. Metropolia to najważniejsze centrum władzy, decyzji, polityki, nauki, wiedzy i kultury. Metropolie to główni aktorzy współczesnego świata. [...] Życie w metropolii niesie ze sobą wielkie szanse osobistego rozwoju. Wszak metropolia, to – w języku greckim – matka wszystkich miast, a rodzicielka winna być opiekuńcza i dobrotliwa²⁷.

Dziś o tym, jak gonić Europę, robiąc metropolię. [...] Metropolia to konieczność dla miast aglomeracji katowickiej – z tym stwierdzeniem zgadzamy się niemal wszyscy. Problemy zaczynają się, gdy teorie muszą być zastąpione praktycznymi rozwiązaniami²⁸.

Korzenie idei sięgają etymologii terminu „metropolia”, gdyż leksem *metropolis* w antycznej Grecji oznaczał miasto macierzyste poprzez połączenie wyrazów *méter* – matka i *polis* – państwo-miasto. Taka konstrukcja pojęcia narzucała charakterystyczny dla swojej epoki model łączący opiekuńczość z dominacją, ponieważ metropolia podporządkowywała sobie inne obszary, zwane koloniami. Niemniej kierując się etymologią słowa, także współcześnie można pojmować metropolię w charakterze istotnego ośrodka o znaczeniu gospodarczym, politycznym i kulturowym, wokół którego koncentruje się życie danego regionu, a czasem Europy i świata. Sposób przedstawiania fenomenu metropolii i obszarów metropolitalnych w kontekście wzrostu gospodarczego, jak również zapewnienia relatywnie wysokiej jakości życia, niewątpliwie dostarcza zasobów pod pozytywną identyfikację mieszkańców z tą przestrzenią.

Drugi wyłaniający się obraz metropolii odnosił się do działalności Górnośląskiego Związku Metropolitalnego jako pierwszego stadium rozwoju instytucji zarządzania obszarem metropolitalnym, co wynika także z wybranego do analizy okresu (2007–2018). W owym czasie czołowym problemem metropolizacji instytucjonalnej, uwydatnionym przez prasę, była kwestia jakości funk-

²⁷ M. Szczepański, *Tworzeniu metropolii muszą towarzyszyć także wielkie inwestycje*, „Dziennik Zachodni”, 26.05.2017, s. 2.

²⁸ M. Zasada, *PLUM: 48 dni: Metropolia to uciekający pociąg do Europy*, „Dziennik Zachodni”, 10.01.2012, s. 1.

cjonowania związku i niskiej efektywności zarządzania przez niego obszarem metropolitalnym.

GZM miał być lekarstwem na bolączki całego regionu. Czternaście miast postanowiło zebrać siły, by wspólnie uporać się ze źle funkcjonującą komunikacją, rozwiązać problem śmieci, zadbać o drogi. [...] Na razie nic z tego nie wyszło. Kolejny rok istnienia metropolii utwierdza tylko w przekonaniu, że jej liderzy nie potrafią się ze sobą porozumieć²⁹.

W tym wymiarze z kolei praktyczna realizacja idei metropolii utożsamiona została z przeciwnym biegunem centrum – peryferiami – uosabiającymi polityczne i kulturowe zacofanie.

W debacie, jaka toczy się wokół tego przedsięwzięcia, brakuje jednego podstawowego argumentu: metropolitalność to nie jest wspólnota techniczna czy administracyjna, to przede wszystkim stan obywatelskiej świadomości. Ustanawianie przepisów prawa musi kończyć trwający latami naturalny proces tworzenia wspólnoty wielkomiejskiej, a takiej dziś na Górnym Śląsku nie ma³⁰.

GZM niestety stał się pokraczną namiastką metropolii, żeby nie powiedzieć jej karykaturą. Dziś GZM to towarzystwo wzajemnej adoracji, skupiające w swoich szeregach śląskie księżątka samorządowe bez wizji i woli zmian³¹.

Orientalizacja obrazu metropolii służyła uwypukleniu przez prasę potrzeby wprowadzenia zmiany tak, by możliwe stało się zbudowanie metropolii rozumianej jako silny związek metropolitalny umocowany stosowną ustawą, wyposażającą go w sprawniejsze narzędzia zarządzania.

Identyfikacja praktyk ramowania dotyczyła więc dwóch wspomnianych i eksponowanych przez prasę problemów. Przedstawiona binarna opozycja w odniesieniu do terminu „metropolia” stanowi motyw przewodni badanych tekstów, dostarczając kryteriów oceny zastanej rzeczywistości. Reprezentacje społeczne (obrazy) procesu metropolizacji w wymiarze instytucjonalnym konstruowane były głównie przez ramę konfliktu. Skoncentruję się na jej przedstawieniu, gdyż w relacji do reprezentacji Górnośląskiego Związku Metropolitalnego rama ta uwidacznia obraz metropolii jako dobra wspólnego regionu.

²⁹ P. Jedlecki, *Metropolia zmarnowała rok*, „Gazeta Wyborcza”, 10.02.2009, <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/5260112/METROPOLIA-ZMARNOWALA-ROK> (dostęp: 23.01.2024).

³⁰ M. Smolorz, *Metropolia, czyli śląskie mrzonki*, „Dziennik Zachodni”, 16.04.2008, s. 15.

³¹ A. Pustułka, *Hity i kity minionej dekady – czyli co nas zachwyciło, a co wkurzyło*, „Dziennik Zachodni”, 31.12.2010, s. 3.

Zastosowanie ramy konfliktu a obraz metropolii jako dobra wspólnego regionu

Rama konfliktu stanowi jeden ze stałych schematów interpretacyjnych w przekazach medialnych służący prezentowaniu wydarzeń, osób i zjawisk w kategoriach sporu, niezgody, kontrowersji czy trudnych do pogodzenia różnic³². W materiale badawczym poddanym analizie rama konfliktu obejmuje określone pola antagonizmów. Wśród nich wymienić należy zwłaszcza ocenę działalności Górnośląskiego Związku Metropolitalnego (GZM) i ocenę starań elit politycznych o uchwalenie ustawy metropolitalnej dla województwa śląskiego.

Warto zaznaczyć, że zastosowanie ramy konfliktu implikuje również wskazanie konkretnych stron antagonizmu. W omawianych przypadkach z jednej strony występują dziennikarze badanych periodyków jako wyraziciele szeroko pojętego interesu regionu i dobra jego mieszkańców, a z drugiej politycy różnych szczebli jako winowajcy określonej sytuacji metropolii w województwie.

Ocena działalności Górnośląskiego Związku Metropolitalnego

Negatywne reprezentacje GZM, ukazujące działania zrzeszonych w nim samorządowców (władz gmin) jako egoistyczną walkę o władzę i znaczenie, służyły podkreśleniu konieczności wykształcenia wśród lokalnych elit politycznych metropolitalnej mentalności. Jej ramy wyznacza sposób myślenia uwzględniający nie osobiste korzyści włodarzy miast lub interesy własne gmin GZM, ale współpracę międzygminną w działaniu na rzecz metropolii jako pewnej całości, usprawniającej życie mieszkańców w wielu obszarach, takich jak transport czy gospodarka odpadami. Tym samym dziennikarze postulują uwspólnianie rozmaitych zasobów gmin i potrzebę kooperacji miast w realizacji kluczowych dla wizerunku regionu projektów, takich jak starania Katowic przy wsparciu GZM o tytuł Europejskiej Stolicy Kultury 2016.

Kolejny rok istnienia metropolii utwierdza tylko w przekonaniu, że jej liderzy nie potrafią się ze sobą porozumieć. Prezydenci najpierw długo nie umieli dogadać się, co ma zawierać umowa w sprawie budowy spalarni śmieci. [...] Prezydenci zamiast sprawić, by GZM pracował jak dobrze naoliwiona maszyna, tracą czas i energię na spory. [...] A mogli wspólnie i solidnie przygotować np. kandydaturę Katowic do konkursu na Europejską Stolicę Kultury w 2016. To tylko jedna ze straconych ostatnio szans³³.

³² M. Palczewski, *Koncepcja framingu i jej zastosowanie w badaniach newsów w Wiadomościach TVP i Faktach TVN*, „Studia Medioznawcze” 2011, nr 1 (44), s. 34.

³³ P. Jedlecki, *Metropolia zmarnowała rok*.

Kolejny, istotny wątek poruszany przez dziennikarzy odnosi się do potrzeby rozwoju kulturowego wymiaru metropolizacji. Opiera się on na społecznym, materialnym i intelektualnym etosie mieszczaństwa, który w czasach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej zastąpiono kulturą plebejską, czego pokłosiem jest deficyt miejskiego obywatelstwa.

Metropolitalność jest zbiorowym stanem umysłów mieszkańców i ich elit, jest zbiorem oczekiwań w dziedzinie polityki społecznej i kultury. Jest najwyższym poziomem rozwoju mieszczaństwa, z jego społecznym, materialnym i intelektualnym etosem. [...] Miasta śląskiej konurbacji, aspirujące do związku metropolitalnego, są w większości miastami tylko z nazwy. W rzeczywistości to wielkie osady plebejskie, z których przez kilkadziesiąt lat rugowano mieszczaństwo, aż je wypleniono do cna³⁴.

Na tle tego wątku dziennikarze definiują metropolitalność jako stan świadomości przejawiający się w czynnym uczestnictwie obywateli w życiu kulturalnym, społecznym i politycznym gminy, a w inwestycjach w kulturę na terenie miast GZM widzą fundament metropolitalnej wspólnoty.

Prawdziwym wołaniem na puszczy stało się przekonywanie górnośląskich samorządowców, że najważniejszym medium tworzącym wspólnotę wielkomiejską jest kultura. [...] Tymczasem od 1945 r. po dziś w żadnym z miast katowickiej konurbacji nie wybudowano ani jednego teatru, nie stworzono ani jednej wiekopomnej imprezy kulturalnej, która poszłaby w świat. W XXI w. polskim wzorcem metropolitalności stał się Wrocław³⁵.

Określeniu i ocenie przez dziennikarzy potrzeb w zakresie kształtowania miejskiego czy też metropolitalnego obywatelstwa towarzyszy diagnoza rozwoju metropolitalnego projektu w województwie śląskim w pierwszych latach funkcjonowania Górnośląskiego Związku Metropolitalnego. Wykorzystując dychotomię Centrum (Zachód) – Peryferia (Wschód), redakcje dzienników podkreślały rozdźwięk między idealnym obrazem metropolii, utożsamianym z rozwojem społecznym i gospodarczym na wzór państw zachodnich, a obrazem zastanej rzeczywistości, łączonej z kulturowym zacofaniem i nieumiejętnością współpracy lokalnych elit politycznych oraz niskim stanem obywatelskiej świadomości mieszkańców. Przyczyną tego stanu rzeczy była zapewne wczesna faza procesu metropolizacji w wymiarze instytucjonalnym i kulturowym, kiedy przestrzeń obszaru metropolitalnego nie znajdowała odbicia w przestrzeni przeżywanej.

³⁴ M. Smolorz, *Metropolia*, „Gazeta Wyborcza”, 29.03.2007, <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4848363/Metropolia> (dostęp: 12.01.2024).

³⁵ Idem, *Metropolia, czyli śląskie mrzonki*, s. 15.

W diagnozie dokonanej przez dziennikarzy trafnie oddana została refleksja dotycząca deficytu miasta jako wspólnoty politycznej i przemian obywatelstwa za sprawą neoliberalizmu, co sprawia, że model obywatela udzielającego się w sprawę wspólnoty zastępuje obywatel-konsument³⁶. Spadek znaczenia mieszczania i kultury miejskiej w społeczności prowadzi natomiast do zubożenia kultury politycznej oraz braku konkretnych oczekiwań mieszkańców względem elit władzy, co wyraża orientalizacja obrazu GZM w prasie. Mieszkańcy bez sprzeciwu przyjmują „metropolię peryferyjną”, opisywaną jako wspólnota techniczna, administracyjna, „wodociągowo-kanalizacyjna”³⁷.

Na uwagę zasługuje fakt, że krytyka działań GZM i nadzór dziennikarzy nad działalnością polityków, w tym samorządowców, rosły w miarę upływu lat. Kontrast między obrazem metropolii idealnej a peryferyjnej, utożsamianej z GZM, pogłębiał się i utrwał, co znajduje odzwierciedlenie w języku artykułów oraz podkreśleniu relacji konfliktowych między prezydentami gmin zrzeszonych w związku metropolitalnym³⁸.

Ocena starań elit politycznych o uchwalenie ustawy metropolitalnej dla województwa śląskiego

Ramowanie przekazów prasowych o procesie metropolizacji w województwie śląskim pełniło istotną funkcję, która miała na celu wzbudzenie zainteresowania kwestią metropolitalną i motywowanie do działania na jej rzecz. Dziennikarze posługiwali się pojęciem metropolii, relacjonując starania polityków na poziomie lokalnym, regionalnym i centralnym o uchwalenie specustawy dla województwa śląskiego, mającej wyposażyć związek w większe kompetencje oraz silniejszą strukturę zarządzania i przywództwa. To w ramach tego wątku najbardziej dobitnie artykułowana jest wartość metropolii (projektu metropolitalnego) jako dobra wspólnego regionu: „56 posłów i 13 senatorów, wojewoda, marszałek, radni wojewódzcy i prezydenci dużych miast nie są w stanie wywalczyć dla naszego regionu specyficznych rozwiązań prawnych, które odróżniałyby nas od reszty kraju”³⁹.

Ustawę przedstawiano w kategoriach szansy i istotnej kwestii regionalnej, która nobilituje województwo śląskie poprzez przyznanie wyjątkowych rozwiązań

³⁶ K. Nawratek, *Miasto...*, s. 25.

³⁷ M. Smolorz, *Metropolia*.

³⁸ Rama konfliktu wyraża się m.in. w użyciu pejoratywnych określeń GZM, takich jak „fikcja” (S. Bubin, *Stratedzy*, „Dziennik Zachodni”, 22.10.2009, s. 5) czy „karykatura” (M. Smolorz, *Metropolia*). Z uwagi na ograniczoną objętość artykułu wspomniane środki językowe i ich funkcje w badanym materiale nie będą szerzej omawiane.

³⁹ A. Pustułka, *Ten, kto stanie na czele metropolii, musi dbać, żeby nie stała się atrapą*, „Dziennik Zachodni”, 31.05.2017, s. 3.

dotyczących zarządzania w skali metropolitalnej, wspierając tym samym rozwój społeczno-gospodarczy obszaru: „2. Ustawa metropolitalna nie jest panaceum na wszystkie bolączki województwa, ale – w co akurat wierzę – może się stać dla niego impulsem do rozwoju”⁴⁰.

Województwo śląskie stanęło przed niepowtarzalną szansą. Uchwalono metropolię! Czy jednak potrafimy wykorzystać ten sukces? Górnośląsko-Zagłębiowska Metropolia stała się faktem. Nazwa fatalna, ale mamy ustawę i 280 mln zł z budżetu państwa nadwyżzonego przez 500 plus⁴¹.

Zastosowanie ramy konfliktu przy przedstawieniu tego wątku tematycznego służyło wzbudzeniu obywatelskiego sprzeciwu wobec opóźnień procesu legislacyjnego w okresie kampanii wyborczych (wybory samorządowe w 2010 roku, wybory parlamentarne w 2011 roku oraz wybory prezydenckie i parlamentarne w 2015 roku).

Na łamach DZ będziemy systematycznie odliczać, ile dni pozostało do określonej przed wyborami granicy stu dni na uchwalenie metropolii i jakimi postęпами w procedowaniu w tej dziedzinie mogą pochwalić się nasi reprezentanci w Sejmie. Jeśli i tym razem wizja doprowadzenia ustawy do finału będzie przypominać fatamorganę, autorzy obietnicy o stu dniach wpadną jak śliwka (po angielsku: „plum”) w kompot (robiąc: „plum”). A region, dla którego to szansa, razem z nimi⁴².

Po drugie: metropolia

Nie oczekujemy, że prezydent Duda nam ją uchwali, ale po całym bałaganie i zaniechaniach, jakie w tej dziedzinie zostawia po sobie nie tylko Bronisław Komorowski, ale i jego partia (jeden i drugi obóz nie dotrzykali obietnicy stworzenia ustawy dla naszej aglomeracji), naprawdę nie trzeba się nadmiernie wysilać, by zrobić więcej⁴³.

Obrazy rywalizacji i konfliktów między dwoma największymi ugrupowaniami politycznymi na polskiej scenie politycznej – PO i PiS – zostały zestawione w badanych przekazach prasowych z obrazem idei metropolitalnej jako wielkiej szansy na rozwój społeczno-gospodarczy regionu, czemu towarzyszyło odwołanie do poczucia więzi z regionem.

Na podstawie analizy artykułów prasowych można wyróżnić dwie główne strategie stosowane przez periodyki: narrację identyfikacyjną i strategię

⁴⁰ Eadem, *Pięć nadziei na 2016 rok. Ranking subiektywny*, „Dziennik Zachodni”, 8.01.2016, s. 4.

⁴¹ Eadem, *Ten, kto stanie na czele metropolii...*, s. 3.

⁴² M. Zasada, *Metropolia albo śliwka w kompot*, „Dziennik Zachodni”, 14.10.2011, s. 5.

⁴³ Idem, *Mały śląski poradnik dla nowego prezydenta Polski*, „Dziennik Zachodni”, 29.05.2015, s. 14–15.

„uwiedzwienia” czytelnika, które podkreślają znaczenie projektu metropolitalnego. Termin „narracja” traktuję jako sposób opisu zdarzeń, który wyraża się poprzez „powtarzalne treści, argumentację i zestaw środków retorycznych typowe dla poszczególnych aktorów społecznych, a uwarunkowane kontekstem, w którym zaistniały”⁴⁴.

Narracja identyfikacyjna

Narracja ta stanowi realizację funkcji motywacyjnej polegającej na zachęcaniu odbiorców do określonej formy zachowań, które mogą przynieść skutki w postaci legitymizacji lub delegitymizacji danej władzy politycznej czy też zakwestionowania określonego porządku instytucjonalnego⁴⁵. W przypadku obu badanych periodyków starania polityków o ustanowienie ustawy metropolitalnej najczęściej oceniano negatywnie. Jednak to w „Dzienniku Zachodnim”, jako gazecie o wyraźnym profilu regionalnym, wielokrotnie stosowano strategię identyfikacji z mieszkańcami, podkreślając pasywność i brak wystarczającego zaangażowania elit politycznych w istotny dla regionu projekt polityczny, co stanowiło formę protestu i delegitymizacji władzy. Co więcej, w różnych okresach publicyści dziennika zaznaczali swoje działania na rzecz wszczęcia dyskusji na temat kwestii metropolitalnej w województwie śląskim i promowania konkretnych rozwiązań, na przykład podając się za inicjatorów idei powołania związku metropolitalnego⁴⁶.

W ramach narracji identyfikacyjnej dziennikarze posługiwali się retoryką podmiotu zbiorowego poprzez użycie inkluzywnych zaimków „my” i „nasz” czy też czasowników w pierwszej osobie liczby mnogiej, co jest wyrazem perswazji, która ma „stworzyć sytuację «zadomowienia we wspólnym świecie» uczestników komunikacji”⁴⁷. Zastosowanie określonych środków językowych ukazujących metropolię jako swojską, „naszą” oraz wzmacniających poczucie przynależności wpisuje się w strategię ramowania motywacyjnego (*motivational framing*). Dziennikarze konstruowali dla potencjalnych czytelników (obywateli/mieszkańców) atrakcyjny słownik motywów i uzasadnień (*accounts*)⁴⁸, by zaan-

⁴⁴ M. Nowicka-Franczak, *Transformacja w zmieniającej się narracji liberalno-lewicowej. Przykład publicystyki Grzegorza Sroczynskiego i Rafała Wosia*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2018, nr 4 (14), s. 41.

⁴⁵ M. Kotras, *Praktyki ramowania i przeramowania w dyskursie medialnym dotyczącym Okrągłego Stołu*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2017, nr 3 (13), s. 78.

⁴⁶ A. Pustułka, *Struktura gospodarcza naszej metropolii*, „Dziennik Zachodni”, 11.02.2009, s. 3; eadem, *A u nas metropolii jak nie było, tak nie ma*, „Dziennik Zachodni”, 19.03.2009, s. 8; eadem, *Platforma znów chce wskrzesić metropolię. Liczą na cud czy co?*, „Dziennik Zachodni”, 25.07.2013, s. 3.

⁴⁷ J. Warchała, *Horyzonty manipulacji: perswazja, manipulacja, interpretacja*, w: *Manipulacja w języku*, red. P. Krzyżanowski, P. Nowak, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2004, s. 25.

⁴⁸ R.D. Benford, D.A. Snow, *Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment*, „Annual Review of Sociology” 2000, nr 26, s. 614.

gażować ich w życie polityczne regionu i zmotywować do skierowania w stronę elit władzy roszczeń dotyczących uchwalenia ustawy metropolitalnej dla województwa śląskiego. „Nikt nie policzy, ile pieniędzy unijnych przeszło nam koło nosa z powodu ślimaczących się prac nad ustawą. [...] Chodzi głównie o to, by wreszcie ustawa powstała. Taka specjalna, tylko dla naszego regionu. Zyskamy na tym wszyscy”⁴⁹. Zabieg ten obejmuje tworzenie wspólnoty interpretacyjnej, której członkowie godzą się na przyjęcie inkluzywnego „my”, ale również odwołania do znanych ram interpretacyjnych czy „miejsc wspólnych” – symboli, stereotypów, znanych audytorium odniesień kulturowych i historycznych⁵⁰.

Padła nam metropolia, rząd skasował ustawę. Prof. Zimbaro powiedział mi kiedyś, że Ślązacy powinni uczyć się od Zorby. Tego Greka proszącego do tańca chłopca, któremu zgruchotał interes życia. Więc gdy przyjdą wybory i polityczny Zorba znów poprosi do tańca, mówiąc: „Nie kochałem nikogo bardziej niż ciebie”, tańczmy. Hop! Hop! Hop!”⁵¹.

Podkreślając potrzebę uchwalenia ustawy metropolitalnej, dziennikarze kształtowali swoją rolę jako wyraziciele interesów regionu, stawiając po dwóch stronach symbolicznej barykady region Śląska i Warszawę, rozumianą metonimicznie jako władzę centralną, ale także mieszkańców regionu a polityków regionalnych i tych reprezentujących stronę samorządową.

Wspomnianą narrację dziennika wzmacniał także sposób przedstawienia ustawy metropolitalnej jako śląskiej sprawy, rozwiązania uwzględniającego wyjątkowy charakter i specyfikę problemów województwa śląskiego pojmowanego jako „nasz” region. Nieudane próby poparcia przez polityków regionalnych dla procedowanych na szczeblu centralnym kolejnych projektów ustawy, dziennikarze ukazywali z wykorzystaniem toposu „śląskiej krzywdy”⁵², poprzez który aktualizował się obraz Śląska zepchniętego do roli peryferyjnej oraz społeczności regionalnej jako wykorzystanej i niezauważonej przez administrację centralną w Warszawie.

Strategia „uwiedzwienia” czytelnika

Innym zabiegiem, wytyczającym znaczenie projektu metropolitalnego jako dobra wspólnego i istotnej kwestii regionalnej, jest strategia nazwana na potrzeby analizy „uwiedzwieniem”. W ten sposób definiuje się praktyki popularyzowania wiedzy eksperckiej w dyskursie publicznym, w ramach których elity symboliczne,

⁴⁹ M. Krężel, *Supermiasto bez ustawy*, „Dziennik Zachodni”, 18.12.2009, s. 20.

⁵⁰ J. Maćkiewicz, *Metonimia jako narzędzie perswazji (na przykładzie tekstów prasowych)*, „Zeszyty prasoznawcze” 2020, t. 63, nr 3 (243), s. 39.

⁵¹ M. Zasada, *Metropolitalny taniec*, „Dziennik Zachodni”, 8.04.2016, s. 2.

⁵² Por. M.G. Gerlich, *„My prawdziwi Górnioślązacy...” Studium etnologiczne*, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2010.

na przykład specjaliści czy dziennikarze, dostarczają odbiorcom zrozumiałych opisów rzeczywistości, by poszerzyć i kształtować ich wiedzę⁵³. W odniesieniu do stosunkowo nowego pojęcia „metropolii” w dyskursie publicznym strategia ta polega na wyjaśnianiu terminu i budowaniu jego istotności za pomocą tworzonych przez publicystów „Dziennika Zachodniego” kalendarzów kolejnych projektów ustawy metropolitalnej⁵⁴, relacjonujących działania polityków po stronie rządowej w tej sprawie. W „Dzienniku Zachodnim” tworzono ponadto rankingi⁵⁵ oraz listy słów i spraw ważnych dla regionu, do których systematycznie wprowadzano hasło „metropolia”⁵⁶. Szczególnie zaznaczył się w tym względzie 2015 rok, kiedy w serii artykułów i debat pt. „4 idee dla Śląskiego” dziennikarze oraz zapraszani do wywiadów eksperci precyzowali sens wypracowania efektywnego sposobu zarządzania obszarem metropolitalnym, pokazując także jego pozytywne oddziaływanie na pozostałe subregiony województwa śląskiego⁵⁷. Pojęcie „metropolii” utożsamiano ze sprawnie zarządzanym organizmem miejskim, który odpowiada na wyzwania współczesnego świata oraz zapewnia lepszą jakość życia mieszkańcom.

Należy podkreślić, że opisane zabiegi wykorzystywano w prasie w związku z ważnymi wydarzeniami politycznymi w kraju, tj. wyborami parlamentarnymi czy prezydenckimi⁵⁸. Strategia pozycjonowania kwestii metropolitalnej w charakterze sprawy ważnej dla Śląska skierowana była do mieszkańców regionu, ale także do samego prezydenta-elekta. W obu przypadkach mechanizm służył stworzeniu określonych kryteriów oceny działalności politycznej, mobilizował do uważnego śledzenia programów politycznych kandydatów w wyborach i promował uregulowanie kwestii metropolitalnej, kreślącej atrakcyjną wizję rozwojową regionu jako siły napędowej po okresie transformacji i upadku tradycyjnych gałęzi przemysłu. Warto zaznaczyć, iż w tym przypadku realizacja funkcji kontrolnej przez prasę pomogła wyeksponować ideę metropolii jako wspólnego dobra społeczności regionu, na rzecz którego należy świadomie

⁵³ K. Franczak, *Medialne objaśnienia kryzysu gospodarczego w perspektywie framing analysis*, w: *Dyskurs elit symbolicznych. Próba diagnozy*, red. M. Czyżewski i in., Wydawnictwo Sedno, Warszawa 2014, s. 94.

⁵⁴ S. Cichy, *Śląskie i Warszawa, tylko u nas wielkie metropolie*, „Dziennik Zachodni”, 5.02.2011, s. 3; A. Pustułka, *Platforma znów chce wskrzesić metropolię...*, s. 3.

⁵⁵ M. Zasada, *Pięć modnych słów roku 2015. Ranking subiektywny*, „Dziennik Zachodni”, 24.12.2015, s. 5; A. Pustułka, *Pięć nadziei na 2016 rok...*, s. 4.

⁵⁶ M. Zasada, *Miej pojęcie czyli słownik wyrazów trudnych z mijającego tygodnia*, „Dziennik Zachodni”, 30.09.2011, s. 28.

⁵⁷ M. Twaróg, M. Zasada, *Pomyślmy: 4 idee dla Śląskiego. Politykom pod rozwagę*, „Dziennik Zachodni”, 26.06.2015, s. 14–15; M. Zasada, *Cztery zadania dla prezydenta Dudy w Śląskiem*, „Dziennik Zachodni”, 7.08.2015, s. 4–5.

⁵⁸ Idem, *Śląskie decyduje, bo tu jest ponad 3,5 miliona głosów do zdobycia*, „Dziennik Zachodni”, 13.05.2015, s. 3; idem, *Mały śląski poradnik...*, s. 14–15.

podejmować wysiłki i działania w życiu publicznym i politycznym. Skuteczna realizacja idei wiąże się ponadto z wzięciem odpowiedzialności za wspólny los społeczności obszaru metropolitalnego.

Wnioski

Budowanie zainteresowania polityką metropolitalną i zaangażowania obywatelskiego w kwestie konstruowania metropolii rozumianej jako silna instytucja zarządzania obszarem metropolitalnym stanowiło jedną z istotnych funkcji prasy lokalnej w badanym okresie. Na podstawie analizy materiału empirycznego można stwierdzić, że dwa główne obrazy metropolii – idealny i rzeczywisty (najczęściej negatywny) – wzajemnie uzupełniają się w realizacji wspomnianej funkcji, obejmując także kontrolę rozwoju projektu metropolitalnego na podstawie regulacji ustawowych i transformacji dotychczas funkcjonującego Górnośląskiego Związku Metropolitalnego. Ważną obserwacją płynącą z przeprowadzonych badań jest to, że nawet negatywny obraz rzeczywistości może przewrotnie sprzyjać jednoczeniu obywateli (mieszkańców) poprzez stworzenie podstaw dla projekcji pożądanego kierunku rozwoju. Zatem potencjalne wyłanianie się przestrzeni przeżywanej i obywatelstwa nie tyle wiąże się z negatywnym obrazem metropolii w postaci dysfunkcjonalnego związku metropolitalnego, ile z jej ideą jako dobra wspólności społeczności regionalnej.

Kontrastując ideę metropolii z jej realizacją w postaci dysfunkcjonalnego GZM, dziennikarze starali się wywołać sprzeciw czytelników wobec bierności elit politycznych różnych szczebli i motywowali do działania na rzecz kwestii metropolitalnej poprzez praktyki udziału w życiu politycznym, co wpisuje się w model substancjalny obywatelstwa. Analiza sposobu prezentacji tematu przez media wykazała, że poprzez akcentowanie konfliktu, dziennikarze dążyli do wzbudzenia zainteresowania i wsparcia społecznego dla idei metropolii. Dodatkowo wysiłki periodyków koncentrowały się na zwiększeniu znaczenia kwestii metropolitalnej w agendzie politycznej zarówno państwa, jak i regionu. Biorąc powyższe pod uwagę, a także artykułowaną wprost na łamach dzienników potrzebę wsparcia wymiaru kulturowego metropolizacji, należy podkreślić, iż nadrzędny cel dyskursu prasy zawierał się w kształtowaniu świadomości tego procesu.

Dyskurs prasy tworzy podstawy do wyłaniania się przestrzeni przeżywanej w odniesieniu do obszaru metropolitalnego w województwie śląskim poprzez ekspresję społecznych oczekiwań, niezadowolenia z działań elit politycznych i integracji wokół pożądanej wizji idealnej metropolii jako miejsca dobrego życia i realizacji potencjału. W tym celu dziennikarze wykorzystali konkretne strategie językowe. Należy jednak pamiętać, że wyłanianie się świadomości

metropolitalnej to złożony proces, który opiera się także na wymiarze pragmatycznym, bezpośredniego doświadczenia rzeczywistości metropolitalnej oraz pozytywnej oceny działań podejmowanych przez instytucję zarządzania obszarem. Stanowią one podstawę do zaangażowania i aktywności użytkowników przestrzeni metropolitalnej, a także ewentualnego wykształcenia się na pewnym etapie poczucia przynależności do wspólnej metropolitalnej społeczności. Metropolitalne obywatelstwo o charakterze substancjalnym można wzmacniać przez stworzenie mieszkańcom możliwości do aktywnego udziału w procesach decyzyjnych, czego przykładem są rozmaite obywatelskie ciała doradcze i konsultacyjne czy instytucja wyborów bezpośrednich władz metropolitalnych zapewniająca stosowną legitymizację społeczną. Rozwiązania zaproponowane w odniesieniu do nowej instytucji metropolitalnej w województwie śląskim (Górnośląsko-Zagłębiowska Metropolia), powołanej na mocy prawa, lecz bez wyborów bezpośrednich władz, wciąż powinny być uzupełniane działaniami oddolnymi i wsparciem partycypacji mieszkańców, by umożliwić ekspresję obywatelstwa w sferze wartości i praktyk.

Bibliografia

Teksty źródłowe

- Cichy S., *Śląskie i Warszawa, tylko u nas wielkie metropolie*, „Dziennik Zachodni”, 5.02.2011.
- Jedlecki P., *Metropolia zmarnowała rok*, „Gazeta Wyborcza”, 10.02.2009, <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/5260112/METROPOLIA-ZMARNOWALA-ROK> (dostęp: 23.01.2024).
- Krężel M., *Supermiasto bez ustawy*, „Dziennik Zachodni”, 18.12.2009.
- Pustułka A., *Struktura gospodarcza naszej metropolii*, „Dziennik Zachodni”, 11.02.2009.
- Pustułka A., *A u nas metropolii jak nie było, tak nie ma*, „Dziennik Zachodni”, 19.03.2009.
- Pustułka A., *Hity i kity minionej dekady – czyli co nas zachwycało, a co wkurzyło*, „Dziennik Zachodni”, 31.12.2010.
- Pustułka A., *Platforma znów chce wskrzesić metropolię. Liczą na cud czy co?*, „Dziennik Zachodni”, 25.07.2013.
- Pustułka A., *Pięć nadziei na 2016 rok. Ranking subiektywny*, „Dziennik Zachodni”, 8.01.2016.
- Pustułka A., *Ten, kto stanie na czele metropolii, musi dbać, żeby nie stała się atrapą*, „Dziennik Zachodni”, 31.05.2017.
- Smolorz M., *Metropolia*, „Gazeta Wyborcza”, 29.03.2007, <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/4848363/Metropolia> (dostęp: 12.01.2024).
- Smolorz M., *Metropolia, czyli śląskie mrzonki*, „Dziennik Zachodni”, 16.04.2008.
- Szczyptański M., *Tworzeniu metropolii muszą towarzyszyć także wielkie inwestycje*, „Dziennik Zachodni”, 26.05.2017.
- Twaróg M., Zasada M., *Pomyślmy: 4 idee dla Śląskiego. Politykom pod rozwagę*, „Dziennik Zachodni”, 26.06.2015.
- Zasada M., *Miej pojęcie czyli słownik wyrazów trudnych z mijającego tygodnia*, „Dziennik Zachodni”, 30.09.2011.
- Zasada M., *Metropolia albo śliwka w kompot*, „Dziennik Zachodni”, 14.10.2011.
- Zasada M., *PLUM: 48 dni: Metropolia to uciekający pociąg do Europy*, „Dziennik Zachodni”, 10.01.2012.

- Zasada M., *Śląskie decyduje, bo tu jest ponad 3,5 miliona głosów do zdobycia*, „Dziennik Zachodni”, 13.05.2015.
- Zasada M., *Mały śląski poradnik dla nowego prezydenta Polski*, „Dziennik Zachodni”, 29.05.2015.
- Zasada M., *Cztery zadania dla prezydenta Dudy w Śląskiem*, „Dziennik Zachodni”, 7.08.2015.
- Zasada M., *Pięć modnych słów roku 2015. Ranking subiektywny*, „Dziennik Zachodni”, 24.12.2015.
- Zasada M., *Metropolitalny taniec*, „Dziennik Zachodni”, 8.04.2016.

Literatura

- Benford R.D., Snow D.A., *Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment*, „Annual Review of Sociology” 2000, nr 26, s. 611–639.
- Czachur W., *Dyskursywny obraz rzeczywistości*, „Tekst i dyskurs – Text und Diskurs” 2011, nr 4, s. 79–97.
- Czyżewski M., Kowalski S., Piotrowski A., *Wprowadzenie*, w: *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, red. M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski, Wydawnictwo Aureus, Kraków 1997, s. 15–48.
- Dalton R., *Citizenship Norms and the Expansion of Political Participation*, „Political Studies” 2008, nr 1 (56), s. 76–98. DOI: 10.1111/j.1467-9248.2007.00718.x.
- van Dijk T.A., *Dyskurs jako struktura i proces*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.
- Duszak A., *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.
- Entman R.M., *Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm*, „Journal of Communication” 1993, nr 4 (43), s. 51–58.
- Farr R.M., Moscovici S., *Social Representations*, Cambridge University Press, Cambridge 1984.
- Franczak K., *Medialne objaśnienia kryzysu gospodarczego w perspektywie framing analysis*, w: *Dyskurs elit symbolicznych. Próba diagnozy*, red. M. Czyżewski, K. Frączak, M. Nowicka, J. Stachowiak, Wydawnictwo Sedno, Warszawa, s. 91–122.
- Frémont A., *L’Espace vécu*, „Actes du colloque de Rouen” 1976, Publication des Universités de Caen, Orléans, Paris I, Rouen et Vincennes, s. 218–226.
- Gamson W., Modigliani A., *Media Discourse and Public Opinion on Nuclear Power. A Constructionist Approach*, „American Journal of Sociology” 1989, nr 1 (95), s. 1–37.
- Gawron G., Rojek-Adamek P., *Europejskie szlaki – śląskie drogi. Trendy rozwojowe Górnośląsko-Zagłębiowskiej Metropolii „Silesia”. Raport z badań*, WSZiNS, Tychy 2011.
- Gerlich M.G., *„My prawdziwi Górnoślązacy...” Studium etnologiczne*, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2010.
- Gitlin T., *The Whole World Is Watching: Mass Media in the Making and Unmaking of the New Left*, University of California Press, Berkeley 1980.
- Grybosiowa A., *„Swoi” i „obcy” na Śląsku. Problem koegzystencji językowej*, w: *Miasto. Teren koegzystencji pokoleń*, red. Z. Staszewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1999, s. 34–39.
- Horolets A., *Dyskursywne wymiary integracji europejskiej*, w: *Europa w polskich dyskursach*, red. A. Horolets, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006, s. 6–9.
- Jałowicki B., *Spółeczne wytwarzanie przestrzeni*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010.
- Koszevska J., *Dobro wspólne w przestrzeni miasta – analiza porównawcza w Polsce i we Francji na przykładach wybranych dzielnic Warszawy i Paryża*, dysertacja doktorska, PW, Wydział Architektury i Sorbonne Université, Faculté des lettres, Ecole Doctorale de Géographie de Paris 2019.
- Kotras M., *Praktyki ramowania i preramowania w dyskursie medialnym dotyczącym Okrąglego Stołu*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2017, nr 3 (13), s. 70–95.
- Kowalewski M., *Protest miejski: przestrzenie, tożsamości i praktyki niezadowolonych obywateli miast*, Nomos, Kraków 2016.
- Le Galès P., *Du gouvernement des villes à la gouvernance urbaine*, „Revue française de science politique” 1995, nr 1 (45), s. 57–95. DOI: 10.3406/rfsp.1995.403502.

- Lefebvre H., *Prawo do miasta*, „Praktyka Teoretyczna” 2012, nr 5, <https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/a61a2e86-8796-4d5b-9ecc-230239fdc642/content> (dostęp: 24.02.2024).
- Lefebvre H., *The Production of Space*, tłum. D. Nicholson-Smith, Blackwell Publishing, Malden, Oxford–Carlton 2010.
- Maćkiewicz J., *Metonimia jako narzędzie perswazji (na przykładzie tekstów prasowych)*, „Zeszyty prasoznawcze” 2020, t. 63, nr 3 (243), s. 33–46.
- Marody M., Giza-Poleszczuk A., *Przemiany więzi społecznych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2004.
- Nawratek K., *Miasto jako idea polityczna*, Korporacja Ha!art, Kraków 2008.
- Nowicka-Franczak M., *Transformacja w zmieniającej się narracji liberalno-lewicowej. Przykład publicystyki Grzegorza Sroczyńskiego i Rafała Wosia*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2018, nr 4 (14), s. 40–65.
- Ostrom E., *Dysponowanie wspólnymi zasobami*, Wolters Kluwer Business, Warszawa 2013.
- Palczewski M., *Koncepcja framingu i jej zastosowanie w badaniach newsów w Wiadomościach TVP i Faktach TVN*, „Studia Medioznawcze” 2011, nr 1 (44), s. 31–41.
- Pyka R., *Przestrzeń społeczna jako wyzwanie reform terytorialnych*, w: Zbigniew Rykiel i przestrzeń społeczna, red. Z. Rykiel, Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, Rzeszów 2019.
- Rosner K., *Narracja, tożsamość i czas*, Universitas, Kraków 2003.
- Taylor L., Willis A., *Medioznawstwo. Teksty, instytucje i odbiorcy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006.
- Warchala J., *Horyzonty manipulacji: perswazja, manipulacja, interpretacja*, w: *Manipulacja w języku*, red. P. Krzyżanowski, P. Nowak, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2014.

ŁUCJA KAPRALSKA*, AGATA MAKSYMOWICZ**

Jesień życia pracowników nauki. Codzienność i kontakty społeczne emerytowanych nauczycieli akademickich uczelni krakowskich

Autumn of Life of Research Scientists. Everyday Living
and Social Contacts of Retired Academic Teachers
of Krakow Universities

Abstrakt

Artykuł dotyczy sposobów przeżywania starości przez grupę społeczno-zawodową, jaką są emerytowani pracownicy nauki i opiera się na wywiadach pogłębionych przeprowadzonych wśród 12 uczonych krakowskich w stanie spoczynku. Celem badań było przedstawienie organizacji ich życia codziennego, hobby, zainteresowań oraz relacji społecznych z innymi, uznawanych przez badaczy za podstawę pomyślnego starzenia się. Wyniki wskazują, iż emerytura dostarcza badanym satysfakcji z powodu nieśpiesznego trybu życia i wolności od obowiązków. Dominuje orientacja na rodzinę, relacje z przyjaciółmi oraz hobby i niestereotypowe sposoby spędzania wolnego czasu. Najpopularniejsza czynność polskich emerytów, jaką jest oglądanie telewizji, nie jest wskazywana przez badanych. Uczonych-seniorów odróżnia od innych emerytów przede wszystkim podtrzymywanie swojej życiowej roli społecznej, zarówno poprzez opóźnianie czasu przejścia na emeryturę, jak i podejmowanie w jakimś zakresie zadań związanych z nauczaniem także w jej trakcie. Taka postawa

* Dr Łucja Kapralska – AGH Akademia Górniczo-Hutnicza, Wydział Humanistyczny, Katedra Studiów nad Społeczeństwem i Technologią, Kraków, e-mail: lkapral@agh.edu.pl, ORCID: 0000-0003-3125-0603.

** Dr Agata Maksymowicz – AGH Akademia Górniczo-Hutnicza, Wydział Humanistyczny, Katedra Studiów nad Społeczeństwem i Technologią, Kraków, e-mail: amaksym@agh.edu.pl, ORCID: 0000-0002-4542-1760.

wpisuje się w teorię aktywnej starości/kontynuacji roli i pozwala optymistycznie myśleć o jakości jesieni życia badanych seniorów.

Słowa kluczowe: uczeni-seniorzy, czas wolny, emerytura, teoria aktywności, kontynuacja roli

Abstract

The work concerns the ways of experiencing old age by a socio-professional group, such as retired scientists, and is based on in-depth interviews conducted among 12 retired scientists from Krakow. The aim of the research was to present the organisation of their everyday life, hobbies, interests and social relationships with others, considered by researchers to be the basis for successful ageing. The results indicate that retirement provides respondents with satisfaction due to a leisurely lifestyle and freedom from duties. The dominant focus is on family, relationships with friends, hobbies and non-stereotypical ways of spending free time. The most popular activity of Polish retirees, which is watching television, is not indicated by the respondents. What distinguishes senior scientists from other retirees is maintaining their social role in life, both by delaying retirement and by undertaking, to some extent, tasks related to this role also during it. This attitude fits into the theory of active ageing/role continuation and allows us to think optimistically about the quality of the autumn of life of the surveyed seniors.

Keywords: scientists-seniors, leisure time, retirement, theory of activity, continuation of social role

Wprowadzenie

Niniejszy artykuł odnosi się do zagadnienia czasu wolnego szczególnej grupy seniorów, jaką są emerytowani pracownicy wyższych uczelni Krakowa. Temat czasu wolnego emerytów jest od dawna obecny w badaniach poświęconych starości. Socjologia starości, psychologia, andragogika, demografia, planowanie społeczne, ekonomia i medycyna zajmują się powyższą tematyką z punktu widzenia swoich dziedzin¹. Nadmiar czasu wolnego, bo w zasadzie tym właśnie – czasem wolnym od obowiązków zawodowych – jest emerytura, może być zarówno błogosławieństwem – radością z uzyskanej wolności, jak

¹ Por. R. Kałużny, *Aktywność edukacyjno-zawodowa seniorów formą zagospodarowania czasu na emeryturze*, „Edukacja dorosłych” 2014, nr 2, s. 79–90; A. Lubrańska, E. Zawira, *Wolontariat – jako przykład bycia i stawiania się w starości*, „Exlibris Biblioteka Gerontologii Społecznej” 2021, nr 1 (20), s. 52–69; R. Grzywacz, J. Zawada, *Aktywność fizyczna seniorów w czasie wolnym jako kluczowy element zdrowia psychofizycznego*, w: *Kultura czasu wolnego we współczesnym świecie*, red. V. Tanaś, W. Wel-skop, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Biznesu i Nauk o Zdrowiu, Łódź 2016; T. Różański, *Wybrane problemy czasu wolnego ludzi starszych w Polsce, w: Starość. Poznać, przeżyć, zrozumieć*, red. M. Halicka, J. Halicki, E. Kramkowska, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2016; P. Woszczyk, *Style życia ludzi starych, czyli co robić z czasem wolnym na emeryturze*, w: *Małe tęsknoty? Style życia w czasie wolnym we współczesnym społeczeństwie*, red. W. Muszyński, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2009; A. Zwoliński, *Czas wolny ludzi starszych*, w: *Encyklopedia starości, starzenia się i niepełnosprawności*, t. 1, red. A. Zych, Stowarzyszenie Thesaurus Silesiae – Skarb Śląski, Katowice 2017; Ł. Kapralska, *Aktywizacja seniorów jako problem społeczny*, w: *Inkluzja czy ekskluzja? Człowiek stary w społeczeństwie*, red. M. Synowiec-Piłat, B. Kwiatkowska, K. Boryslawski, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, Wrocław 2015.

i przekleństwem z powodu pustki, jaką powoduje brak pracy. Badacze wymieniają całą grupę postaw – obok zachowań aktywnych czy nawet nadaktywnych po stan bierności i poddania się nadchodzącej starości². Socjologowie podkreślają wagę relacji społecznych w wieku senioralnym, w tym otrzymywanie wsparcia ze strony otoczenia seniorów na różnych etapach emerytury³. Mając na względzie powyższe, skrótkowo zarysowane zagadnienia związane z czasem wolnym seniorów, byliśmy zainteresowane tym, jak zbiorowość emerytowanych nauczycieli akademickich zarządza swoją emeryturą, co łączy ich z innymi emerytami w Polsce oprócz nowego statusu emeryta? Jak organizują swój czas na emeryturze? Jakie role społeczne zastępują im dawną, związaną z wysokim statusem i prestiżem społecznym rolę uczonego? By odpowiedzieć na powyższe pytania, przeprowadziliśmy badania jakościowe (wywiady pogłębione) w środowisku uczelni Krakowa. Niniejszy artykuł prezentuje wstępne wyniki naszych badań.

Pracownicy nauki – specyfika grupy społeczno-zawodowej

W świetle *Prawa o szkolnictwie wyższym i nauce* nauczyciel akademicki to

Pracownik uczelni zajmujący się kształceniem lub/i prowadzeniem działalności naukowej, zatrudniony w grupie stanowisk: dydaktycznych, badawczych, badawczo-dydaktycznych. Pracownicy naukowo-dydaktyczni są zobowiązani: 1. kształcić i wychowywać studentów, 2. prowadzić badania naukowe i prace rozwojowe, rozwijać twórczość naukową albo artystyczną, 3. uczestniczyć w pracach organizacyjnych uczelni⁴.

W roli nauczyciela akademickiego mieści się zatem aspekt dydaktyczny i wychowawczy, aspekt badawczy, związany z dziedziną, która go interesuje, współorganizacja życia uczelni w różnych jego przejawach, a także promowanie własnych osiągnięć i zarządzanie własnym rozwojem. Jak pisze Piotr Sztompka, „smak i zarazem ciężar roli uczonego polega na nieustannej presji bycia lepszym od siebie wczoraj i od innych pracowników”⁵.

² A. Zbonikowski, M. Zadworna-Cieślak, *Czas wolny jako przestrzeń ryzykownego doświadczania starości przez seniorów*, w: *Kultura czasu wolnego we współczesnym świecie*, red. V. Tanaś, W. Welskop, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Biznesu i Nauk o Zdrowiu, Łódź 2016, s. 413–422.

³ P. Szukalski, *Zagrożenie czy wyzwanie – proces starzenia się ludności*, „Polityka Społeczna” 2006, nr 9, s. 6–10; A. Mirczak, *Determinanty wsparcia społecznego wśród starszych mieszkańców wsi*, „Labor et Educatio” 2014, nr 2, s. 190.

⁴ Źródło definicji: Ustawa z dnia 20 lipca 2018 Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. z 2018 r. poz. 1668 z późn. zm.).

⁵ P. Sztompka, *Podstawy autokontroli nauki*, w: *Lepsze w nauce*, red. W. Dryll, Funna, Wrocław 2000, s. 65.

Przede wszystkim nauczyciel akademicki jest częścią grupy społeczno-zawodowej określanej mianem inteligencji.

Jest to grupa zawodowa usytuowana w niezwykle ważnym i prestiżowym miejscu w tzw. społecznym podziale pracy. Jej podstawowym zadaniem jest zachowanie spójności między nauką a społeczeństwem, jego teraźniejszością a perspektywą rozwoju. Instytucjonalnie związany jest ze szkolnictwem wyższym, w którym realizuje zarówno zadania naukowe i badawcze, jak i edukacyjne⁶.

Formalne określenie charakteru, roli i obowiązków nauczyciela akademickiego nie oddaje osobliwości tej profesji – z jednej strony charakteryzuje ją wysoka autonomia i elastyczny czas pracy, ale też ten nienormowany czas pracy staje się często pełen niemających końca obowiązków. Wspomniana autonomia w działaniu wiąże się z wolnościami akademickimi, ale podlegają one licznym presjom – ciągłego rozwoju i doksztalcania się, konieczności pozyskiwania grantów, punktów za publikacje, dobrych ocen od studentów i przełożonych podczas procesów nieustającej i wielostronnej ewaluacji. Warto dodać, iż ze względu na twórczy charakter pracy, zasób wiedzy, kapitał kulturowy, szacunek dla prawdy, refleksyjność, ludzi nauki bardzo często określa się mianem intelektualistów. Tym samym podkreśla się ich przynależność do kategorii społecznej związanej z obszarem abstrakcyjnego myślenia, odznaczającej się kulturą umysłową określaną mianem „wyższej”, a także ze sztuką i jej ideałami. Tworzą ją osoby wybitne, najbardziej kreatywne, przede wszystkim artyści i uczeni⁷. Pojęcie „inteligent” i „intelektualista” nie są, rzecz jasna tożsame, jednak, jak pisze Piotr Kulas, „Intelektualiści i inteligencja traktowani są przez polskich badaczy jako uzupełniający się układ”⁸. To wszystko sprawia, iż jest to także zawód ciągle cieszący się wysokim prestiżem społecznym, co wiąże się także nie tylko z obecną pozycją i osiągnięciami uczonych, ale i z historyczną rolą polskiej inteligencji w społeczeństwie.

Jeśli chodzi o interesujący nas aspekt losów zawodowych uczonych – przejście na emeryturę – także i tu można mówić o pewnej specyfice, gdyż następuje ono obecnie później niż w innych grupach zawodowych. Samodzielni pracownicy nauki mogą pracować do 70. roku życia, pozostali – na ogół do 67. roku życia (ale np. w Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie – do 68. roku życia). Dotyczy

⁶ K. Wenta, *Przygotowanie nauczycieli akademickich do ról zawodowych, w tym do kompetencji zawodowych*, w: *Wprowadzenie do pedagogiki szkoły wyższej*, red. K.W. Jaskot, Oficyna IN PLUS, Szczecin 2006, s. 321.

⁷ J. Żarnowski, *Intelektualiści*, w: *Encyklopedia socjologii*, Wydawnictwo Oficyna Naukowa, Warszawa 1998, s. 334–335.

⁸ P. Kulas, *Inteligencja zaprzeczona. Etos i tożsamość młodych inteligentkich elit*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2017, s. 312.

to zarówno kobiet, jak i mężczyzn. Wskazany pułap wieku nie ma charakteru obligatoryjnego, mówi o możliwości danej przez uczelnie swoim pracownikom. Ta praktyka ma określone konsekwencje: późniejszy czas przejścia na emeryturę to dłuższa aktywność zawodowa i będąca jej rezultatem wyższa kwota finansowego świadczenia emerytalnego, a tym samym – dobrostan ekonomiczny emerytowanych uczonych.

Zgłębiając temat emerytowanych pracowników nauki, natrafiłyśmy na lukę badawczą – w dostępnej, bardzo obszernej literaturze przedmiotu trudno znaleźć badania dotyczące wzorów zagospodarowania emerytury przez tę grupy zawodową. Badaczkom udało się znaleźć eseje zamieszczone w czasopismach poświęconych tematyce szkolnictwa wyższego poruszające interesujący je temat w kontekście niejako przymusowego przechodzenia na emeryturę osób w sile wieku i w pełni sprawności intelektualnej⁹. W podobnym duchu utrzymane są inne felietony, o czym świadczą już same ich tytuły: „Przedwcześnie emeryci”, „Jesień życia profesora akademickiego”¹⁰. Praktyczne wskazówki, jak ten problem rozwiązać, daje artykuł profesora Bolesława Rutkowskiego „Emerytowany profesor czy profesor emeritus”, pokazujący sposób zagospodarowania potencjału uczonych w starszym wieku poprzez utworzenie dla uczonych-seniorów stanowiska *professor emeritus*, obecnego na wielu uczelniach europejskich¹¹. Podobne rozwiązania zaczynają być wprowadzane na niektórych polskich uczelniach¹².

⁹ W. Tłokiński, *(Prze)uczona polska starość*, „Forum Akademickie” 2009, nr 1, <https://prenumeruj.forumakademickie.pl/fa/2009/01/przeuczona-polska-starosc/> (dostęp: 10.04.2024).

¹⁰ A. Nowakowski, *Przedwcześnie emeryci?*, „Forum Akademickie” 2012, nr 4, <https://prenumeruj.forumakademickie.pl/fa/2012/04/przedwczesni-emeryci/> (dostęp: 2.06.2024); A. Malinowski, *Jesień życia nauczyciela akademickiego – seniora*, „Uniwersytet Zielonogórski” 2015, nr 8, s. 12–13, <http://miesiecznik.uz.zgora.pl/wydawnictwo/miesiecznik11-2015/07.pdf> (dostęp: 14.11.2024).

¹¹ B. Rutkowski, *Emerytowany profesor czy profesor emeritus?*, „Gazeta AMG” 2017, nr 5, s. 40–41.

¹² Na przykład w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego status profesora emerytowanego został wprowadzony w 2020 roku „w celu zachowania więzi z Uczelnią oraz podtrzymywania kontaktów międzypokoleniowych sprzyjających wymianie doświadczeń zawodowych i naukowych” (Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, *Status profesora emerytowanego SGGW*, <https://www.sggw.edu.pl/status-profesora-emerytowanego-sggw/> [dostęp: 15.11.2024]); podobnie ma się rzecz na Uniwersytecie Warszawskim (Zarządzenie nr 214 Rektora Uniwersytetu Warszawskiego z dnia 23 września 2020 r. w sprawie uprawnień emerytowanego profesora Uniwersytetu Warszawskiego, <https://monitor.uw.edu.pl/Lists/Uchway/Attachments/5610/M.2020.405.Zarz.214.pdf> [dostęp: 15.11.2024]), Politechnice Warszawskiej (Komisja Rektorska ds. statusu emerytowanego profesora PW „Professor Emeritus”, <https://www.bip.pw.edu.pl/Wladze/Zespoly-Rady-Komisje-Kapituly-Rzeczniczy-koordynatorzy/Komisje/Komisje-Rektorskie/Komisja-Rektorska-ds.-statusu-emerytowanego-profesora-PW-Professor-Emeritus> [dostęp: 14.11.2024]) czy Uniwersytecie Gdańskim (Zarządzenie nr 20/R/22 Rektora Uniwersytetu Gdańskiego z dnia 7 lutego 2022 roku w sprawie statusu i uprawnień emerytowanego profesora Uniwersytetu Gdańskiego, https://bip.ug.edu.pl/akty_normatywne/109133/zarzadzenie_nr_20r22_rektora_uniwersytetu_gdanskiego_z_dnia_7_lutego_2022_roku_w_sprawie_statusu_i_uprawnien_emerytowanego_profesora_uniwersytetu [dostęp: 15.11.2024]).

Jedynym badaniem, które pośrednio odnosi się do stanu emerytalnego nauczycieli akademickich, jest praca Anny Knapieńskiej *Kobiety w technonaucze. Biografie zawodowe profeserek*, gdzie autorka zamieszcza narracje biograficzne profeserek w wieku 71–81 lat, w tym także na temat przymusowego przejścia na emeryturę, porzucenia formalnej roli naukowca i aktywności na emeryturze, będącej próbą podtrzymania budowanego przez lata statusu¹³. W jakimś stopniu do podejmowanej przez nas tematyki odnosi się również zbiór artykułów w monografii *Starość i młodość w nauce*¹⁴, gdzie uczeni w różnym wieku odnoszą się do obecności – czasem przydługiej – naukowców starszego pokolenia na uczelniach. Podsumowując powyższe zestawienie, wydaje się, że po pierwsze – samo środowisko uczonych widzi potrzebę takich badań, po drugie – takie studia nie istnieją¹⁵.

Czas wolny emerytów

Współczesne tendencje w demografii wskazują, że żyjemy coraz dłużej i inaczej postrzegamy i przeżywamy metrykalną starość. W świetle danych Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) w 2022 roku przeciętne trwanie życia mężczyzn w naszym kraju wyniosło 73,4 roku, a kobiet 81,1 roku. W porównaniu z danymi z 2021 roku długość życia zwiększyła się odpowiednio o 1,7 i 1,4 roku. Jeśli wziąć pod uwagę rok 1990, to trwanie życia było dłuższe o 7,2 oraz 5,9 roku¹⁶. Wydłużenie życia powoduje, że istotny staje się problem spędzania czasu na emeryturze. Seniorzy w sposób naturalny ograniczają, przestają realizować lub znacząco zmieniają swoje poprzednie role społeczno-zawodowe, choć warto zaznaczyć, iż w 2023 roku współczynnik aktywności zawodowej w grupie wieku 60–89 lat wyniósł 15,4%. W całej populacji aktywnych zawodowo Polaków

¹³ A. Knapieńska, *Kobiety w technonaucze. Biografie zawodowe profeserek*, Ośrodek Przetwarzania Informacji – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2022, s. 85.

¹⁴ *Starość i młodość w nauce. Fundacja na rzecz nauki polskiej*, red. H. Samsonowicz, J. Sławiński, M. Ziółkowski, Wydawnictwo Funna, Wrocław 2001.

¹⁵ W piśmiennictwie zagranicznym podjęty przez nas temat jest częściowo poruszany: por. np.: M. Cahill, R. Galvin, J. Pettigrew, *Being an Academic Retiree: A Qualitative, Follow-up Study of Women Academics in the Republic of Ireland*, „Irish Journal of Occupational Therapy” 2022, nr 1 (50), s. 42–50; M. Cahill, R. Galvin, J. Pettigrew, *The Transition on Retirement Experiences of Academics in Higher Education: A Meta-Ethnography*, „The Gerontologist”, 2019, nr 3 (59), s. e177–e195; R. George, M. Maguire, *Academics ‘Staying On’ Post Retirement Age in English University Departments of Education: Opportunities, Threats and Employment Policies*, „British Journal of Educational Studies” 2020, nr 4 (69), s. 1–18; D. Mičetić-Turk, M. Šikić-Pogačar, M. Šikić, *Life and Academic Activities of Professors Emeriti and Retired Professors on University of Maribor*, „Informatologia” 2021, nr 3/4 (54), s. 171–180.

¹⁶ *Trwanie życia w Polsce w 2021. Analizy statystyczne GUS 2022*, red. D. Szaltys, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2022.

w wieku 15–89 lat osoby w wieku 60–89 lat stanowiły 8,1%¹⁷. Seniorzy inaczej realizują role rodzinne, członka wspólnoty towarzyskiej czy lokalnej. To, jaki jest kierunek tej zmiany, zależy od wielu czynników – stanu zdrowia, finansów, miejsca zamieszkania, społecznego otoczenia seniora, dostępności doświadczeń życiowych seniorów, w tym stylu życia oraz wyboru – świadomego lub nie – określonych strategii emerytalnych. Nie każdy senior chce być aktywny na emeryturze i wybiera raczej wycofanie niż aktywność.¹⁸ Jak to było wspomniane we Wprowadzeniu, sposoby zagospodarowania czasu wolnego na emeryturze są przedmiotem badań wielu dziedzin nauki¹⁹. Jednym z najbardziej aktualnych jest badanie PolSenior2 2021, dotyczące sytuacji zdrowotnej i socjalnej seniorów w Polsce, które dostarcza szerokiego wglądu w różnorodne aspekty życia osób starszych²⁰. Jeśli chodzi o najpopularniejsze czynności, jakimi zajmują się seniorzy w wolnym czasie, to przedstawiają się one następująco:

1. Oglądanie telewizji oraz filmów DVD. Jest to najczęściej wskazywana forma spędzania wolnego czasu przez seniorów – 95,2% osób starszych bez względu na płeć.
2. Słuchanie radia: wielu seniorów preferuje radio jako źródło informacji i rozrywki – 77,6%.
3. Czytanie książek i prasy – 53,7%.
4. Spotkania towarzyskie: z rodziną i przyjaciółmi – 91,3%.
5. Uczestnictwo w zajęciach kulturalnych i edukacyjnych: wizyty w teatrach, koncertach czy muzeach, a także kursach i warsztatach edukacyjnych – ok. 33%.
6. Religia: udział w praktykach religijnych i odwiedzanie miejsc kultu – 76,8%.
7. Korzystanie z Internetu: coraz więcej seniorów korzysta z Internetu do komunikacji, rozrywki i zdobywania informacji – 41,6%.
8. Działalność społeczna – 14 %.
9. Działka – 31,7%.

¹⁷ Minister do spraw Polityki Senioralnej, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za 2023 r.*, Warszawa 2024, s. 20, <https://das.mpips.gov.pl/source/2024/Informacja%20o%20sytuacji%20osob%20starszych%20w%20Polsce%20za%202023%20r..pdf> (dostęp: 2.06.2024).

¹⁸ B. Schönbrodt, K. Vell, *Zjawisko wycofania społecznego w kontekście „aktywnego starzenia się”: potrzeba działania i przykłady dobrych praktyk w Niemczech*, „Problemy polityki społecznej” 2012, nr 18, s. 63–75.

¹⁹ Por. B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięglewska, *Podstawy gerontologii społecznej*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2006, s. 62–63; M. Halicka, J. Halicki, *Integracja społeczna i aktywność ludzi starszych*, w: *Polska starość*, red. B. Synak, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2002, s. 189–218.

²⁰ *PolSenior2. Badanie poszczególnych obszarów stanu zdrowia osób starszych, w tym jakości życia związanej ze zdrowiem*, red. P. Błędowski i in., Gdański Uniwersytet Medyczny, Gdańsk 2021, s. 931–963, https://polsenior2.gumed.edu.pl/attachment/attachment/82370/PolSenior_2.pdf (dostęp: 2.06.2024). W przedstawionych wynikach badań odpowiedzi respondentów nie sumują się do 100, ponieważ mieli oni możliwość wielokrotnego wyboru.

10. Wyjazdy jednodniowe – 24,9%.
11. Wyjazdy wielodniowe – 22,4%.
12. Wczasy – 38,2%.

Powyższe aktywności odzwierciedlają zróżnicowane zainteresowania i potrzeby seniorów w Polsce, pokazując, że osoby starsze angażują się w wiele różnych form spędzania wolnego czasu, które przyczyniają się do ich dobrostanu i aktywnego starzenia się. Według przytaczanego badania formy spędzania czasu wolnego zależą od czynników takich jak wiek, płeć, miejsce zamieszkania, dochody czy wykształcenie. Młodszy seniorzy i mieszkańcy miast są bardziej aktywni, korzystają z Internetu i aktywnych form spędzania wolnego czasu, podczas gdy starsze grupy wiekowe i mieszkańcy wsi częściej wybierają tradycyjne i mniej wymagające aktywności. Kobiety i mężczyźni również różnią się pod względem preferencji i aktywności, co odzwierciedla ich tradycyjnie pojmowane role społeczne i zainteresowania²¹. Analiza strategii zagospodarowania czasu wolnego badanych przez nas emerytów zostanie umieszczona na tle badań o charakterze ogólnopolskim.

Teorie starości

Seniorzy i ich aktywność na emeryturze są przedmiotem zainteresowania różnych nauk – nie tylko empirii, ale i teorii. Polski badacz starości Jerzy Halicki wymienia następujące teorie odnoszące się do sytuacji społecznej seniorów: teoria wycofania, teoria modernizacji, koncepcja biegu życia, teoria aktywnego starzenia się, teoria subkultury²². Do tej wielości ujęć odnosi się Brunon Synak, twierdząc, że starość ma tak wiele odcieni i form, że trudno spodziewać się jednej teorii, która całościowo ujmowałaby procesy i zjawiska związane ze starością, tak w skali makrospołecznej, jak i jednostkowej²³. Ze względu na nowe – zawodowe i społeczne, a często i zdrowotne – warunki życia seniorów niewątpliwie aktualna jest teoria wyłączenia (niezaangażowania). Zakłada proces nieuniknionego wycofania się seniorów do swojego świata, rezygnację z wcześniejszych ról społecznych²⁴. Wycofanie może mieć charakter dobrowolny i być powodowane potrzebą odejścia od wcześniejszych trudnych ról, odciążenia od pełnionych wcześniej obowiązków czy też osłabieniem społecznych relacji. Nie zawsze łączy się z koniecznością społecznej

²¹ Tamże.

²² J. Halicki, *Społeczne teorie starzenia się*, w: *Zostawić ślad na ziemi*, red. M. Halicka, J. Halicki, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2006, s. 262.

²³ B. Synak, *Ludzie starzy*, w: *Encyklopedia Socjologii*, t. 2, red. H. Domański i in., Oficyna Naukowa, Warszawa 1998, s. 144–149.

²⁴ J. Halicki, *Społeczne teorie starzenia się*, s. 258.

interwencji i koniecznością pomocy osobom starszym, nie musi oznaczać ich marginalizacji, ani pojawienia się poczucia osamotnienia. Może nieść poczucie oswobodzenia, uzyskania wolności i nowych możliwości, pod warunkiem, że jest to dobrowolne ograniczenie swoich aktywności. W inny sposób ujmuje starość teoria aktywności/aktywnego starzenia się seniorów. Zakłada ona, że osoby starsze potrzebują i dążą do podtrzymywania odpowiedniego poziomu aktywności społecznej, co pozwala im odczuwać satysfakcję i życiowy dobrostan. Seniorzy powinni zatem szukać nowych ról społecznych, zastępujących te, które utracili; mogą też jak najdłużej odgrywać role realizowane wcześniej, jak choćby praca zawodowa, np. w niepełnym wymiarze godzin²⁵. Ta optymistyczna koncepcja zakłada długą społeczną aktywność i użyteczność seniorów – co przynosi pożytek zarówno społeczeństwu, jak i im samym – seniorzy są długo produktywni, zaangażowani, uczestniczą w życiu społecznym. Warto jednak zaznaczyć, iż aktywność osób starszych jest pochodną wielu okoliczności, zawsze zależnych od samych seniorów – ekonomicznych, zdrowotnych, społecznych – i w zależności od indywidualnej sytuacji seniorów, pozwala na podtrzymanie wcześniejszego statusu społecznego i psychicznego dobrostanu w czasie coraz dłuższego trwania emerytury.

Metodologia badań własnych

Jak wspomniano, powodem podjęcia badań było przekonanie, że emerytalny czas wolny tej szczególnej kategorii społecznej, jaką są pracownicy nauki, będzie odznaczał się inną specyfiką niż w przypadku typowego polskiego emeryta; towarzyszyła nam również świadomość luki badawczej i potrzeba jej wypełnienia. Rozpoczynając badania, oprócz obszernej kwerendy, a następnie analizy tekstów i dokumentów, obserwacji i rozmów sondujących we własnym środowisku naukowym, zdecydowałyśmy się na badanie jakościowe. W badaniach tego typu istotne jest rozumienie ludzkich doświadczeń przedstawionych przez podmioty tych doświadczeń. Problem badawczy, który za pomocą metody jakościowej zamierzano zgłębić, dotyczy czasu wolnego emerytowanych pracowników nauki ze środowiska krakowskiego. Podstawowe pytanie badawcze brzmi: Co emerytowani pracownicy nauki robią na emeryturze?

Zagadnienia szczegółowe obejmowały trzy moduły: organizacja życia codziennego w warunkach nielimitowanego czasu wolnego; realizacja działalności hobbystycznej i zainteresowań jako pogłębienie, ukierunkowanie codziennej aktywności; ważność i wartość życia społecznego – rodziny, przyjaciół, znajomych, sąsiadów.

²⁵ Tamże, s. 262.

Tak postawione zagadnienia badawcze mają charakter eksploracyjny, opisowy²⁶. Wybór wspomnianych wyżej obszarów aktywności podyktowany został przeświadczeniem, że stanowią one w miarę pełny obraz życia emerytowanych pracowników naukowych, wypełniający większość ich czasu po zakończeniu pracy zawodowej. Istotne wydaje się zbadanie więzi społecznych i utrzymywanie kontaktów społecznych z otoczeniem, ze szczególnym uwzględnieniem rodziny jako istotnej wartości w życiu człowieka.

Dobór próby do badań miał charakter celowy, zastosowano metodę kuli śnieżnej. Obawą, która rodzi ten sposób doboru, jest homogenizacja badanej grupy – aktywni seniorzy będą mieć kontakty z osobami o podobnym do ich stylu życia. Staraliśmy się temu zapobiec, zdobywając informacje o potencjalnych badanych i rezygnując z osób, których profile aktywności, wiek były zbyt zbliżone do siebie.

W celu zdobycia interesujących nas danych zastosowana została technika wywiadu swobodnego, pogłębionego (Individual In-depth Interview – IDI), który stanowi technikę badawczą często stosowaną w badaniach jakościowych, dając badaczowi możliwość „wejścia” w świat osoby badanej. Zgromadzone podczas wywiadu dane pozwalają na poznanie „sposobów myślenia, przeżywania, zwyczajów, motywacji, systemów wartości czy dominujących postaw badanych osób czy grup”²⁷. Technika ta pozwala z jednej strony na swobodne wypowiedzi respondenta, z drugiej jednak są one ograniczane strukturą pytań przygotowanych przez badacza, co umożliwia zebranie niezbędnych danych. W celu realizacji pierwszej części zaplanowanych badań czteroosobowy zespół badaczek z Wydziału Humanistycznego AGH przeprowadził jesienią 2023 roku 12 wywiadów z krakowskimi emerytowanymi pracownikami nauki²⁸. Trwały one od 40 minut do 1,5 godziny. Badani w większości przypadków bardzo chętnie i obszernie opowiadali zarówno o minionym życiu zawodowym, jak i o obecnym jego etapie; wyrażali zgodę na nagrywanie wywiadu, jak też nie mieli obaw co do ujawniania faktów z ich życia (zostali zapewnieni o poufności i anonimizacji – procesie usunięcia danych wrażliwych, które mogłyby pomóc w identyfikacji uczestników badań)²⁹. Chętnie podawali

²⁶ A. Stasiak, A. Gendźwiłł, *Projektowanie badania jakościowego*, w: *Badania jakościowe*, t. 1, red. D. Jemielniak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 2–22.

²⁷ M. Nicpoń, R. Marzęcki, *Pogłębiony wywiad indywidualny w badaniach politologicznych*, w: *Przeszłość-teraźniejszość-przyszłość. Problemy badawcze młodych politologów*, red. D. Mikucka-Wójtowicz, Wydawnictwo Libron – Filip Lehner, Kraków 2010, s. 245.

²⁸ Prezentowane badania są częścią szerszego projektu „Życie po uczelni. Pracownicy nauki «w stanie spoczynku» i ich aktywność na emeryturze na przykładzie środowiska naukowego Krakowa”, realizowanego na Wydziale Humanistycznym AGH przez autorki niniejszego artykułu oraz dr Marzenę Mamak-Zdanecką i dr Magdalenę Parus. Badania nadal trwają, zaplanowano 26 wywiadów.

²⁹ O różnych aspektach tego działania pisze Sylwia Męćfal w pracy *Analiza praktyk anonimizacji danych w polskich jakościowych badaniach socjologicznych na tle literatury przedmiotu*

nazwiska innych osób o podobnym do ich statusie, co upewniało badaczki w przekonaniu, że dobór próby metodą kuli śnieżnej był słuszny. Badani reprezentowali różne krakowskie uczelnie: Uniwersytet Jagielloński, Akademię Wychowania Fizycznego, Uniwersytet Rolniczy, Uniwersytet im. Komisji Edukacji Narodowej, Akademię Górniczo-Hutniczą. Profil zawodowy w badanej grupie był zróżnicowany i obejmował następujące zawody: pedagog, filozof, przedstawicielki filologii (polska, rosyjska, romańska), rolnik – zootechnik, trener narciarstwa, gimnastyki, łyżwiarstwa, magister wychowania fizycznego i pedagogiki, farmaceutka, politolog. Jeśli chodzi o stopnie naukowe, byli to doktorzy, doktorzy habilitowani i profesorowie.

Poniższa tabela prezentuje grupę badanych.

Tabela. 1. Charakterystyka badanych pracowników nauki

Nr wywiadu	Płeć	Wiek w latach	Liczba lat na emeryturze
1	Kobieta	74	3
2	Kobieta	74	15
3	Mężczyzna	72	7
4	Mężczyzna	78	11
5	Mężczyzna	80	10
6	Mężczyzna	85	10
7	Kobieta	74	6
8	Kobieta	65	1
9	Kobieta	75	4
10	Mężczyzna	75	9
11	Kobieta	85	20
12	Kobieta	76	5

Źródło: opracowanie własne.

Jak wynika z zestawienia, na tym etapie badań wśród rozmówców znalazło się siedem kobiet i pięciu mężczyzn. Wiek badanych wynosił od 65 do 85 lat, „staż” emerytalny – od roku do 20 lat. W niniejszym artykule specyfika doświadczeń wynikająca z tych różnic nie jest brana pod uwagę. Dwie osoby z tej grupy są nadal aktywne zawodowo (narratorzy wywiadów nr 7 i 10).

Wzory życia codziennego

Nasi rozmówcy zostali zapytani o przebieg swojego zwykłego, przeciętnego dnia emeryta. Wspomniane dwie aktywne zawodowo osoby, jako że ich rytm dnia nadal wypełniony jest obowiązkami zawodowymi, nie zostały uwzględnione w tym module. Pozostali badani swoją opowieść rozpoczynali zazwyczaj od określenia pory swoich aktywności porannych i porannego wstawania. Większość z nich podkreślała, że wreszcie na emeryturze mogą budzić się później, a nawet znacznie później, niż w czasie, kiedy pracowali na uczelni. Tylko jedna osoba wskazała, że wstaje około godziny ósmej. Niemal wszyscy podkreślają brak pośpiechu, luz i swobodę w zaplanowanych aktywnościach codziennych, a przede wszystkim możliwość wysypiania się.

I proszę Pani, ja jak jestem zdrowy, tak jak dzisiaj, no wstaję sobie niezbyt wcześnie. Jakies koło dziewiątej. I proszę Pani, kawa. Pierwsze śniadanie. (Wywiad nr 6, M, 85 lat, 10 lat na emeryturze)

No cóż, ja jestem sobą, wobec czego wstaję dość późno. (Wywiad nr 3, M, 72 lata, 7 lat na emeryturze)

Przebieg dnia? Bardzo prosto, bardzo długo sypiam, więc śpię do oporu. (Wywiad nr 8, K, 65 lat, rok na emeryturze)

Niektórzy rozmówcy wskazują, że brak konieczności udania się do pracy, umożliwia celebrowanie spożywanego wraz ze współmałżonkiem śniadania:

Jak wygląda taki harmonogram dnia? Wstajemy 8.00, 8.15. Robimy co trzeba, zażywamy lekarstwo i śniadanie możemy jeść po pół godzinie. Jemy śniadanie, czytamy gazetę i słuchamy radio. I okropnie się zachowujemy. Swoboda, swoboda, luz i swoboda. No o to chodzi. A co mi szkodzi? Kończę, to się tak robi. No jak zacznę w pół do dziewiątej, no to się kończy piętnaście po dziewiątej. (Wywiad nr 9, K, 75 lat, 4 lata na emeryturze)

Poranek i przedpołudniowe godziny dnia wypełniają najczęściej zakupy (czasem dokonywane ze znajomą osobą), spacer – często z psem, lektura prasy i książek. Popołudnie wypełnia niektórym praca nad jakimś artykułem (wyraźny dowód kontynuacji poprzedniej roli społecznej i związków ze światem nauki), recenzją, czasem wizyta w teatrze, kinie lub spotkanie ze znajomymi czy rodziną. Bardzo nieliczni wymieniają oglądanie telewizji. Istnieją oczywiście indywidualne scenariusze przebiegu dnia:

I hajda na zakupy. Z wózcikiem. Wracam. Druga kawa. Jakies dwie godziny między pierwszą a drugą. No i jeszcze jest w miarę dobra pogoda. Sucho. Jeśli jest sucho, to z kolegą na rower się wybieram. Proszę Pani, dawniej jeździliśmy w kierunku Tyńca. Wałami przez AGH, przez Błonia, potem na Salwator i wałami wiślanymi w kierunku Tyńca. Teraz trochę już nie jeździmy, bo lata przybyły. I jeździmy dookoła Błoni. Dookoła Błoni, tak. Dookoła Błoni, w parku Jordana, coś takiego. I to jest tak zwykle jazda około godziny. Jedna godzina. Tak, około godziny. (Wywiad nr 6, M, 85 lat, 10 lat na emeryturze)

No to tam coś jakies, tak trochę ogarnę i wychodzę. Trzeba kupić gazetę, kolejną mam zaklepaną, przy okazji robię jakies tutaj w sklepiku zakupy. Co piątek koleżanka czeka tu, albo tu, albo pod kioskiem z samochodem i idziemy na plac. Robimy zakupy każda sobie, potem siadamy w Buczku, ona wypija kawę, a ja albo zjadam lody, albo wypijam sok. I ona mnie tu podwozi, razem z tymi zakupami. Więc to jest ulga. Jak trzeba coś gdzieś jechać, załatwić, no to siadam w tramwaj, bo jak wiadomo jeździmy za darmo, to jadę. Jem obiad. Zależy, albo się kładę, ale zawsze radzę w tym. Po czym wstaję, i zaczynam coś robić. Przy czym to robienie, to już może być konkretne, bo teraz mam, muszę do artykułów się zabrać. I to robię z reguły właśnie, najpierw przed południem chcę zrobić wszystkie rzeczy wyjściowe, a potem po południu siedzieć i robić to, co mam robić. Niestety idę spać koło północy, a mówię sobie, że pójdę o 11. (Wywiad nr 9, K, 75 lat, 4 lata na emeryturze)

Kilkoro rozmówców wspomina o spacerach z psem, które pełnią ważne role społeczne i zdrowotne:

Miałam pieska przez 12 lat i codzienny spacer kilkukilometrowy był przyjemnością i dla mnie i dla psa. Piesek odszedł, ale będzie za chwilę nowy. I będziemy to samo. W przerwie między jednym psem, a drugim kontynuowałam te spacerzy, bo brakowało mi tego bardzo i myślę, że to też jest dla mnie i przyjemność i podniesienie jakiejś sprawności, jakiejś kondycji, uodpornienie się na różne rzeczy. Tak, te spacerzy rzeczywiście są bardzo ważne, sprawność, ale też możliwość spotkania innych właścicieli psów. Spotkania wspaniałych ludzi, mówię o właścicielach psów i bardzo mi to pomogło w jakimś takim okresie, powiedzmy, żałoby po moim psie. No i cudownie się spotykać i mam nadzieję, że dalej będę kontynuować z nowym psim przyjacielem. (Wywiad nr 2, K, 74 lata, 15 lat na emeryturze)

Wychodzę z psem, z synowskim psem, bo syn jest w pracy, więc nie ma kto z tym psem wyjść. (Wywiad nr 8, K, 65 lat, rok na emeryturze)

Wiele osób mówi również, w kontekście opisu przebiegu zwykłego dnia, o swojej pomocy w opiece nad wnukami oraz o kontaktach z najbliższymi.

Było pewne rozleniwienie, było pewne, ale jeszcze są wnuki. I było tak, że tego odbieram z tej szkoły, tego wiozę na angielski, tam tego wiozę na basen, mam pięcioro wnuków. I też tak było, że one mi też były potrzebne ja jako kierowca, ale jako dziadek Tak, czyli wnuki... Wnuki wypełniły tam próżnię. Teraz, zwłaszcza jak te wnuki najmłodsze, jeden jest w ósmej klasie i sobie radzi, ale przyjeżdża raz w tygodniu do nas, żeby posiedzieć zagrać z nami w coś, (inny wnuk) który chodzi już do liceum też nas odwiedza i tak dwa dni mamy, a tak to siedzimy sami. (Wywiad nr 5, M, 80 lat, 10 lat na emeryturze)

Oczywiście, bo jak już razem mieszkamy, wnuczka w tej chwili jest w pierwszej klasie, w związku z tym [w] przedszkolu przebywała trochę dłużej, miałam więcej wolnego czasu, a teraz trzeba się zaopiekować wcześniej, zawieść na dodatkowe zajęcia typu angielski, tenis. I jeszcze również spacerujemy, jeździmy na rowerze, znaczy wnuczka. Ale staram się jej wypełnić czas wolny też taką aktywnością, którą ona uwielbia zresztą. No to taki zwykły dzień. Czyli cały dzień faktycznie, nie mam poczucia takiego, że się nudzę. Czasem z przyjemnością siadę i przeczytam gazetę czy coś, czy książkę, ale wydawałoby się, że jest więcej czasu na lektury, a u mnie wcale nie. (Wywiad nr 3, K, 74 lata, 15 lat na emeryturze)

Osoby mające posiadłość poza miastem wspominają o częstych wyjazdach do swojej nieruchomości. Zajmowanie się działką i wiejską posesją zajmuje dużo czasu i jest źródłem przyjemności i satysfakcji.

Nasi rozmówcy przeważnie nie narzekają na bezczynność czy brak zajęć, wręcz przeciwnie, wymieniają dużo wykonywanych czynności. Tylko jedna rozmówczyni wspomina o rozleniwieniu i niekiedy braku chęci do podejmowania jakichkolwiek aktywności.

Mogłoby być tego więcej, ale lenistwo niestety mnie dopada i mi się nie chce czasami. Wolę sobie tam posiedzieć, pogapić się w telewizję, czy tam poczytać jakąś książkę, niż na przykład sprzątać, czy tam jakieś takie typowo domowe czynności. Jak chodziłam do pracy, więcej zajmowałam się domem, paradoksalnie, jakoś tak więcej czasu (było), [...] teraz mi się po prostu nie chce. Tak, tak, ciągle mi się wydaje, że jeszcze mogę, a tu już dziennie strasznie szybko mi czas mija. Mimo że właściwie nic takiego nie robię, bo no cóż ja takiego robię, siedzę w domu. (Wywiad nr 8, K, 65 lat, rok na emeryturze)

Badani wspominają również o konieczności pomocy i opieki nad chorymi współmałżonkami. W takiej sytuacji przebieg dnia dostosowany jest do konieczności zajęcia się osobą chorą w takim zakresie, jakiego wymaga sytuacja. Wtedy czas przeznaczony tylko dla siebie kurczy się.

Opisy codzienności są zindywidualizowane, zwykle dni mają różny przebieg, jednak zauważyć można podkreślanie przez badanych braku pośpiechu oraz zmniejszenie liczby obowiązków związanych z pracą zawodową. Bardzo wyraź-

nie widać natomiast wagę kontaktów z najbliższą rodziną. Czas wolny, którego przybyło na emeryturze, bardzo często zostaje wykorzystany na spędzanie czasu z wnukami. Najbliżsi, to znaczy dzieci i wnuki, często stanowią istotny element codzienności emerytowanych pracowników naukowych, szczególnie kobiet.

Z przedstawionych narracji wyłania się kilka wzorów życia codziennego: zo-rientowane na utrzymanie sprawności (spacery, pies, działka, rower), kontakty z kulturą (gazety, książki, wizyty w instytucjach kultury). Rzadko realizowany jest wzór orientacji na bezczynność i „nicnierobienie”. Podkreślić jednak trzeba, że wspomniany w kilku wywiadach brak pośpiechu, późniejsze wstawanie wpisuje się we wzór, który można nazwać wzorem zasłużonego odpoczynku. Czas wolny to odreagowanie wysiłku fizycznego i zmęczenia. Powolny rytm dnia na emeryturze bardzo dobrze wpisuje się w tę funkcję – istotą emerytury jest odpoczynek po trudach pracy zawodowej. Na uwagę zasługuje także wzór orientacji na rodzinę – spędzanie czasu z wnukami, pomoc rodzinie w organizacji życia rodzinnego, opieka nad osobami wymagającymi wsparcia z powodów zdrowotnych.

Realizacja zainteresowań, hobby

Można wyróżnić dwie kategorie odpowiedzi na pytanie o realizowanie swoich zainteresowań: pierwsza to kontynuowanie wcześniejszych pasji, takich jak na przykład podróże, oraz zainteresowań naukowych związanych z wykształceniem i wykonywaniem pracy zawodowej – z podkreśleniem, że taka aktywność obecnie traktowana jest jako hobby, natomiast druga to nowe aktywności, które pojawiły się dopiero na emeryturze.

Nowe pasje jako spełnienie marzeń z młodości

Ujawniło się to, że teraz na 80 lat co ci kupić w sierpniu (pytają dzieci). Wiecie co, człowiek na stare lata, lubię skrzypczki, umiem grać, znam nuty i bardzo się cieszę, bo córka ukończyła podstawową szkołę muzyczną, pianino i gramy sobie kolędy tak pięknie, [...] te skrzypce mi sprawiają radość, się pytają, czy sąsiedzi nie narzekają, ja mówię nie, bo nie fałszuję i nie gram o północy. (Wywiad nr 5, M, 80 lat, 10 lat na emeryturze)

Podróże jako nowe hobby

O podróżowaniu wspomina spora część naszych rozmówców, często są to podróże do odległych, egzotycznych krajów, zdarzają się też narracje dotyczące wyjazdów w różne okolice Polski.

Znaczy, to jest, jeżeli pracowałam, no to wykorzystywało się te okresy urlopowe na podróże, natomiast w tej chwili, no nie mamy ograniczeń na ten okres urlopu. I staramy się tak dwa razy do roku wyjechać w jakąś podróż, no oczywiście troszkę wypocząć. Zwiedzić również ciepłe kraje, przede wszystkim do ciepłych krajów i po prostu połączyć przyjemne wypoczynki ze zwiedzaniem, no bo to nas tak pasjonuje troszkę. (Wywiad nr 2, K, 74 lata, 15 lat na emeryturze)

Mam czas na liczne podróże z mężem do różnych regionów świata i nigdzie nie muszę się spieszyć. Dzieci odchowane, są na swoim i nareszcie żadnych obowiązków. (Wywiad nr 2, K, 74 lata, 3 lata na emeryturze)

Wyjeżdżając, jadę nad morze. Na pewno. Na jakichś miesiącach. Tam gdzie jeździłam od pięćdziesięciu lat. I jeżdżę. To jest... To jest Bałtyk? To jest Bałtyk, to jest Bałtyk. Nie, w tym roku miałam ciepło nad morzem też, ale to jest Bałtyk. W tym roku właśnie, ponieważ byłam wcześniej nad Bałtykiem, ale tylko dwa tygodnie w czerwcu, to potem... I pojechałam jeszcze we wrześniu do Krynicy. W maju byłam dwa tygodnie we Francji i we wrześniu byłam dwa tygodnie we Francji. [...] Ale wiernie jeżdżę nad morze. Z reguły w zimie nie wyjeżdżam, to w ogóle czasem mi się zdarzało. Nie w czasie już emerytury. (Wywiad nr 9, K, 75 lat, 4 lata na emeryturze)

Powyższe deklaracje wpisują się w coraz bardziej widoczny trend, jakim jest turystyka seniorów. Współcześni emeryci wychowali się w PRL, gdzie podróże zagraniczne były reglamentowane, stąd obecna aktywność turystyczna może być uważana za próbę rekompensowania sobie tamtego czasu. Podróżom sprzyja obecny budżet czasu wolnego seniorów, wolność od obowiązków, możliwość podróżowania poza sezonem. Turystyka jest uważana przez badaczy tematyki senioralnej za dobry sposób aktywizacji osób starszych³⁰, można zatem uprawianie jej przez uczestników naszych badań uznać za wskaźnik starości aktywnej.

Praca jako hobby

Niektórzy badani przez nas emeryci kontynuują swoją wcześniejszą pracę naukowo-badawczą już bez instytucjonalnego przymusu. Część z nich ciągle pisze artykuły, recenzje, prowadzi badania, współpracuje z innymi, młodszymi naukowcami. Oto wypowiedzi aktywnych pod tym względem respondentów:

³⁰ P. Kociszewski, *Turystyka seniorów jako istotny czynnik aktywizacji osób starszych*, „Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula” 2016, nr 1 (46), s. 217–237.

No u mnie trudno jest oddzielić hobby od... To są przede wszystkim podróże. Podróże. Fotografia. Fotografia. Dalej. Można to nazwać hobby, ale to jest związane z moją wcześniejszą pracą naukową. Mianowicie, ponieważ udało mi się, zajmowałem się od zawsze I wojną światową. Udało mi się zidentyfikować kilkadziesiąt grobów i cmentarzy, wojennych tutaj na terenie północnej Małopolski, czyli wszystko, co jest na północy Wisły. [...] Znaczący od czasu do czasu, w tej chwili recenzuję. Jako taki na uczelni nie funkcjonuję, aczkolwiek w mojej dyscyplinie, w mojej dziedzinie badawczej śmiem twierdzić, że mam to przynajmniej. Po prostu dlatego, że ja jako pierwszy, jeden z pierwszych się za te sprawy w Małopolsce zabrałem. (Wywiad nr 3, M, 72 lata, 7 lat na emeryturze)

Jak skończyłem pisać tam książkę o sporcie, o Igrzyskach Olimpijskich, o tych ludziach, to no, mniej się interesuję, czytam co innego, bo piszę drugą książkę, bo jak żona odeszła, postanowiłem, że coś muszę robić, żeby te dni z wolnym czasem wypełnić. No i postanowiłem pisać książkę inną. Piszę, proszę Pani, o rodzinie. Znalazłem materiał w Jagiellonce z czasów, kiedy Długosz pisał. A jeszcze z czasów Długoszewych. I to jest jedna część o rodzinie do aktualnego dnia (do czasów współczesnych). A druga część to jest, proszę Pani, o literatach. (Wywiad nr 6, M, 85 lat, 10 lat na emeryturze)

Siadam do komputera, coś tam piszę dla WSiPu To jest właściwie nie tyle naukowe, co dydaktyczne. To są materiały do podręcznika. To są w ogóle podręczniki, ale teraz żeśmy wydali nową serię podręczników do szkoły podstawowej i teraz pracuję nad materiałami dydaktycznymi do tych podręczników, czyli plany wynikowe, plany nauczania, przedmiotowe systemy oceniania, generatory zadań. To są materiały, które nauczycielowi pomagają korzystać z tego podręcznika. (Wywiad nr 8, K, 65 lat, rok na emeryturze)

Teraz tak. Przygotowuję właśnie z jednym z doktorantów na jego prośbę, który stwierdził, że to musimy zrobić razem, na temat pewnego słownika osiemnastowiecznego wystąpienie na konferencję i potem druk. I to robimy teraz do końca lutego. Poza tym piszę ostatnio w ciągu dwóch miesięcy chyba ze cztery, pięć recenzji artykułów, które mają być publikowane. To jest oczywiście robota bezpłatna i adresowana często do emerytów, bo się uważa, że emeryci mają więcej czasu. Byłam raz recenzentką pracy doktorskiej we Francji, a raz pisałam recenzję habilitacyjną dla Czeszki w zeszłym roku. (Wywiad nr 9, K, 75 lat, 4 lata na emeryturze).

Ten rodzaj aktywności w czasie wolnym emerytów nie znajduje odzwierciedlenia w przytaczanych uprzednio badaniach PolSenior2 – większość polskich emerytów nie jest tak aktywna intelektualnie jak nasi badani. Jak było wspomniane uprzednio, emerytowani pracownicy nauki należą do szczególnej grupy o wysokim poziomie motywacji i samosteroowności, dla której praca stanowiła życiową pasję. Ich wypowiedzi potwierdzają zdanie profesora Kirstyna, iż:

„Naukowcem jest się cały czas, nie tylko w godzinach pracy. Naukowiec nie zbiera punktów, ale realizuje swoją pasję i szczeni się swoimi dokonaniem³¹”.

Życie towarzyskie, sąsiedzkie i rodzinne

Człowiek jest istotą społeczną i relacje z innymi są niezbędne dla jego psychicznego dobrostanu. Szczególnie ważne jest to na emeryturze, gdy liczba kontaktów z powodu zakończenia aktywności zawodowej, jak i z przyczyn naturalnych, ulega zmniejszeniu. Badani przez nas emerytowani nauczyciele akademicy nie narzekają na brak relacji z innymi. Na pierwszym miejscu znajdują się relacje z członkami rodziny, co zostało odnotowane już przy okazji analizy wzorów codzienności. Spotkania z dziećmi i wnukami, pomoc i świadczenia wzajemne (zajmowanie się wnukami, pomoc w nauce, wożenie na zajęcia dodatkowe oraz opieka ze strony rodziny w przypadku choroby) są doświadczeniem większości badanych emerytów. Pytani o kontakty towarzyskie, często wspominają o spotkaniach z krewnymi i powinowatymi oraz wsparciu ze strony sąsiadów. Nie nastąpiło tu wyraźne rozróżnienie na rodzinę i znajomych czy przyjaciół w kontekście spotkań z bliskimi osobami.

Zapytani o liczebność swoich kontaktów towarzyskich i o to, czy ta liczba przyjaciół i znajomych na emeryturze uległa zmniejszeniu, często odpowiadali, że jeśli dochodzi do zredukowania tego grona, to raczej z przyczyn naturalnych (choroby lub śmierć), a nie osobistych decyzji i wyborów.

Ten krąg moich znajomych się zawężił i zmniejsza się, bo ludzie odchodzą, jasne. Czyli nikogo nowego. Nikt nowy się nie pojawił. Bo ja bym tak zrobił dwa kręgi. Taki najbliższy krąg, gdzie się często spotykam, to będzie 10–15 osób tu w Krakowie. Jakies 12–15. Tak, tak. Natomiast taki szerszy krąg, to są bliscy mi bardzo. To jest moja rodzina, ale ze względu na odległość zamieszkania rzadziej się spotykamy. Jesteśmy w kontakcie mailowo-telefonicznym przed codziennym. Jasne. I tego przynajmniej będzie następnym około 20 osób. To będzie około 30 osób. Bliższy taki krąg ze względu na to, że mieszkają tu w Krakowie. (Wywiad nr 6, M, 85 lat, 10 lat na emeryturze)

Ja nie jestem samotna dlatego, że tu mam życie zawodowe, ale przede wszystkim nie jestem też samotna, bo mam dzieci, mam wnuki, mam przyjaciół ogromną ilości. Więc ja w tym sensie nie jestem sama. A jeszcze w dodatku mam siłę, żeby tych przyjaciół przyjmować. Ale obserwuję, bo przyjaźnię się z osobami, które są byłymi pracownikami

³¹ S. Kirstyn, *Wstęp*, w: *Uniwersytet Jagielloński. Z naukowcami w tle*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2016, s. 5.

uczelnii. [...] Bo to jest mój matecznik też, chcę powiedzieć. I tam... Szczególnie kobiety, które wdowieją. (Wywiad nr 7, K, 74 lata, 6 lat na emeryturze)

Takie codzienne, z którymi się kontaktuje regularnie, to jest powiedzmy pięć osób. Nie licząc rodziny. Tak, nie licząc rodziny. To jest takie, tu dwójka przyjaciół, tam dwójka przyjaciół, tu koleżanka, z którą stale jestem w kontakcie. Poza tym mam jeszcze kontakty typu, prawda, a tu w Warszawie, a tu w Łodzi, a tu w Gdyni. Mam też znajomych zagranicznych, z którymi się znamy od strasznie [...]. Także takie mam. Nie, ja myślę, że to zależy, co nazywamy duże. Takie codzienne, z którymi się kontaktuje regularnie, to jest powiedzmy pięć osób. Nie licząc rodziny. Tak, nie licząc rodziny [...]. (Wywiad nr 9, K, 75 lat, 4 lata na emeryturze)

Podobny, ale taki sam. Liczba tego kręgu znajomych? Powiedziałbym, że lekko się zmniejsza liczba znajomych. Inaczej, częstotliwość. Zmniejsza się? Częstotliwość spotkań się zmniejsza, ale to z bardzo prostego powodu. Zawsze graliśmy ze znajomymi przynajmniej raz w tygodniu w brydża, a w momencie, kiedy moja żona już nie gra w brydża, to... To te spotkania odpadły. No, te spotkania odpadły, bo alternatywą jest spotkanie z celem gry, tylko w ogóle ja staram się ograniczać. Dwójka naszych stałych partnerów do podróży. Taka nasza znajoma. Przeszywana ciotka. Pięć na miejscu. W końcach siedem, osiem osób. Siedem, osiem osób. (Wywiad nr 3, 72 lata, 7 lat na emeryturze)

Odnotowaliśmy dwie sytuacje, kiedy nasi rozmówcy mają cykliczne stałe spotkania, na przykład w stowarzyszeniu wychowanków, a jeden z narratorów wspominał, że spotyka się z piątką swoich przyjaciół regularnie, co tydzień, w wynajętym lokalu restauracyjnym (spotkania piątkowe):

Także spotykamy się w piątkę, klóćmy się w sprawach polityki. Ostatnio była kwestia, co się dzieje z polskimi skoczkami narciarskimi. [...] No tak, trochę gorzej. Są dyskusje i o sporcie. Ale nie żyjemy tylko dawnymi czasami. Tylko wręcz przeciwnie jest to. Tak, tak. To wtedy są takie spotkania, na których wymieniają książkę. (Wywiad nr 5, M, 80 lat, 10 lat na emeryturze)

Część naszych rozmówców serdecznie wspomina swoich sąsiadów, o utrzymywaniu z nimi kontaktów towarzyskich, wzajemnej pomocy w codziennych sprawach, robieniu zakupów czy też o przynoszeniu przez nich posiłków. Są także wspólne spacerunki i imprezy.

Wszyscy moi sąsiedzi to emeryci, także spotykamy się na plotki, wymieniamy się gazetami, wymieniamy się książkami. Na kijki chodzę z sąsiadką codziennie. (Wywiad nr 8, K, 65 lat, rok na emeryturze)

Z sąsiadami – no super, super. Też spotkania towarzyskie, oczywiście. Z najbliższymi mamy bardzo sympatyczne kontakty, spotykamy się wieczorami, jemy, rozmawiamy i to jest bardzo fajna sprawa. (Wywiad nr 2, K, 74 lata, 15 lat na emeryturze)

Ja jestem samotny. Żona odeszła (śmierć). Przeszło dwa lata temu. W związku z tym bardzo mi się zmieniło w życiu. Mam bardzo miłych sąsiadów. Jak jestem chory, na przykład przeziębiony, bo niedawno nie wychodziłem, to robił zakupy. (Wywiad nr 6, M, 85 lat, 10 lat na emeryturze)

Jednym z największych problemów seniorów jest ich społeczna izolacja. Ten stan wydaje się w mniejszym stopniu dotyczyć naszych badanych, którzy utrzymują intensywne kontakty z własną rodziną, głównie z dziećmi i wnukami. Osoby cierpiące po stracie żony lub męża radzą sobie z tą sytuacją poprzez wzmacnianie kontaktów z dalszymi krewnymi lub powinowatymi. Również więzi przyjacielskie i sąsiedzkie wydają się intensywne. Badani podkreślają relacje i pomoc ze strony swoich bliskich, sąsiadów, przyjaciół i znajomych.

Uwagi końcowe

Celem artykułu było wskazanie wzorów czasu wolnego naukowców akademickich, w tym odpowiedź na pytanie, czy występuje jakaś istotna różnica w tym zakresie między badaną grupą a „przeciętnym” emerytem, przedstawianym w literaturze naukowej. W części wprowadzającej niniejszego artykułu ukazane zostały różne formy aktywności seniorów obecne w badaniach PolSenior2 z 2021 roku, gdzie najbardziej popularne jest oglądanie telewizji, słuchanie radia i czytanie prasy. Inne typy aktywności podejmowane są rzadziej. Z wielu badań przeprowadzonych w Polsce wynika, że seniorzy są raczej bierni: „senior jawi się przede wszystkim jako domator, utyskujący na izolację, osamotnienie, na nadmiar czasu, krzątający się wokół domu, preferujący pasywny styl życia – nie dający mu specjalnego zadowolenia”³². Spojrzenie na jesień życia pracowników nauki prowadzi do bardziej pozytywnych wniosków.

1. Codzienność

Opisy codzienności emerytowanych pracowników naukowych są zróżnicowane. Badani doceniają emeryturę jako czas wolny od obowiązków i możliwość odpoczynku, jednak tylko jedna badana traktuje ją jako „nicnierobienie”. Pozo-

³² K. Banach, *Czas wolny w życiu ludzi starszych (Komunikat z badań)*, w: *Życie w starości*, red. B. Bugajska, Wydawnictwo ZAPOL, Szczecin 2007, s. 405.

stałe osoby bez względu na wiek mają wypełniony dzień różnymi zajęciami, co przeczy opinii o bierności emerytów. Wspólnym elementem codziennego dnia jest brak pośpiechu, presji otoczenia i obowiązków zawodowych.

2. Familiocentryczność

Wzorce życia codziennego emerytowanych pracowników naukowych można określić jako familiocentryczne. Czas wolny spędzany jest głównie z rodziną, a szczególnie z wnukami. Seniorzy podkreślają wartość kontaktów z rodziną, a pomoc najbliższym jest istotnym elementem ich codzienności. Relacje te wydają się kluczowe dla dobrostanu psychicznego i emocjonalnego seniorów.

3. Pozarodzinne relacje społeczne – lekarstwo na samotność

Krąg społeczny seniorów ulega zmniejszeniu – część znajomych odchodzi z powodów naturalnych i nie pojawiają się w ich miejsce nowe osoby. Jednak nikt z badanych, bez względu na wiek – a rozpiętość wynosi 15 lat – nie uskarżał się na samotność, nawet osoby bezdzietne i w stanie wdowim. W świetle badań osamotnienie i izolacja osób starszych jest problemem społecznym, psychicznym i zdrowotnym, będąc często przyczyną depresji i negatywnej oceny swojego życia. Emerytowani uczeni, nawet jeśli z powodów życiowych mieszkają sami, mogą liczyć na sąsiadów i znajomych. Sami również udzielają innym wsparcia oraz podtrzymują relacje społeczne – kapitał społeczny budowany w ciągu wielu lat aktywnego życia.

4. Aktywność fizyczna, konsumpcja kultury

Aktywność fizyczna jest istotnym elementem pomyślnego starzenia się. Badani w miarę sił jeżdżą na rowerze, uprawiają nordic walking, chodzą na spacer z wnukami czy podejmują pracę na działce. Wzory czasu wolnego badanych obejmują także kontakty z kulturą, takie jak czytanie książek, gazet i wizyty w instytucjach kultury. Jest to zachowanie podzielane z innymi polskimi seniorami.

5. Kontynuacja wcześniejszych zainteresowań i rozwój nowych

Badani spędzają czas aktywnie, kontynuują swoje wcześniejsze pasje, cieszą się podróżami, a dawne zainteresowania naukowe teraz traktują jako hobby. Ponadto na emeryturze pojawiają się nowe zainteresowania, które stanowią spełnienie marzeń z młodości.

6. Aktywna jesień życia pracowników naukowych

Najpopularniejszy według PolSenior2 sposób spędzania czasu wolnego, jakim jest oglądanie telewizji, był bardzo sporadycznie wskazywany przez uczestników i uczestniczki naszego badania. Można zatem przypuszczać, że bierny, reaktywny styl życia na emeryturze nie jest właściwy dla badanej próby.

Zdecydowana większość naszych badanych przeszła na emeryturę znacznie później, niż ma to miejsce w Polsce, wykorzystując możliwość dłuższego wypełniania obowiązków zawodowych. Oddanie pracy widoczne jest także na emeryturze. Dobrowolne podejmowanie prac związanych z dawnym zawodem jest udziałem dużej części naszych rozmówców; niektórzy piszą wspomnienia, książki popularnonaukowe albo kontynuują badania z czasu aktywności zawodowej. Ich emerytura ma twórczy charakter i w jakimś stopniu wiąże się z podtrzymywaniem poprzedniej roli społecznej uczonego. Zachowania takie wpisują się w prezentowaną wcześniej teorię aktywności, w myśl której warunkiem dobrostanu seniora jest społeczna przydatność, wyrażająca się między innymi w pełnieniu wcześniej realizowanych ról, nawet w ograniczonym zakresie. Aktywność badanych emerytowanych pracowników nauki z Krakowa potwierdza opinię Europejskiego Stowarzyszenia Emerytowanych Profesorów, iż „Profesor uniwersytecki jest powołany do pełnienia swej misji jako nauczyciel, badacz, a także doradca do końca życia”.

Bibliografia

- Banach K., *Czas wolny w życiu ludzi starszych (Komunikat z badań)*, w: *Życie w starości*, red. B. Bugajska, Wydawnictwo ZAPOL, Szczecin 2007, s. 403–410.
- Cahill M., Galvin R., Pettigrew J., *Being an Academic Retiree: A Qualitative, Follow-up Study of Women Academics in the Republic of Ireland*, „Irish Journal of Occupational Therapy” 2022, nr 1 (50), s. 42–50.
- Cahill M., Galvin R., Pettigrew J., *The Transition on Retirement Experiences of Academics in 'Higher Education': A Meta-Ethnography*, „The Gerontologist”, 2019, nr 3 (59), s. e177–e195.
- George R., Maguire M., *Academics 'Staying On' Post Retirement Age in English University Departments of Education: Opportunities, Threats and Employment Policies*, „British Journal of Educational Studies” 2020, nr 4 (69), s. 1–18.
- Grzywacz R., Zawada J., *Aktywność fizyczna seniorów w czasie wolnym jako kluczowy element zdrowia psychofizycznego*, w: *Kultura czasu wolnego we współczesnym świecie*, red. V. Tanaś, W. Welskop, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Biznesu i Nauk o Zdrowiu, Łódź 2016, s. 249–265.
- Halicka M., Halicki J., *Integracja społeczna i aktywność ludzi starszych*, w: *Polska starość*, red. B. Synak, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2002.
- Halicki J., *Spoleczne teorie starzenia się*, w: *Zostawić ślad na ziemi*, red. M. Halicka, J. Halicki, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2006, s. 255–277.
- Kałużny R., *Aktywność edukacyjno-zawodowa seniorów formą zagospodarowania czasu na emeryturze*, „Edukacja dorosłych” 2014, nr 2, s. 79–90.

- Kapralska Ł., *Aktywizacja seniorów jako problem społeczny*, w: *Inkluzja czy ekskluzja? Człowiek stary w społeczeństwie*, red. M. Synowiec-Piłat, B. Kwiatkowska, K. Borysławski, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, Wrocław 2015, s. 241–255.
- Kirstyn S., *Wstęp*, w: *Uniwersytet Jagielloński. Z naukowcami w tle*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2016.
- Knapińska A., *Kobiety w technonauce. Biografie zawodowe profeserek*, Ośrodek Przetwarzania Informacji – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2022.
- Kociszewski P., *Turystyka seniorów jako istotny czynnik aktywizacji osób starszych*, „Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula” 2016, nr 1 (46), s. 217–237.
- Komisja Rektorska ds. statusu emerytowanego profesora PW „Professor Emeritus”, <https://www.bip.pw.edu.pl/Wladze/Zespolu-Rady-Komisje-Kapituly-Rzeczniczy-koordynatorzy/Komisje/Komisje-Rektorskie/Komisja-Rektorska-ds.-statusu-emerytowanego-profesora-PW-Professor-Emeritus> (dostęp: 14.11.2024).
- Kulas P., *Inteligencja zaprzeczona. Etos i tożsamość młodych inteligenckich elit*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2017.
- Lubrańska A., Zawira E., *Wolontariat – jako przykład bycia i stawania się w starości*, „Exlibris Biblioteka Gerontologii Społecznej” 2021, nr 1 (20), s. 52–69.
- Malinowski A., *Jesień życia nauczyciela akademickiego – seniora*, „Uniwersytet Zielonogórski” 2015, nr 8, s. 12–13, <http://miesiecznik.uz.zgora.pl/wydawnictwo/miesiecznik11-2015/07.pdf> (dostęp: 14.11.2024).
- Męćwał S., *Analiza praktyk anonimizacji danych w polskich jakościowych badaniach socjologicznych na tle literatury przedmiotu oraz zasad etyczno-prawnych*, „Przegląd Socjologiczny” 2020, nr 3 (69), s. 59–84, <https://doi.org/10.26485/PS/2020/69.3/3>.
- Mičetič-Turk D., Šikič-Pogačar M., Turk Z., *Life and Academic Activities of Professors Emeriti and Retired Professors on University of Maribor*, „Informatologia” 2021, nr 3/4 (54), s. 171–180.
- Minister do spraw Polityki Senioralnej, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za 2023 r.*, Warszawa 2024, <https://das.mpips.gov.pl/source/2024/Informacja%20o%20sytuacji%20osob%20starszych%20w%20Polsce%20za%202023%20r..pdf> (dostęp: 2.06.2024).
- Mirczak A., *Determinanty wsparcia społecznego wśród starszych mieszkańców wsi*, „Labor et Educatio” 2014, nr 2, s. 189–203.
- Nicpoń M., Marzęcki R., *Pogłębiony wywiad indywidualny w badaniach politologicznych*, w: *Prześlność-teraźniejszość-przyszłość. Problemy badawcze młodych politologów*, red. D. Mikucka-Wójtowicz, Wydawnictwo Libron – Filip Lehner, Kraków 2010, s. 245–252.
- Nowakowski A., *Przedwczesni emeryci?*, „Forum Akademickie” 2012, nr 4, <https://prenumeruj.forumakademickie.pl/fa/2012/04/przedwczesni-emeryci/> (dostęp: 2.06.2024).
- PolSenior2. *Badanie poszczególnych obszarów stanu zdrowia osób starszych, w tym jakości życia związanej ze zdrowiem*, red. P. Błędowski, T. Grodzicki, M. Mossakowska, T. Zdrojewski, Gdański Uniwersytet Medyczny, Gdańsk 2021, s. 931–963, https://polsenior2.gumed.edu.pl/attachment/attachment/82370/PolSenior_2.pdf (dostęp: 2.06.2024).
- Różański T., *Wybrane problemy czasu wolnego ludzi starszych w Polsce*, w: *Starość. Poznać, przeżyć, zrozumieć*, red. M. Halicka, J. Halicki, E. Kramkowska, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2016, s. 389–400.
- Rutkowski D., *Emerytowany profesor czy professor emeritus?*, „Gazeta AMG” 2017, nr 5, s. 40–41.
- Schönbrodt B., Vell K., *Zjawisko wycofania społecznego w kontekście „aktywnego starzenia się”: potrzeba działania i przykłady dobrych praktyk w Niemczech*, „Problemy polityki społecznej” 2012, nr 18, s. 63–75.
- Starość i młodość w nauce. Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej*, red. H. Samsonowicz, J. Sławiński, M. Ziółkowski, Wydawnictwo Funna, Wrocław 2001.
- Stasik A., Gendźwił A., *Projektowanie badania jakościowego*, w: *Badania jakościowe*, t. 1, red. D. Jemieliński, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 2–22.
- Synak B., *Ludzie starzy*, w: *Encyklopedia Socjologii*, t. 2, red. H. Domański i in., Oficyna Naukowa, Warszawa 1998, s. 144–149.

- Szatur-Jaworska B., Błądowski P., Dziągłewska M., *Podstawy gerontologii społecznej*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2006.
- Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, *Status profesora emerytowanego SGGW*, <https://www.sggw.edu.pl/status-profesora-emerytowanego-sggw/> (dostęp: 15.11.2024).
- Sztompka P., *Podstawy autokontroli nauki*, w: *Lepsze w nauce*, red. W. Dryll, Funna, Wrocław 2000, s. 61–70.
- Szukalski P., *Zagrożenie czy wyzwanie – proces starzenia się ludności*, „Polityka Społeczna” 2006, nr 9, s. 6–10.
- Tłokiński W., *(Prze)uczona polska starość*, „Forum Akademickie” 2009, nr 1, <https://prenumeruj.forumakademickie.pl/fa/2009/01/przeuczona-polska-starosc/> (dostęp: 10.04.2024).
- Trwanie życia w Polsce w 2021. Analizy statystyczne GUS 2022*, red. D. Szałtys, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2022.
- Wenta K., *Przygotowanie nauczycieli akademickich do ról zawodowych, w tym do kompetencji zawodowych*, w: *Wprowadzenie do pedagogiki szkoły wyższej*, red. K.W. Jaskot, Oficyna IN PLUS, Szczecin 2006, s. 321–334.
- Woszczyk P., *Style życia ludzi starych, czyli co robić z czasem wolnym na emeryturze*, w: *Małe tęsknoty? Style życia w czasie wolnym we współczesnym społeczeństwie*, red. W. Muszyński, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2009, s. 126–139.
- Zarządzenie nr 20/R/22 Rektora Uniwersytetu Gdańskiego z dnia 7 lutego 2022 roku w sprawie statusu i uprawnień emerytowanego profesora Uniwersytetu Gdańskiego, https://bip.ug.edu.pl/akty_normatywne/109133/zarzadzenie_nr_20r22_rektora_uniwersytetu_gdanskiego_z_dnia_7_lutego_2022_roku_w_sprawie_statusu_i_uprawnien_emerytowanego_profesora_uniwersytetu (dostęp: 15.11.2024).
- Zarządzenie nr 214 Rektora Uniwersytetu Warszawskiego z dnia 23 września 2020 r. w sprawie uprawnień emerytowanego profesora Uniwersytetu Warszawskiego, <https://monitor.uw.edu.pl/Lists/Uchway/Attachments/5610/M.2020.405.Zarz.214.pdf> (dostęp: 15.11.2024).
- Zbonikowski A., Zadworna-Cieślak M., *Czas wolny jako przestrzeń ryzykownego doświadczenia starości przez seniorów*, w: *Kultura czasu wolnego we współczesnym świecie*, red. V. Tanaś, W. Welskop, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Biznesu i Nauk o Zdrowiu, Łódź 2016, s. 413–422.
- Zwoliński A., *Czas wolny ludzi starszych*, w: *Encyklopedia starości, starzenia się i niepełnosprawności*, t. 1, red. A. Zych, Stowarzyszenie Thesaurus Silesiae – Skarb Śląski, Katowice 2017, s. 287–290.
- Żarnowski J., *Intelektualiści*, w: *Encyklopedia socjologii*, Wydawnictwo Oficyna Naukowa, Warszawa 1998, s. 334–335.

Recenzje

Zeszyty Naukowe 67 (2024), nr 4 (268)

DOI: 10.31743/znkul.17766

ROBERTO CIPRIANI

Rec.: Janusz Mariański, *Religious and Moral Condition of Upper Secondary School Students throughout the Years 1988–1998–2005–2017*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2024, ss. 744¹.

Polska socjologia religii, podobnie jak socjologia włoska, płaci wysoką cenę na poziomie międzynarodowym ze względu na barierę językową. Ilu specjalistów na świecie w dziedzinie nauk społecznych, badających religię, jest w stanie choćby w skrócie zrozumieć to, co jest napisane po polsku i/lub włosku? Niewielu. Być może jest ich nawet mniej niż palców u dłoni. Właśnie, aby uniknąć tak poważnych niedogodności i jałowych strat w gromadzeniu wiedzy naukowej, zarówno polscy, jak i włoscy uczeni (i oczywiście nie tylko oni) coraz częściej zmierzają w kierunku redagowania swoich najważniejszych dzieł bezpośrednio w języku angielskim, wszystko po to, aby zagwarantować efektywne rozpowszechnienie ich idei i wyników badań teoretycznych i empirycznych.

Janusz Mariański (1940-), emerytowany profesor socjologii religii i socjologii moralności, przez wiele lat związany z Katolickim Uniwersytetem Lubelskim Jana Pawła II, musiał myśleć podobnie, decydując się na język, w którym opublikował swoje studium na temat religii i przemian moralnych młodych Polaków. Autor jest księdzem katolickim, który wzbogaca długą i wykwalifikowaną polską linię księży-socjologów, poczynając od Władysława Piwowarskiego (1929–2001) po Pawła Prüfera (1972-). Zainteresowanie rzeczywistością młodzieży jest zatem podobne do tego, jakie miało miejsce również we Włoszech, by nawiązać choćby do Giancarla Milaneseiego (1933–1993) czy Pier Giovanniego Grasso (1935–2013).

Książka ma swoją siłę i wymowę, stanowiąc kamień milowy w polskiej socjologii. Poświęcona jest młodzieży, a w szczególności kontekstowi szkół ponadgimnazjalnych. Główny cel, jak się wydaje, stanowi próba zbadania kondycji religijnej i moralnej kolejnych pokoleń młodych ludzi, w odniesieniu do lat 1988, 1998, 2005 i 2017. Niecałe 200 stron poświęcono zagadnieniom religijnym i nieco ponad 100 zagadnieniom moralnym, by następnie oba zagadnienia odnieść po-

¹ Tekst recenzji w języku włoskim zostanie opublikowany w czasopiśmie naukowym „Religioni e Società. Rivista di scienze sociali della religione”, Fabrizio Serra Editore, Pisa–Roma.

nownie do kategorii wartości jako wskaźników, co zostało z kolei przedstawione na prawie 100 stronach. Dalej pojawiają się liczne wnioski (około 10 stron), obszerna bibliografia (około 50 stron) i dwa dodatki (z czego pierwszy zawarty jest na około 20 stronach i zamieszczono w nim kwestionariusz składający się z 66 pytań, oraz drugi, liczący ponad 200 stron; wszystkie zawierają tabele statystyczne). Przytaczam tu szczegółowo zakresy stron, również dlatego, aby podkreślić ogrom wykonanej pracy, jak i staranność Autora, by szczegółowo przedstawić sprawozdanie z wieloletnich badań.

Tom zasłużenie zadedykowano profesorowi Witoldowi Zdaniewiczowi, inicjatorowi serii badań wydłużonych w czasie nad polską młodzieżą. Autor monografii sam bowiem wielokrotnie był badaczem rzeczywistości młodzieżowej, o czym świadczy jego 17 publikacji, prezentowanych w bibliografii (s. 440–441). Już sam wybór ram czasowych nawiązuje do kluczowego okresu w historii Polski, a w ogóle do historii Europy, gdyż trwa od roku poprzedzającego upadek muru berlińskiego (9 listopada 1989 roku) do 2017 roku, czyli do epoki bliskiej przed pandemią Covid-19. Późniejsze badania wykazały, że okres pandemii był chronologicznym przełomem pod względem postaw i zachowań, nie tylko młodych ludzi.

Już w samym wprowadzeniu do książki jedna kwestia jest jasna i łączy sytuację Polski z sytuacją innych krajów na kontynencie: „Fakt, że religia traci znaczenie w codziennym życiu Polaków, jest dość powszechnie dostrzegany, choć rzeczywiste zmiany w religijności mogą nie być tak dramatyczne, jak sugerowałaby opinia publiczna” (s. 9). Krótko mówiąc, nie ma tendencji do katastrofizmu, ale nadal zwraca się uwagę na toczące się wydarzenia i przemiany, które już nastąpiły. Słusznie przytaczane są w tym miejscu myśli innej znanej badaczki religijności, Ireny Borowik, która podkreśla cztery trendy dotyczące religijności młodzieży: spadek uczestnictwa we mszy świątecznej, rosnące zbliżenie w przypadku obu płci (które mają tendencję do dopasowywania się do siebie w myśleniu i działaniu), większa obecność młodych ludzi w stowarzyszeniach ateistycznych, racjonalistycznych i humanistycznych (wraz z protestem dotyczącym praktyk katolickich), bardziej zaakcentowane krytyczne nastawienie młodych ludzi do Kościoła katolickiego jako instytucji i w stosunku do jego języka uznawanego za dość sztywny (por. s. 10).

Wraz z szybkimi przemianami społecznymi dochodzi do różnego rodzaju kryzysów tożsamości, zarówno indywidualnych, jak i zbiorowych. Na poziomie osobistym zwykle występuje deficyt tożsamości wynikający z braku definicji siebie, a także związku z określonymi wartościami i celami (por. s. 15). Ten kryzys tożsamości jest szczególnie odczuwalny na poziomie szkoły. Wartości religijne i moralne stają się przedmiotem wyboru i powodują niepewność i ambiwalencję. Nie ma wspólnego konsensusu w sprawie wartości. Jednak obecne trendy nie są do końca jasne. Spadek praktyk religijnych, sposób życia

w okresie przedmałżeńskim, niepewność wiary (zjawisko podobne do tego, które stwierdzono we Włoszech w 2017 roku przy okazji ilościowo-jakościowego badania religijności), obojętność religijna, niewiara i krytyczny stosunek do katechizmu – to wszystko cechy charakterystyczne dla młodych Polaków (por. s. 15). Wiele się zmieniło przez prawie trzydzieści lat, zwłaszcza w zakresie indywidualizacji czy prywatyzacji zachodzących procesów.

Badanie rozciągnięte w czasie przeprowadziło konsorcjum uniwersyteckie, w skład którego wchodziła Katedra Socjologii Religii Wydziału Nauk Społeczno-Ekonomicznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego oraz Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego. W trakcie czterech badań wprowadzono pewne zmiany w projekcie badawczym, aby zapewnić ogólną jednorodność i porównywalność wyników. W wieloletnim badaniu wzięły udział 73 szkoły z 22 miast Polski, w tym te najważniejsze pod względem liczby mieszkańców, od Warszawy po Kraków, od Lublina po Poznań. Zastosowano technikę badawczą F2F (*face to face*) typu PAPI (*Pen and Paper Interview*). W związku z tym w trakcie badania unikano korzystania z rozwiązań informatycznych. W porównaniu z oczekiwaną próbą 1606 uczniów, z którymi przeprowadzono wywiady, faktycznie odpowiedziały 1339 osoby (a więc 83,4%). Brak odpowiedzi odpowiada takiej samej liczbie odmów rozmowy kwalifikacyjnej. Również w celu zachowania standardów wymaganych przez ESOMAR (Europejskie Towarzystwo Badań Opinii i Marketingu, które dyktuje standardy etyczne przy przeprowadzaniu badań) respondenci zachowali anonimowość. Ankiety przeprowadzono w pogrupowanych zespołach osób, z którymi przeprowadzono wywiady.

Główna hipoteza w czterech przeprowadzonych badaniach jest taka, że uczniowie szkół ponadgimnazjalnych znajdują się w sytuacji, w której są już częściowo oddaleni od rodzin pochodzenia i wykazują zainteresowania odbiegające od zainteresowań rodzin pochodzenia. Jako zmienne wyjaśniające zidentyfikowano pięć innych hipotez podrzędnych: wśród nastolatków występuje wyższy wskaźnik religijności i moralności; młodzież uczęszczająca do szkół ogólnokształcących w większym stopniu kieruje się wartościami i normami religijnymi i moralnymi niż uczniowie szkół technicznych i zawodowych; młodzi ludzie ze wsi wydają się bardziej zorientowani moralnie i religijnie niż ich rówieśnicy z miast; postawy młodzieży wobec religii różnią się w zakresie akceptacji niektórych stwierdzeń dotyczących religijności. Poziom praktyk religijnych ma także związek z przynależnością religijną, przekonaniami, doświadczeniami wiary, postawami wobec Kościoła, uczestnictwem w ruchach i wspólnotach o charakterze religijnym, a przede wszystkim z wartościami i normami mającymi korzenie konfesyjne.

Ostatecznie religijność młodzieży polskiej jawi się jako wyjątkowa w zsekularyzowanej Europie (por. s. 27). Religijność i moralność zmieniają się, ale w dłuższej perspektywie. Jednocześnie powoli zachodzą także fundamentalne

przemiany społeczne. Autor doskonale zdaje sobie sprawę z eksploracyjnego charakteru swoich badań (por. s. 28). Uzyskane wyniki przemawiają za utrzymaniem odniesienia do wartości i norm o charakterze religijnym, nawet jeśli nie brakuje krytyki i oporu wobec Kościoła katolickiego. Z jednej strony są polscy katolicy krytycznie nastawieni do instytucji kościelnej, z drugiej strony są jednostki, które się od niej dystansują. Jeszcze inni są mocno zaangażowani w łączenie moralności i religijności. Jednak sekularyzacja i pluralizm religijny wpływają na różnicowanie wśród młodzieży polskiej (i populacji polskiej). I ma to wpływ także na hierarchię wartości, więc nie jest pewne czy te religijne przeważają nad moralnymi (por. s. 29).

Zagłębianie się w istotę wielu zagadnień i argumentów zawartych w trzech dużych rozdziałach tekstu z pewnością nie jest możliwe ze względu na ograniczenia recenzyjne, ale przynajmniej niektóre podstawowe elementy można ponownie przywołać, zaczynając na przykład od wskaźnika przynależności katolickiej polskiej młodzieży, który spadł z 95,2% w 1988 roku do 84,6% w 2017 roku. W przypadku pozostałych wyznań tendencja była odwrotna, ale dane te dotyczą maksymalnie 1% lub 2% populacji, a wahania sięgają do 0,6% (por. s. 43, tab. 1).

Na szczególną uwagę zasługuje jednak zmienność obserwowana w spadku przynależności religijnej (i przekonań) oraz wzroście problematyzacji czynnika religijnego. W rzeczywistości od 1988 do 2017 roku poziom wiary spadł o około 10 punktów procentowych w przypadku najbardziej gorliwych i o około 18 punktów w przypadku pozostałych wiernych. Do tego dochodzi wzrost udziału niezdecydowanych o około 9 punktów, obojętnych o prawie 12 punktów i niewierzących o około 7 punktów. Jest to zatem zmiana, której nie można ignorować i która wróży coraz trudniejszą przyszłość światu religijności tradycyjnej, kulturowej i utrwalonej historycznie (por. s. 60, tab. 2).

Spada także wiara jako sens życia, z 30,7% w 1988 roku do 6,6% w 2017 roku. Natomiast wzrosło niereligijne znaczenie życia, które w 1988 roku wynosiło 11,5% i spadło do 27,6% w 2017 roku (por. s. 89, tab. 6). Tendencja ta zdaje się wpływać także na poczucie bliskości z Bogiem, które w 1988 roku kształtowało się na poziomie 28,1%, a w 2017 roku – 23,2%. Jednocześnie wzrósł odsetek osób, które nie czują tej bliskości, gdyż w 1988 roku stanowili oni 28,5%, a w 2017 roku 39,1% (por. s. 98, tab. 9).

Jak nietrudno zaważyć, przejścia nie są znaczące, to znaczy takie, by prawie całkowicie wymazywać to, co istnieje, co przeszłe, to, co zwyczajowe, co nawykowe, co kulturowe. Istnieją jednak wyraźne oznaki większego kwestionowania pewnych fundamentalnych punktów na poziomie wyznania, zarówno jeśli chodzi o myślenie, jak i działanie. Najbardziej przewidywalna konsekwencja dotyczy w najwyższym stopniu widocznej formy religijności, czyli samodeklarowanej praktyki religijnej, która przeszła z 48% w 1988 roku do 25,3% w 2017 roku,

a zatem w ciągu niemal trzech dekad zmniejszyła się prawie o połowę (por. s. 140, tab. 13). Inaczej nie może być na poziomie spowiedzi: ich liczba spadła zwłaszcza pod względem częstotliwości miesięcznej: w 1988 roku wynosiły 46,4%, a w 2017 roku spadły do 32,4% (por. s. 158, tab. 16). Nieco inaczej niż w poprzednich obszarach przedstawia się trend w odniesieniu do komunii, gdzie w ciągu 30 lat obserwuje się w zasadzie stałą obecność wśród podmiotów najbardziej zaangażowanych religijnie i spadek miesięcznej z 36,1% do 25,2% w ciągu 30 lat. Jednakże panuje obecnie tendencja do dalszego ograniczania korzystania z tego sakramentu (por. s. 161, tab. 17). Wyraźnie spada także codzienne odmawianie modlitwy. Miało to miejsce na poziomie 51,3% w 1988 roku i 20,0% w 2017 roku (por. s. 165, tab. 18).

Podsumowując, Mariański uważa, że nie jesteśmy świadkami radykalnej zmiany, ale raczej rozwoju zjawisk już istniejących, z pewnym większym nasileniem w poszczególnych aspektach (np. praktyk religijnych). Musimy jednak ogólnie rozważyć tę samą obecność zupełnie nowych procesów, takich jak modernizacja, sekularyzacja i deeklezjalizacja (por. s. 197).

Istnieje zatem ciągła rozbieżność między religijnością a eklezjastycyzmem, jak twierdzi Wojciech Świątkiewicz (por. s. 199), ale przede wszystkim nie jest jasne, co polska młodzież rozumie przez religię, gdyż dla niektórych Bóg jest bytem osobowym, który troszczy się o ludzi, dla innych jest Kimś spoza świata, który jest Duchem, Siłą Najwyższą lub inną nieokreśloną rzeczywistością. Zwłaszcza młodzi Polacy są bardziej deistyczni niż teistyczni (tj. nie wierzą w osobowego Boga, nawet jeśli wyrażają pewne przekonania religijne; por. s. 201). Na ogół mielibyśmy do czynienia z religijnością wybiórczą i indywidualistyczną, a także – zdaniem Mariańskiego – niekonsekwentną i niepełną (tutaj Autor pozwala sobie na pewne sądy wartościujące). Młodzi Polacy wciąż zadają sobie pytania o wiarę, o istnienie Boga i Trójcy św., o Objawienie biblijne, o misję Chrystusa. Trudno zatem sobie wyobrazić natychmiastowe porzucenie wiary w Polsce (por. s. 202), jak przewidywali niektórzy uczeni. Pojawia się także wzmianka o duszpasterskim wykorzystaniu danych socjologicznych, jednak w tym aspekcie kwestia wciąż pozostaje otwarta. Trzeba przyznać, że w twórczości naszego Autora nie ma znaczących ingerencji w tym zakresie.

Analiza danych dotyczących moralności (por. s. 205–320) nie wydaje się przeczyć tym o charakterze religijnym, dlatego nawet przy ostatecznym porównaniu jednych i drugich, uznawanych za wskaźniki kondycji młodzieży szkolnej (por. s. 321–407), nie pojawiają się żadne szczególne niespodzianki. Stwierdzono, że młodzi Polacy nie są całkowicie odlegli od tradycyjnych paradygmatów i modeli życia religijnego. Wydaje się, że modernizacja i sekularyzacja nie idą ręką w rękę, jednak zauważalne jest pewne osłabienie powiązań pomiędzy tożsamością osobistą i narodową oraz partycypacją religijną i kościelną (por. s. 411). To samo tyczy się coraz mniejszej liczby osób przestrzegających tzw. obowiązku

wielkanocnego (spowiedź i komunia przynajmniej w okresie wielkanocnym) w porównaniu do mszy świątecznych. Socjalizacja religijna również wykazuje pewne problemy ze stabilnością, sięgającą coraz niższych poziomów. Jeśli chodzi o moralność seksualną, nie zauważa się zachowań szczególnie odbiegających od tych zwyczajowych.

Początkowe hipotezy robocze zostały zweryfikowane tylko częściowo: kobiety wykazały jedynie nieznacznie wyższy wskaźnik religijności niż mężczyźni; nawet jeśli chodzi o rodzaj szkoły średniej, do której się uczęszcza, nie ma szczególnej różnicy pod względem religijności; różnica między kontekstem wiejskim i miejskim również nie wpływa na poziom kondycji religijnej. Ostatecznie scenariusz na przyszłość wydaje się bardziej zorientowany na upadek religii, ale nie wyklucza się możliwej stabilizacji religijności młodych Polaków (por. s. 418).

Podsumowując, zebrano znaczną masę danych, ale ich przetwarzanie statystyczne ograniczyło się do klasycznej typologii tabel podwójnego zapisu. Wyniki byłyby znacznie bogatsze, gdyby podjęto próbę bardziej wyrafinowanej procedury statystycznej, np. za pomocą *cluster analysis* (analizy skupień).

SPIS TREŚCI (CONTENTS)

Zeszyty Naukowe KUL 67 (2024), nr 4 (268)

ARTYKUŁY (ARTICLES)

Predictors of Nurses' and Midwives' Moral Sensitivity in Clinical Practice: A Cross Sectional Study

Predyktory wrażliwości moralnej pielęgniarek i położnych
w praktyce klinicznej – badanie przekrojowe

Magdalena Dziurka, Anna Jedynak, Krzysztof Jurek,

Beata Dobrowolska 5–28

Contemporary Forms of Religious Participation: Between Individualisation and Social Mobilisation. The Phenomenon of Differentiation from the Perspective of Empiricism and Media Discourse

Współczesne formy uczestnictwa religijnego: pomiędzy indywidualizacją
a społeczną mobilizacją. Fenomen zróżnicowania w optyce empirii
i dyskursie medialnym

Wioletta Szymczak, Justyna Szulich-Kałuża 29–56

Maturity of Personality, Purpose of Life and Value System in Nuns During a Midlife Crisis

Dojrzałość osobowości, cel życia i system wartości u zakonnicy
w okresie kryzysu wieku średniego

Erika Vavreková, Marek Wodawski 57–78

Idea metropolii jako dobra wspólnego – perspektywy i postulaty
Idea of a Metropolis as a Common Good: Perspectives and Postulates
Zuzanna Neuve-Église 79–99

Jesień życia pracowników nauki. Codziennosc i kontakty społeczne emerytowanych nauczycieli akademickich uczelni krakowskich
Autumn of Life of Research Scientists. Everyday Living and Social Contacts of Retired Academic Teachers of Krakow Universities
Łucja Kaprańska, Agata Maksymowicz 101–124

RECENZJE (REVIEWS)

Rec.: Janusz Mariański, *Religious and Moral Condition of Upper Secondary School Students throughout the Years 1988–1998–2005–2017*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2024, ss. 744.
Roberto Cipriani 125–130